

Adalékok

Tessedik Sámuel társadalmi és pedagógiai
harcainak történetéhez, valamint szarvasi hatásához

D o k t o r i é r t e k e z é s

Irta: Bilibok Péterné

Szarvas

1974

T a r t a l o m

- Bevezetés	
- Tessedik Sámuel filozófiai nézeteinek, és társadalmi-politikai felfogásának kialakulására ható tényezők	1
- Tessedik Sámuel személyiségének alkotó jellege	26
- Tessedik kapcsolata az uralkodóházzal és a feudális vezetőréteggel	37
- Tessedik Sámuel viszonya egyházához	48
- Tessedik haladó felfogásának megnyilvánulása az 1791.évi zsinaton	72
- Tessedik és a nemzetiségi kérdés	88
- Tessedik iskolarendszerének neveléstörténeti jelentősége	93
- Tessedik-intézet megszűnésének és a mezőberényi gimnázium létrehozásának összefüggései	115
- Tessedik Sámuel tevékenységének hatása az utókor közéletére	122
- Tessedik Sámuel eszméinek hatása a szarvasi gimnázium fejlődésére	134
- Összegezés, következtetések	168
- Jegyzet	173

B e v e z e t é s

"Folyton szem előtt tartom, hogy hazámnak és az emberiségnek használnom kell" -vallotta Tessedik. És immár közel két évszázad óta hányszor merült fel a kérdés: használt-e? S ha igen, mennyiben.

Sokan és sokszor tették már mérlegre Tessedik életművét, értékelték munkásságát. Ha azonban megvizsgáljuk ezt a terjedelmes irodalmat, látnunk kell, az értékelésben annyiféle véleménnyel találkozunk, ahány kutató foglalkozott az anyaggal. Ez érthető is, hiszen annak megítélése, mi hasznos a hazának, az emberiségnek egy adott korban, nem lehet egyértelmű más-más korok emberei számára. A Tessedik hagyatékot mintegy másfél évszázadon át polgári szellemben értékelték, kezelték, s nem könnyű feladat korunk kutatói számára, hogy ezt a néha ösztönös, máskor tudatos ferditésekkel, félreértésekkel terhelt hatalmas életművet a maga teljességében kibontsák, s helyezték méltó helyre a történelmi, társadalmi fejlődésben. További kutatásra van tehát szükség. A további kutatás szükségessége azért is fennáll, mert noha Tessedik kristálytiszt jellemű, egyenes ember volt, aki nem mondott mást, mint amit tett, az ő korában sok mindent másképp fejezett ki, mint ahogy mi ma leírnánk. A korabeli szituációból következően többet tett, mint mondott, vagy írt. Az írás a cenzura miatt egyébként még szembetűnőbb és veszélyesebb volt, mint a tevékenység egy jelentéktelen alföldi kisvárosban. Különben is ő megvalósítandó terveit, reális elgondolásait vetette papírra, s ezekből kell nekünk megállapítanunk nézeteit, társadalmi-politikai felfogásának fejlettségét.

A kutatás nehézségeit fokozza, hogy írásbeli munkáiból nagyon sok nyomtalanul elveszett, vagy legalábbis ezi-

II.

deig nem sikerült valamennyit felkutatni. Hogy mit semmisített meg ő maga, a családja, mely iratokat tüntette el az egyházi felsőség, az állami apparátus, nem tudjuk, valamint azt sem, hogy mi minden pusztult el az utókor hanyagságából.

De éppen ezért az összefüggések, a mozgató rugók, a hajtóerő feltárása nehéz feladat, s eddig minden kutató talált olyan adatokat, összefüggéseket, amelyek mások előtt rejtve maradtak. Ennek ellenére még maradt feltáratlan anyag, s így érthető, hogy a teljes életmű értékelése és egy összefoglaló, mindenre kiterjedő Tessedik-monográfia megszületése késik.

Ehhez a munkához szeretném hozzáadni az én gondolataimat. Remélem, sikerült olyan összefüggéseket meglátnom, amelyek előreviszik a további kutatást. De éppen a fentiekből következik, hogy munkámban elsősorban azzal foglalkozom, ami problematikus, homályos, nem teljesen tisztázott, és kimaradnak vagy csak említést nyernek olyan tények és megállapítások, amelyeket már eddig feldolgoztak. Ennek előrebocsátásával közlöm dolgozatomat.

Tessedik Sámuel filozófiai nézeteire és társadalmi - politikai felfogásának kialakulására ható tényezők

Tessedik Sámuel világnézetének alapját egyik oldalról a rendszeres tanulmányai alapján nyert klasszikus műveltségében, teológiai képzettségében, lelkeszi hivatására való felkészülésében s a protestáns egyházban ezidőben Európa-szerte és hazánkban is érvényesülő irányzatok hatásában kell keresnünk. Más vonatkozásban látnunk kell, hogy európai szintű tudása, széleskörű tájékozottsága az európai fejlődés irányával és fejlődésével lépést tartó ember műveltsége. De a kettő kölcsönhatásáról sem szabad megfeledkeznünk. E kölcsönhatás elemzése adja meg a kulcsot tevékenységének, állásfoglalásának, harcainak, küzdelmeinek, sikereinek és kudarcaiinak megértéséhez.

Felmerül tehát az igény, hogy Tessedik világnézetét minden oldalról megvizsgáljuk. Nem szorítkozhatunk csupán az egyházon kívüli hatásokra, mert akkor sokkal szegényebb ^oprtrét kapunk, mint amilyen Tessedik személyisége a valóságban volt.

A XVIII. században a felvilágosodás minden vallási türelmetlenség, dogmatizmus ellen harcolt, sőt magát az egyházat, a tételes vallást, kirivó esetekben az istenhitet is támadta. Tessediknek ebben a mozgalomban elfoglalt helye igen jelentős, mert az egyházon belül is a felvilágosodás harcosa volt. Világnézetét nem ismerhetjük meg a maga valóságában anélkül, hogy egyházához, vallásához való viszonyát ne vennénk vizsgálat alá. E tekintetben követnünk kell tanulmányai során való fejlődésének útját, találkozását a XVIII. század egyházi és világi á-

ramlataival, elemeznünk kell e mozgalmaknak reá gyakorolt hatását, s kimutatni, hogy életvitelében, munkájában hogyan mutatkozik meg ez az egész hatásrendszer. Azért van szükség ezeknek a hatásoknak a feltárására, hogy Tessedik Sámuel filozófiai felfogását, világnézetét határozottabban megrajzolhassuk. Ágoston György a világnézet elemzése során leszögezi: "A tudományos világnézet kialakításában egyenrangú szerepet játszanak a társadalomtudományok és a természettudományok ... a természettudományi és technikai ismeretek önmagukban erkölcsi és politikai szempontból közbösek." /1/ A természettudományok elsajátítása valóban nem azonos a világnézettel. Fejlett természettudományos ismeretek birtokában az ember még maradhat idealista, Egyet lehet érteni Ágoston György azon megállapításával is, hogy: "A társadalomtudományi tárgyak segítik tehát az embert elsősorban abban, hogy felismerje helyét és kötelességét a társadalomban, hogy az emberi haladás ügye mellé álljon, hogy a természettudomány és a technika nagy eredményeit is az emberi haladás érdekében és ne ellene használja fel." /2/ De a XVIII.században, a társadalomtudományok fejletlensége, sőt tudománytalansága, vallással, miszticizmussal átszőtt ismeretanyagának uralma idején, amikor a természettudományi fejlődés hadat üzent az egyházi dogmatizmusnak, sőt magának az egyháznak is, fel kell tételeznünk, hogy a kor természettudományos műveltségű embereinek -legyenek azok egyháziak vagy világiak- feltétlenül antiklerikális színezetű, materialista elemekkel vegyített, esetleg még radikálisabb világnézetük volt.

Tessedik a korabeli hagyományos iskolázás utját járta be Magyarországon. Döntő jelentőségűnek kell tartanunk a debreceni kollégiumban eltöltött tanulmányi idejét, amely Hatvany professzor hatásában realizálódott. De nem kevésbé jelentős a pozsonyi liceum nevelő, formáló befolyása

sem, ahol többek közt Sztrecskó György és Tomka Szászky János, a magyarországi pietizmus kiemelkedő személyiségei voltak tanárai. /3/

A magyar pietizmus kései lecsapódása volt a németországi pietizmusnak, de irányzatában és színezetében különbözött attól. A protestáns egyházban a pietizmus sok vitát és heves harcot váltott ki az ortodox "egyházias egyetemes evangéliumi kereszténység" /4/ hívei részéről, akik nem rokonszenveztek a pietizmus egyházi kereteket lazító, a szervezett egyház befolyását csökkentő, sokszor szélsőséges megnyilvánulásaival. Nálunk Magyarországon sokkal józanabb köntösben jelentkezett ez az irányzat, és elsősorban a német egyetemekről hazajött fiatal lelkesek, tanárok, tanítók képviselték. Ennek nyomán hazánkban a pietizmussal kapcsolatos nevelési reformok kerültek előtérbe, főleg nagyobb városainkban, ahol iskolák voltak. Legfőbb központjuk éppen Pozsony volt, ahol Bél Mátyás működött, aki a nevelés korszerűsítésének és a magyar tudománytörténetnek is kiemelkedő személyisége. A XVIII. század a magyar pietizmus kora. A hazai földrajz, történelem és irodalom tudományos művelése, a magyar nyelvű egyházi irodalom népszerűsítése is ezen irányzat nevéhez fűződik. Ez a jelenség a pietizmus világi megnyilvánulása volt, s a XVIII. század első felében haladó jellegű törekvésként jelentkezett.

Tesszedik Pozsonyban józanul vezetett, korszerű pedagógiai elveket és eljárásokat megvalósító iskolában, modern pedagógiai felfogásu, valamint a tudományokat is művelő tanárok vezetésével nevelődött. Igen nagy hatást gyakorolt rá az iskolában uralkodó haladó szellem, a nagyszabású reformok, a színvonalas oktatás, a korszerű nevelőmunka, a széleskörű kulturális tevékenység, a pezs-

gő szellemi élet, amely ekkor a pozsonyi liceumot jellemezte. Több ujitást, amit a pozsonyi liceumban látott, később maga is megvalósított. Amikor gyakorlati gazdasági tanmódszerét kidolgozta, elutazott Pozsonyba kizárólag azért, hogy egykori tanáraival, elsősorban Sztrecskó Györggyel terveiről konzultáljon, és kikérje a véleményét.

Németországban Tessedik az erlangeni egyetem teológiai karára iratkozott be 1763.nov.18-án /az egyetemi anyakönyv bejegyzése szerint/5/. Itt már egészen más hatások érték, más egyházi irányzatok befolyása alá került. A pietizmus hullámai elültek, maga az irányzat elsekélyesedett, reakcióssá vált. A felvilágosodás hatására viszont napirendre került a protestáns egyházak közti unió kérdése. A felvilágosodás eszméinek terjedése elősegítette a vallási és egyházi kérdések iránti közömbösség terjedését, s a vallási türelem egyre népszerűbbé vált. Jellemző erre Nagy Frigyes porosz király kijelentése: "A vallásokat mind meg kell tűrni, mert mindenkinek jogában áll a maga módján üdvözülni." /6/. A vallási közömbösség a felvilágosodás eszméinek hivei körében rohamosan terjedt. A század végére már sokan Magyarországon is sürgetni kezdték az uniót, s ezért az ev.egyház urai egyre bizalmatlanabbul fogadták a külföldről hazatérő lelkészeket, tanárokat.

Tessedik egyetemi évei alatt már ilyen légkört talált Németországban, s ez rányomta bélyegét későbbi működésére. Ezen a szálon is követhetjük Tessedik vallással és egyházzal kapcsolatos állásfoglalásának megszilárdulását.

Önéletírásában említi, hogy Halleban megcsodálta a pietista Francke roppant nagy intézményrendszerét, amely

ekkor már a hanyatlás állapotában volt, de még nyomon követhette Francke iskolaszervező teljesítményét, amely neki annyira imponált. Ezért érdeklődött Niemeyer iránt is a későbbi időben, aki még egyszer megpróbálta feltámasztani a hirneves intézetet /7/. A pietizmus száz évvel előbb gyakorolt hatást a német eszmevilágra. Tessedik külföldi tartózkodása idején már rég túlhaladott volt. A XVIII. század második felében Magyarországon is hatását veszítette a pietista szellem, amely a vallásüldözések idején erőt adott a protestánsoknak a szenvedések elviselésére, a klérussal összefonódott Habsburg elnyomás elleni védekezésre. Miután azonban Mária Terézia megszüntette a nyílt vallásüldözéseket, II.József kiadta a türelmi rendeletet, II.Lipót megadta a teljes vallásszabadságot, a pietista világnézeti felfogás nálunk is elvesztette hatását, lassan reakcióssá vált. Tessediktől mindez távol állt, hiszen őrá már külföldi tartózkodása idején a felvilágosodás tanai hatottak. De éppen ezért nem hagyták őt érintetlenül a pietisták pedagógiai reformjai, népnevelési célkitűzései sem, mivel a reális ismeretek tanítását szorgalmazták, a gyakorlati oktatás, a gazdasági szakismeretek oktatásának szószólói voltak. Azt hangoztatták, hogy a gyermekeket jövőendő élethivatásukra kell előkészíteni. Az elemi iskolák mellé szakműveltséget nyújtó iskolákat szerveztek. Az oktatás színvonalának emelése céljából propagálták a szaktanítási rendszert, tanító- és tanárképzést sürgettek. Tanterveket, módszertanokat, iskolaszervezeti szabályokat készítettek. Megfelelő kézikönyveket irtak, hogy megmentsek a diákokat a lélektelen másolástól. Az államhatalom figyelmét felhívták a közoktatásügy fontosságára. A német iskolaügy ujjaszervezésében a kormányok felhasználták a pietisták tapasztalatait. Mindez hatással volt Tessedikre. Népiskolai reformjánál, tanítóképző és gazdaszképző intézete tervezeteiben is a pietisták pedagógiai törekvéseinek nyomára bukkanunk.

A közoktatás rendezésének fontosságát Tessedik nagyon méltányolta. Az "ipari" oktatás gondolatát Halleből hozta magával. A magyar pietizmus pedagógiai vívmányait is felhasználta tevékenységében.

Németországi tapasztalatai alapozták meg józan, elfogulatlan, toleráns felfogását, amely egyházi minőségében s a vallással kapcsolatos kérdésekben jellemezte. Ezért természetes, hogy a szószéket nyugodt lelkiismerettel használta fel népnevelési célokra is. Jobban vonzotta a nevelői pálya, mint a lelkészi. Ez különben természetes volt, mivel e korban külön tanárképzés nem folyt s a németországi egyetemeken teológiai diplomát szerzett magyar ifjak hazatérésük után egyaránt vállalhattak tanári, tanítói vagy lelkészi állást. Feltűnő volt azonban Tessedik e "világi" megnyilvánulása azért, mert az ő idejében még a legtöbb tanár szívesen otthagyta katedráját a jövedelmezőbb papi állásért. Ő csak akkor törődött bele végleg papi hivatásába, amikor a tanítás lehetőségét elvették tőle. Pedagógiai tervei megvalósításához viszont a "hatalmat" papi tisztjén keresztül tudta biztosítani, talán ezért maradt meg a papi pályán. A fennmaradt dokumentumok azt bizonyítják, hogy nevelői, oktatói kötelességeit nagyon szigorúan vette, szívének tekintette, olykor -papi hivatása rovására is- gyakorolta. 1803-ban az esperesi méltóságot is felajánlották neki, de nem fogadta el. Amikor a bányakerületi szuperintendest választották a lemondott Boczkó Dániel helyett lelkésznek, s az Szarvasra költözött, Tessedikben semmi féltékenység, irigység nem volt. Iskoláját, pedagógiai terveit viszont egész élete végéig siratta. Az e téren átélt sérelmeket nem tudta elfelejteni soha.

Tóth Lajos "Tessedik Sámuel életműve" c.kandidátusi ér-

tekezésében elemzi Tessedik szemléletének eszmei forrásait. /8/ Véleményem szerint azonban tulbecsülte a német klasszikus filozófia képviselőinek Tessedikre gyakorolt hatását, noha Kant szemléletének egyes vonásai tükröződnek Tessedik gondolataiban, s filozófiájának el-
lentmondásossága, ha más területre vetítve is, szintén jelentkezik Tessediknél. Fichte, Hegel és Schleiermacher fellépése, működése Tessedik életének olyan időszakára esett, amelyben már nem hathattak rá produktív módon. Eszméik sem kerültek közel hozzá. Fichte nacionalizmus felé hajló nemzeti öntudata, Hegel rajongása a klasszikus műveltségért, Schleiermacher romantikus idealista filozófiája távol állt Tessedik eszmerendszerétől. E filozófusok eszméi egyébként is akkor kezdtek terjedni Magyarországon, amikor Tessedik már meghalt. A reformkor gondolkodóira hatottak. Vajda Péter romanticizmusa, Greguss hegelianus felfogása, Ballagi antik nyelvek iránti vonzódása táplálkozott ezen irányzatokból. Tessedik számára későn jöttek, és nem tudjuk, mit kezdett volna velük.

Ugy gondolom, sokkal közelebb állhatott hozzá Goethe emberségeszménye, aki a "Götz von Berlichingenben" a nacionalizmussal szemben az általános embereszmény mellett száll sikra. Ágoston György szerint Goethe embereszménye "a cselekvő, tevékeny, a természetet átalakító, a társadalomnak hasznára lévő ember ..." /9/ Ez az eszmény közel állt Tessedikhez, ő maga is ilyen ember volt, s ilyeneket akart nevelni.

Nádor Jenő Tessedik világnézetének forrásait Gottfried Wilhelm Leibnitz és Christian Wolff filozófiájában keresi. Ezt mondja erről: "A Leibnitz-Wolff-féle filozófia mindenütt az ésszerű elvek uralkodását kívánta ugyan, de

a tudományt összeegyeztette a teológiával, azt hirdette, hogy a világ nagy gépezete az Isten céljait szolgálja, tehát a természet adományait mennél tudatosabban felhasználó ember végeredményben az Isten kedvére munkálkodik. Az emberi törekvések homlokterébe így a természet jó kihasználása, az élet realitásai, az embernek hasznót hajtó, őt boldoggá tevő munkálkodás léptek." /10/ Ez a megfogalmazás erősen leegyszerűsíti ezt a sokoldalú, sokágu filozófiai rendszert, de az vitathatatlan tény, hogy a német filozófiának az a rendszere, amely "Leibnitz-Wolff-féle filozófia" néven vonult be a német egyetemre kötelező tananyagként, ismert volt Tessedik előtt, és nem maradt reá hatás nélkül. Ezzel a filozófiával már németországi tartózkodása alatt találkozott. Hajnóczyhoz 1767-ben írott levele leibnitzi hatásról is tanuskodik. /11/ Nádor ezt a vonatkozást fontosnak tartja. Én úgy értelmezem, hogy Tessedik itt inkább a szabadkőművesség iránti akkori szimpátiáját önti formába. Véleményem szerint sokkal jobban hatott rá Leibnitz tanítása a boldogságnak a felvilágosodás szellemében való értelmezéséről. "Maga a boldogság -az erkölcsi cselekedet célja- sem egyéb, mint a szellemi felvilágosultság, ész és akarat összhangja: az emberi szabadság. Ez adja az egyéni- és közérdek összhangját is: az ész diktálja, hogy jó csak az lehet, ami mindenkinek jó. Tehát lemondunk az egyéni önző érdekről és mások javát is előmozdító cselekvésben valósul meg az erkölcsi akarat" -írja./12/

Még inkább magáévá tette Wolff sokkal racionálisabb tanait, amelyekkel Sándor Pál szerint "igyekezett Leibnitz filozófiáját megfosztani teológikus - misztikus vonásaitól és idealizmusától a materializmus felé közelíteni" /13/ Ezt annál inkább lehet állítani, mivel Wolff eti-

kájában azt mondja, hogy "a cselekvés minden szabályát az ész írja elő. A jó akkor is jó, ha isten nem lenne, tehát önmagában és önmagáért való. A legfőbb erkölcsi törvény úgy szól, hogy tedd azt, ami téged és minden embertársadat tökéletesebbé tesz ... A bűn forrása a tudatlanság, a filozófus kötelessége tehát a felvilágosítás" /14/ E gondolat Tessediknek egy életre szóló hitvallása volt. Elsősorban az Ünéletírásban és a Memorabiliában érezzük így, de nyilvánvaló e tendencia minden tevékenységében, még prédikációiban is.

A német felvilágosodás erősen hatott rá akár Nagy Frigyes egyházpolitikájának, vagy Leibnitz de főleg Wolff filozófiájának révén, sőt a filantropizmus hatásában. A német felvilágosodás ugyanolyan okból jelentett nagy élményt az ifju Tessediknek, amilyen okból a németeknek a francia felvilágosodás. Sándor Pál azt írja a német felvilágosodásról, hogy annak ellenére, "bár a felvilágosodás ... a feltörekvő polgárság utját jelzi ... a "német" jelző mégsem a nemzetiség sajátosságát akarja közelebbről jelezni, hanem azt az elmaradottságot, amelyben Németország szenvedett ez időben Angliával, Hollandiával, Franciaországgal szemben" /15/ Tessedik viszont a német és magyar viszonyok közti különbséget látja külföldi utjai alkalmával, és ez készteti őt arra, hogy az uralkodó német ideológia és vallási irányzat átvételével Magyarország polgári fejlődését előmozdítsa, s a haladást elősegítse / 16, 17 /. Ő Magyarországot látta elmaradottnak Németországhoz képest, a német polgári fejlődés szemléletét igyekezett elterjesztetni, s legjobb tudása alapján megmagyarázni a polgári fejlődés okait. Hanzó Lajos megállapítja, hogy Tessedik széles arcvonalon támadta a feudalizmust s a feudális jogrend megváltoztatására vonatkozó javaslatok is főművében / Der Landmann ... / láttak napvilágot. Az általa felvetett eszmék részei a pol-

gári átalakulás kezdeteinek. Hanzó azért mert ilyen határozott megállapításokat tenni, mert kutatásaival kimutatta, hogy Tessedik törekvéseiben sokkal határozottabb, meggyőződésében sokkal szilárdabb és -" műveltsége is sokkal átfogóbb, semmint leszűkíthető volna egyetlen hatás területére." /18/

Itt kapcsolódik a kérdéshez a másik nagy probléma: mennyiben jutott a felvilágosodás Tessedikhez német közvetítéssel, és mennyiben közvetlenül a franciáktól, Montesquieu, Rousseau művein keresztül. Véleményem az, hogy mindkettő egyforma sullyal esik latba Tessedik világnézeti fejlődésében.

Feltűnő jelenség a polgári pedagógiatörténeti irodalomban, hogy a neveléstörténeti művek, ha tesznek is említést Tessedikről, azt a filantropozmussal kapcsolatban teszik. Fináczy Ernő 1927-ben kiadott értékes neveléstörténeti művében Tessediket a filantropizmusról szóló egyébként is szűkre szabott szakaszban, az apróbetűs részben említi meg. De figyelemre méltó, hogy azt írja: "Részben filantropista hatás ismerhető fel Tessedik Sámuel szarvasi lelkész törekvéseiben is" /19/. Ő tehát már észrevette, hogy Tessedik nem filantropista. Hanzó megjegyzi Tessedik filantropista vonásairól: "Nem lehet vita tárgya az, hogy közös vonás van felfogásuk között ... " /20/, de a továbbiakban kifejti és megindokolja, hogy Tessedik világnézete sokkal szélesebb alapokon nyugodott, sokkal mélyebb gyökerekből táplálkozott, mint pusztán a filantropizmusból. Véleményem szerint Tessediket vonzotta a filantropisták nevelési eszménye, Hanzó Lajos fogalmazásában: "az egész emberiség szeretetéről átháttott ember, aki az egyéni boldogságot a közhasznú tevékenységben leli meg." /21/ Ez vonzotta Tessediket

Leibnitz és Wolff filozófiájában is. Őt azonban egészen más célok irányították, mint a filantropistákat, Tessedik a feudális Magyarországon a parasztság gyermekeit tanította. Nem elégedett meg filantropisták módjára néhány tanítvánnyal, hanem egy egész osztály - az elnyomott jobbágy osztály gyermekeire terjesztette ki nevelőmunkáját, az egész parasztság felemelkedésén munkálkodott. De mivel a polgári neveléstörténészek elsősorban az uralkodóosztály nevelési kérdéseivel törődtek, igen későn irányult figyelmük Tessedikre, aki az elnyomott osztályok gyermekeinek nevelését szervezte meg.

Hanzó Lajos azért tartja többre Tessedik filozófiai felfogását a filantropizmusénál, mert azzal ellentétben ő megértette a "közös gyökérként" szereplő Rousseau "mély-séges demokratizmusát", forradalmi jellegét. /22/ A Tessedik-probléma éppen azért érdekes, mert fényt derít arra, hogy a francia felvilágosodás szelleme a magyar protestánsokra is hatással volt, amit sokan kétségbevon- tak, vagy legalább is figyelmen kívül hagytak. Hanzó is megjegyezte ezt, 1961-i tanulmányában nagy gondot fordít ennek a kérdésnek a megvilágítására, de nem merítette ki a benne rejlő lehetőségeket.

A Rousseau-hatás kétségbevonhatatlan. Vincze László sze- rint Tessedik Rousseaut és Pestalozzit az "epigonokon", a filantropistákon keresztül ismeri meg, de "ugy tanul tőlük, hogy csak azt veszi át belőlük, ami a mesterek- től maradt az epigonok munkájában." /23/

Véleményem szerint Tessedik tisztelte ugyan a filantro- pistákat, de főforrása az "eredeti", vagyis Rousseau volt. Kemény Gábor rámutatott arra, hogy a gyermekek ér- telmi fejlettségéhez szabott híres olvasókönyve "Rousseau

elméletének ismeretét mutatja." /24/ Ő is észrevette, hogy Tessedik minden lépése európaiságot jelent, s az "európaiság jegyében" történik. Tessedik Rousseau és Pestalozzi szellemében oldja meg az olyan részletkérdéseket is, mint a szabadidő, a játék, a pihenés kérdése /25/, a tanfolyamgyeget megszervezése /26/.

Hanzó Lajos azt írja ezzel kapcsolatban, hogy Tessedik nézetei összhangban vannak Rousseau és Pestalozzi felfogásával, de ő bizonyos mértékig továbbfejlesztette ezt a hagyományt. /27/ Ezzel így nem lehet teljesen egyetérteni. Kortársak voltak, ez tény. Hogy Tessedik elméletileg tanult Pestalozzitól, ezt a kortársak írásaiból is tudjuk. De a munkával munkára nevelés gyakorlati megvalósításának Tessedik volt a kezdeményezője. Kármán Mór németnyelvű oktatásügyi munkájában a Georgikon alapításával kapcsolatban megállapítja, hogy Tessedik a munkaiskola gyakorlati megvalósításában Pestalozzi és Fellenberg előtt járt. /28/ Pestalozzi csak Burgdorfban, illetve Yverdonban, nem sokkal halála előtt döbbsent rá a gyermekek tevékenységének, munkájának emberformáló szerepére. Tessedik tehát nemcsak követő, hiszen az ő munkáltató módszerei valamint a munka emberformáló szerepéről vallott nézetei éppen úgy élenjáróak, mint Pestalozzié. Ezt Hanzó is megállapítja "A helység és iskola szabályozása" c. Tessedik-munka elemzése alkalmával. /29/

Tessedik életművét jól ismerve, annak a véleménynek is kifejezést kell adnunk, hogy Tessediknek Fellenberg is imponált. Nem beszél róla, de a szervezőkészség, az iskolaépítés, a gazdasági alapok megteremtése terén van rokonság köztük, habár Tessedik aligha értett egyet Fellenberg arisztokratikus elveivel.

Noha Rousseau-hatás Tessediknél jól kimutatható, nem

olyan egysiku, mint azt az előbbiek alapján gondolhatnánk. Tessedik nevelési, didaktikai elvei sok tekintetben tükrözik a rousseaui szellemet: a feudális iskola kritikájában, a tanítási anyag bírálatában, az oktatás és képzés új tartalmának és korszerű módszereinek meghatározásában, a természettudományi ismeretek bevezetésében. Rousseau "eredetiben" is hatott Tessedikre, ennek kézzelfogható bizonyítéka a Projectum / Tanítási tervezet/. Kemény Gábor különösen a 6. fejezetet emeli ki, amely a durva testi büntetés ellen irányul. /30/

Rousseau a feudalizmust támadja, amikor a szabad - azaz a feudális társadalom kötöttségétől mentes - ember nevelését hirdeti meg a szabadság eszméje jegyében. Tessedik is a feudalizmust bírálja, amikor a parasztoknak olyan oktatást akar adni, amellyel védekezhetnek a kötöttség, az elnyomás, a reménytelenség ellen.

A francia felvilágosodás eszméit Tessediknél - Hanzó szerint - részben Montesquieu hatásában kell keresnünk. Ezt az eddig eléggé elhanyagolt kérdést már azért is fel kell vetnünk, mert Montesquieu egyik könyvét latinra lefordítva terjesztették Magyarországon / 31/, és Tessedik előtt is ismert volt.

A Landmann ... -ban többször hivatkozik Tessedik Montesquieu-re a falusi rendtartások kérdésénél: "A falubéli rendtartás alatt én egy ollyatán rendet értek, amelly a falunak Lakosit arra vezéreli, hogy annak idejében és illeendő helyen minden annak módja szerént úgy menjen végbe, amint azt a Közjónak elő - mozditása, és mindennik Lakónak jó állapotja kívánja ... Lássza meg az ember, a mit Monteskiö Ur leg inkább ezen dologrul olly szépen és fundamentumosan ír" /32/.

Hanzó szerint Tessedik és Montesquieu felfogásában sok közös vonás van:

- "1. Mindketten hangoztatják, hogy a társadalom alá van vetve a természet törvényeinek, és ennek következtében a természetjog alapján állnak. A természetjogra való hivatkozás további következtetésekre vezet.
2. Ebből következik mindkettőjükénél a jobbágyság intézményével való szembenállás.
3. Montesquieunél találkozunk azzal a gondolattal, hogy a harmadik rend megerősítése időszerű feladat. Tessedik egész élettevékenysége is a hazai parasztság megerősítésének szolgálatában állt." /33/

Itt hivatkozik Tessediknek a Landmann ... -ban a falutelepítésről szóló kijelentésére.

Hanzó a természetjogról való fejtegetésében Rousseaura is utalást tesz. Ugy véli, hogy Tessedik közelebb állt Montesquieuhoz, mint Rousseauhoz. A polgári államról való elképzeléseiben Montesquieu nyomán halad. Ennek oka Hanzó szerint Magyarország elmaradott társadalmi viszonyaiban van. /34/ Tessedik Magyarország elmaradottsága miatt jól használhatja Montesquieu gondolatait, amelyek elmaradottabb helyzetet tükröznek, mint Rousseau tanításai. De az igazi eszmény Rousseau, mert előre mutat, az ő elgondolásai a jövőbe vezetnek, s ezért perspektívát adnak. És bár Tessedik a megvalósítható célok és feladatok embere, Rousseau mégis szárnyalásra készíti. Amit ugyanis Rousseau mond a korabeli francia viszonyokról, az Magyarországon a jövő.

Tessedik főműve, a "Der Landmann ..." azt bizonyítja, hogy Tessedik olvasta Rousseaut, és ismeri a "Du Contrat Social" és a "De l'inégalité parmi les hommes" terminológiáját. Jellemző például a következő részlet: "Nem csak

a Köz-nép, hanem az egész község / közösség /, úgy szintén az egész emberi társaság / társadalom / szenved, hogy ha azon készülletekre, melyek által az emberi elme éle-sittetik, palléroztatik, és a társaság boldogságának elő-mozdítására alkalmassá tétetik - azaz, az Oskolábéli ké-születekre rossz gondoskodás tétetik." /35/

X Tessedik sok helyen Rousseau terminológiájával operál. Tőle vehette a "gyermeteg nép" fogalmát is, hiszen Rousseau a Társadalmi Szerződésben többször hangoztatja, hogy a nép "nem érett még meg" a műveltségre, vagy arra, hogy "sorsát intézni tudja," stb. A Tessedik által megrajzolt optimális méretű települések indoklása emlékeztet Rousseau megállapításaira az államszervezet terjedelmével kapcsolatban. /36/ Leszögezhetjük tehát: Tessedik ismerte a francia felvilágosítók műveit, Rousseaut pedig nagyon alaposan kellett tanulmányoznia. Erre mutat az a terv, amelyre egész életét tette fel. Nevelni akarta előbb a népet, hogy az majd a "legfőbb hatalom" birtokosan lehessen. /37/ J.L.Lecercle szerint Rousseau nézete az volt, hogy az ő korában a nép nem méltó a nép címre, mert türi, hogy egyetlen ur parancsoljon neki. /38/ Tessedik nem megy el ilyen messzire, ő azt tartja, hogy a nép, a parasztságot értve rajta - azért van ilyen állapotban, mert a kizsákmányoló feudális osztály és a falu rétegződése következtében kialakult "gazdag" parasztok szipolyozzák. Ő okos, óvatos intézkedésekkel akar ezen segíteni, hiszen az ő százada tanuja volt annak, hogy Magyarországon mit eredményezett az, ha a nép elvesztette béketűrését, és nem akarta tűrni, hogy "parancsoljanak neki."

A fentiekből azt látjuk, hogy Tessedik ugyan nem érte utol Rousseaut, de sok gondolatot átvett tőle, s azt átültette saját rendszerébe, amely megfelel a magyar viszonyoknak.

Ugyanezt állapítja meg Hanzó Lajos Montesquieu-vel és Hume angol polgári filozófussal /39/ kapcsolatban:

"...hármójuk gondolataiban vannak közös vonások, hiszen Tessedik hivatkozik is rájuk, félreérthetetlenül látnunk kell, hogy bár mindegyikőjük a polgárság szemszögéből nézi a fejlődést, mégis a fejlődés más-más lépcsőfokának kérdéseivel küzködnek." /40/ Ugyanakkor Hanzó arra is figyelmeztet: nem szabad szem előtt téveszteni a tényt, hogy Montesquieu "a feudalizmus ideológiai és politikai pozíciói elleni támadás kiindulópontja lett", míg David Hume "már a győztes burzsoázia képviselője és a feudális arisztokrácia esküdt ellensége" volt. Tessedik támadja a feudalizmust, de nem nevezhető "esküdt ellenségének". Nem volt azonban a feudalizmus barátja sem, még akkor sem, amikor jólképzett gazdatiszteket ajánlott az uraságnak. Ő már halálraítélte a feudális társadalmat, és az volt fő gondja, hogy a nép, a parasztság minél könnyebben vészelhessen át a társadalmi átalakulást. "A Landmann ... " -ból ez teljesen világos. Nem érthetünk egyet azokkal, akik úgy vélik, hogy Tessedik csak a helyi, szarvasi problémák megoldásán fáradozik, de nem tud "országos szinten" gondolkodni. /41/ Ha egyszer európai szinten helyesen tudja értékelni a problémákat, hogyan látná azokat országos szinten ! A Landmannban rajzolódnak ki a legvilágosabban társadalompolitikai nézetei. Aki átnézi iparral foglalkozó műveinek legalább a címjegyzékét és elolvassa a már magyar fordításban is megjelent: "A magyar ipar tizenkét akadálya a Tiszavidéken" c.munkáját /42/, meg lesz győződve arról, hogy Tessedik tisztában volt az ország függő helyzetével, de nem beszélt róla - mivel ezt nem tartotta időszerűnek, - hanem tenni akart ellene, amit éppen lehetett.

Hogy a nemzeti függetlenség kérdését hogyan látta, azt

nem tudjuk. Halvány utalásokból, feltételezésekből kell következtetünk. Talán, ha a francia forradalom eszméihez és a jakobinus mozgalomhoz való viszonyát vizsgáljuk meg, egy kicsivel közelebb jutunk a magyarázathoz.

A francia forradalom eszméi egész Európában nagy visszhangot keltettek, természetes következménye volt a magyar jakobinus mozgalom is.

A magyar iparfejlődés akadályairól írt művéből következtethetünk arra, hogy felismerte a bécsi udvar gyarmatosító politikáját. /43/ " ... alig kezd az ipar valamelyik pusztán kivirágzanai, máris lenyomják újból erőszakkal, fellendülése közben, súlyos adókkal." /44/ Noha Tessedik e munkájában ipar / Industrie/ alatt elsősorban a talajjavítást, csatornázást, öntözést, okszerű földművelést, belterjes állattenyésztést érti, akkor is világos, hogy nem hivatkozik az államhatalomra, nem várja felülről a magyar gazdasági fejlődést, hanem a helyi erőforrások kihasználását ajánlja, s a felvilágosítás, az oktatás fontosságát hangsúlyozza. Hanzó véleménye az, hogy Tessedik szemléletében II.József halála után változás áll be:

" ... mintha maga is átment volna azon a fejlődésen, mely általában a korabeli demokratikus értelmiséget jellemezte " ... Írásaiban több alkalommal találkozunk olyan passzusokkal, melyek világosan utalnak arra, hogy a hazai gazdasági élet elmaradottságát a kormánypolitikának tulajdonítja. Egyre nagyobb figyelemmel kíséri az iparfejlődés kérdéseit. Így gondolatrendszere a magyar gazdasági élet nagyvonalu reformtervévé szélesedik ki. A kor társadalmi fejlődése következtében egyre többen térhetek volna rá az ipari munkára. Világosan látta ezt Tessedik." /45/ Reális Hanzónak az a megállapítása, hogy

Tessedik szemléletében változás következett be a II. József halála utáni időkben. Ebben feltétlenül része volt a francia forradalom hatásának. Felvetődik a kérdés: volt-e kapcsolata a magyar jakobinus-mozgalommal?

A magyar jakobinus - mozgalom elsősorban a magyar értelmiség mozgalma volt, márpedig Tessedik élvonalbeli tagja volt a korabeli magyar értelmiségnek. E mozgalom a francia felvilágosodás ismerőiből, a forradalom szimpatizánsaiból és meggyőződéses híveiből tobozta táborát, és úgy gondolom, a hatás sokkal szélesebb körű volt, mint amilyennek a polgári történetírás feltüntette. Ennek a problémának a teljes feltárása még a jövőre vár.

Tessedik személyisége, műveltsége, tevékenysége, széleskörű hazai és nemzetközi kapcsolatai kizárják azt a lehetőséget, hogy nem jutott el hozzá ez a mozgalom. Az a tény, hogy hallgat róla, és sem a francia forradalomról, sem a magyar jakobinusokról nem nyilatkozik, legalább annyira bizonyíték, mint amennyire ezt azelőtt cáfolatként felhasználták.

A szakirodalomban senki sem tud elmenni szó nélkül a kérdés mellett már csak Tessediknek Hajnóczy Józseffel, a Martinovics pör egyik áldozatával való rokonsága és szoros barátsága miatt sem. Évtizedeken át leveleztek, még a perbefogás után is figyelemmel kísérte unokaöccsét Tessedik. /46/ Emiatt aligha kerülhette el a bécsi udvar besugóinak és titkos-rendőreinek figyelmét. Kettőjük levelezéséből elsősorban Tessediknek Hajnóczyhoz írott levelei maradtak meg /47/, mivel a Tessedik-hagyaték a sok hányódás közben nagyrészt megsemmisült /48/ s levelezéseiből alig került eddig elő valami. Konkrét kijelentést Tessediknél nem találunk arranézve, hogy Hajnóczyval a forradalmi eszmékről levelezett volna. Mindenesetre köz-

vetve az is bizonyítékként szolgálhat, hogy semmi nyom nem maradt, hogy csak ártalmatlan leveleket találunk e levelezésből. /49/ Tóth Lajos a Tessedik intézet első megszűnésének időpontját hozza kapcsolatba a jakobinus-mozgalommal. Szerinte nem véletlen, hogy Tessedik-intézet első megszűnésének időpontja egybeesik a Martinovics pör elítéltjeinek kivégzésével./Vérmezei kivégzés: 1795. május 20.- Tessedik bejelentése az intézet megszűnéséről: 1795.július 12./50/

Vincze László is felveti ezt a lehetőséget Tessedik-tanulmányában. /51/ További feltételezések alapja lehet Zsilinszky Mihály írása a békés megyei jakobinus pöről /52/, amelyben Szarvasról is említés történik. Benka Gyula, Kristóffy György szarvasi vezető tanítóról írt életrajzában /53/ világos utalást találunk arra, hogy Kristóffy rokonszervezett a francia forradalom eszméivel, s naplójában /54/ "érintőleg említi, mikép a Martinovics-féle összeesküvést nagy figyelemmel kísérte, sőt azon lázas izgalmat keltő iratok közül egyet-mást olvasott, sőt leirogatott ... " Nehéz lenne ebből Tessedikre nézve következtetéseket levonni. Kristóffy 1795 év tavaszán érkezett Szarvasra, s Tessedikkal való első találkozása sem volt valami sikeres /55/, bár Tessediknek eleinte nagy csodálója volt. Nem lehet tudni, hogy egyáltalán beszéltek-e politikai kérdésekről. A békésmegyei per fővádlottjának: Réz Józsefnek aktáiból az az írás, amelyben megnevezte az állítólagos békésmegyei jakobinus-"klub" tagjait, nyomtalanul elveszett, így ez a nyom se vezet előbbre. Tessedik neve sehol sem fordul elő a mozgalommal kapcsolatban, ami azonban nem jelent semmit, hiszen Réz József letartóztatásának hírére mindenki igyekezett megsemmisíteni a birtokában levő veszélyes anyagot. Tessediknél magasabb állású emberek is /pl. a bihari alispán/ belekeveredtek az ügybe. Az iratok, akták megsemmisítésével a

nyomok eltűntek, az érdekeltek pedig hallgattak, mert a császár besugóitól senki sem érezte magát biztonságban. Mivel pedig a magyar jakobinus mozgalmat később is hazaáruló színezettel kezelték, mindenki kerülte ezt a kérdést, a kortársak halálával pedig feledésbe merült az egész ügy.

Figyelemre méltó Süle Sándornak Pruzsinszky Józsefről, Eötvös József nevelőjéről szóló tanulmánya. /56/ Süle a tanulmányban meglepő adatokat közöl: a Martinovics-perben 3 évi börtönre ítélt Pruzsinszky büntetésének letöltése után Szarvason tartózkodott Tessediknél, aki 1799-ben újra megnyíló intézetébe növendéknek vette fel, sőt Festetichnél - aki ekkor szervezte a Georgikont, s költségén több ifju tanult Szarvason- ösztöndíjat is kijárt számára. Leveleiben /L.melléklet/, kitartóan és nagyon melegen ajánlja Tessedik Pruzsinszkyt Festetics figyelmébe. Pedig ez nem volt egyszerű dolog. Hiába volt szabadelvű Festetics, a forradalmárokkal nem rokonszenvezett. /57/ Süle 1800-tól kb 1807-ig tudja követni Pruzsinszky útját a Georgikonban és a Festetics-uradalmakban. Ezzel kapcsolatban egy lényeges kijelentése Tessedik személyiségének jelentős vonása, a tettek irányába mutat: - " ... Vincze László szerint Tessedik távol maradt Martinovicsék mozgalmától és a jó földesur ideáljának híve volt. Tessedik aulikuságához egyrészt Hajnóczyval tartott kapcsolata, másrészt Pruzsinszky szivós támogatása feltétlenül tekintetbe veendő adalékul szolgál. Inkább a megnyilatkozás formájában kellene keresni némi okokat." /58/ Süle Sándor itt feltétlenül arra gondol, hogy Tessedik nem lehetett sem a feudalizmus, sem a bécsi udvar híve, de az ő esetében ezt is tetteiből kell megítélni. Hogy voltak-e birtokában iratok a jakobinusok kiadványaiból, hogy részt vett-e a szervezkedés-

ben, vagy tagja volt-e valamelyik jakobinus klubnak, azt talán soha nem tudjuk meg. De az tény, hogy a magáramaradt Pruzsinszkyt börtönbüntetésének letelte után magához fogadta, hogy lehetővé tette számára a képesítéshez jutást, hogy állást szerzett neki. Ehhez akkor nagy bátorság kellett. Tessedik attól sem félt, hogy a dölyfös Festeticset meggyőzze, miszerint a többi börtönviselt jakobinus is elhelyezkedett már, nincs mitől tartania, ha továbbtaníttatja a szolgálatába fogadja őt. /59/

Gaál Jenő sem tudja szó nélkül hagyni -Tessedikről szólna- a jakobinus mozgalmat: "Hogy egy időben mennyire nem lett volna célszerű alapvető, széleskörű és gyökeres hatásu reformgondolatokkal összekapcsolni a kisemberek sorának javítására irányuló törekvéseket, azt Tessedik több jeles kortárs^anak, a Martinovics társaságában jutott kiváló, egytől-egyik jeles, tisztességes, sőt érdemes, felvilágosult férfiaknak, íróknak és a közélet embereinek, akik a nép javát törvényes eszközökkel erre utra kívánták előmozdítani, kivégeztetése 1795-ben a budai vérmezőn eléggé bizonyítja." /60/ Tehát Gaál Jenőben is felmerült, hogy Tessedik esetleg veszélyes gondolatokat forgatott a fejében, csak a helyzet reális mérlegelése tartotta vissza. Vagy őt is idejében figyelmeztették, mint Békés és Bihar megyében sok más embert, és ezért menekült meg a zaklatásoktól.

Egy vonatkozás még kívánczik ebbe a problémakörbe. Ez pedig Tessedik késői rokonának, Nádor Jenőnek néhány sora. Ez azért érdekes, mert a család egyik leszármazottja, a családi hagyományok őrzője mondja: "Egészen bizonyosnak vehető, hogyha nem a legmagasabb társadalmi körökből származók, közte három fejedelem, de elsősorban a földesurak, továbbá Széchenyi, Festetics és más arisz-

tokrata családok tagjai lettek volna éppen a legmegértőbb pártfogói, akkor nyíltan is hallatta volna velük szemben is felvilágosult igazát. Ugylehet, hogy akkor ő is belesodródott volna korának társadalma megújódása szükségét kívánó mozgalmaiba, mint azt rokona Hajnóczy József tette, akivel szíves baráti és rokoni levelezésben állott. Papi köntöse aligha gátolta volna az illuminátusokkal való eszmei érintkezésektől, gátlás nélkül megtehetette volna, hiszen tudjuk, hogy pl. az akkorig javában működő szabadkőműves páholyok tagjai közé nagyszámmal rekrutálódtak születésüknél, de állásuknál fogva is előkelőségek ... Ilyen irányú önképzésbe lelkesi hivatása mellett akkor is következtetlenség vádja nélkül beléje kapcsolódhatott volna. Mindabban azonban, még úgy is erősen gátolta hálás szíve, hiszen tudjuk, hogy amikor mindenki cserben hagyta, akkor másodszor is megszólalt a szarvasi földesuraság, hogy újabb földadományával lehetővé tegye intézete fennmaradását." /61/

Ami ebből a három fejedelem pártfogását illeti, az családi illúzió, a marxista neveléstörténet már feltárta e támogatás igazi gyökereit. A jóságos földesurról szóló legenda csak arra lehetett jó, hogy a gyanútól megvédi személyét a felszabadulás előtti időkben. E két "akadályon" kívül Nádor se tud felhozni semmit. Nádor megjegyzése a családi hagyományokban gyökeredzik, így a feltételezésekből kihagyni nem lehet. Tessedik úkunokája írta a fenti sorokat, aki talán még tud valamit arról, hogy Tessedik Sámuel rokonszenvezett-e a jakobinus mozgalommal.

Joggal gondolhatunk arra, hogy a különböző szerzőktől felsorolt tények és feltételezések nem alap nélküliek még akkor sem, ha jelenleg, megfelelő adatok és dokumentumok hiányában, nem tudjuk e feltételezéseket bizonyítani.

Figyelemre méltó körülmény, hogy 1802-ben a Boczkó Dániel lemondásával megürült lelkeszi hivatalba a szarvasi egyház Hamaljar Márton, selmecbányai lelkeszt, bányakerületi szuperintendest hívta meg. Hamaljar elfogadta a meghívást, és Szarvasra költözött. Az evangélikus egyházban ugyanis nem voltak püspöki székhelyek, a püspök ott lakott, ahova tisztje kötötte. Hamaljar Selmecbányán lakott, mielőtt Szarvasra jött, fejlett kézműiparral, bányákkal rendelkező, kulturált iskolavárosban. Egyházi téren már bizonyos foku hírnévvel rendelkezett, részt vett az 1791-i zsinaton, és kidolgozta az első evangélikus egyházalkotmányt. Nem egészen világos a rendelkezésre álló adatokból, hogy miért jött el Selmecről Szarvasra, s egyáltalán, hogyan történt a meghívása. A hozzáférhető iratokban és publikációkban a legnagyobb elismeréssel írnak róla. Kristóffy Protocollumában a "hatalmas Hamaljar" névvel tiszteli meg. Tény, hogy itt-léte alatt az ő védelme mellett alakult egy tanítóegyesület Békés megyében 1804-ben, amelynek elnöke Skolka András volt, s a gondolat is valószínűleg Skolkától származott, mivel Németországban már találkozott ilyen egyesületekkel. Amikor Hamaljar meghalt, a közvetlen egyházi felsőség a tanítóegyesületet azonnal megszüntette, sőt a Hamaljar helyébe kinevezett új püspök letiltó parancsát is megszerezte. Ezt az egyesületet az egykoru leírások alapján igen progresszivnak látjuk ma. Benka Gyula azt írja róla, hogy a szervezet megerősödése után a "Lázasabb felfogásuak kezdeményezésére a tanítói fizetések arányosítása, egyes tanítók ... sérelmes ügyeinek tárgyalása vétettek elő." Benka rosszalja a "tapintat" hiányát, s az "egyház autonom jogkörét" sértő beavatkozásokat. A konzervatív felfogásu Benka véleményét elemezve kitűnik, e tanítóegyesület igen radikális elveket vallott, s az összefogásból eredő erőt a pedagógusok

helyzetének megjavítására igyekezett felhasználni. A napoleoni háborúk alatt, a ferenci reakció idején nyilván nem is működhetett egy ilyen "testvéri szövetség" sokáig, csak Hamaljar tekintélye védte az egyesülést. / 62,63,64/ Ez az ő személyiségének egyik oldala, mégpedig igen figyelemre méltó oldala.

De másik oldalról nézve a dolgot, felmerül a kérdés, hogy nem azért jött-e Szarvasra, hogy Tessedik némileg " szem előtt" legyen? Ez a gondolat szükségszerűen jelentkezik, és nincs rá válasz. Hacsak a következő okfejtés nem visz közelebb egy lépéssel a célhoz. Hamaljar Márton még 1800-ban Selmezbányán elkészítette az első evangélikus egyházalkotmányt. Ez a munka "Hamaljár-féle utasítások" címen futott az egyházi közéletben, s a tanítók, papok s az egyházi szervezet problémáival foglalkozott. 1863-ban újra kiadták a Székács József bánya-területi püspök irt hozzá bevezetőt. Ebből kiderül, hogy Hamaljar 1800-ban Radvánszky Jánossal, egyházkerületi felügyelőjével együtt készítette az "utasításokat". A Radvánszky bárók ortodox felfogást vallottak, s az egyházban a mágnások befolyásának növekedésére törekedtek. Erre a kettős egyházi vezetés mellett meg is volt a módjuk. Radvánszky és Hamaljar közös munkájának lényegét jól megvilágítja az 1864-ben "Az elutasítandó utasítások" címmel irt röpirat szerzője Moczkovcsák Károly nagybecskereki lelkész, aki a Hamaljar-féle átdolgozott tervezetet bírálta. A következőket írja, amikor a papi hatalom megcsorbitásán sajnálkozik " ... Ahoz járul még a hazánkban akkor divott feudális rendszer, mely szerint a földes urak birtokain belül kis királyok voltak, rendelkezhetvén jobbágyaikkal tetszésük szerint. Az egyházak - kivált a falusiak - kiskorúságban tartottak, a földesur parancsának ellen szegülni, vagy mást akarni mint ő akart, főben járó bűn volt ... hisz a nép ... nem volt

egyéb: mint "misera contribuens plebs" ... /65,66/ Nem kétséges a továbbiakban, hogy a világi befolyás ellen harcol a szerző, de ez a néhány sor nagyon reálisan ábrázolja a földesuri jogkört, s benne a nép jogfosztottságát. A szerző azokra a protestáns főurakra utal, akik erőszakosan, saját érdekeiknek megfelelően irányították az egyházi ügyeket, s a legtöbbször alacsony származású papok nem is mertek szembeszállni velük. Így reálisnak látszik az a feltételezés is, hogy talán mégse volt véletlen Hamaljar püspök Szarvasra telepítése, hanem esetleg különleges céllal küldte ide a szuperintendencia és a bányakerületi felügyelő. További szorgos kutatás lenne szükséges ahhoz, hogy e feltételezés jobban alátámasztható legyen, avagy pedig véglegesen el kell vetni. Találunk ugyanis kézenfekvőbb okokat is. A szarvasi gyülekezet az evangélikus egyházban a legnépesebbek közé tartozott s jól fizetett állást jelentett. Tessedik ekkor nagyon beteg volt, idegileg tönkrement, tehát ugyan-
gy lehetséges, hogy Tessedik kiméletét szolgálta ez az intézkedés, vagy az egyházra nézve is szégyenletes hoz-
szas ellenségeskedés, vita megszüntetését célozta.

Tessedik Sámuel személyiségének alkotó jellege

Legelsőnek Nádor Jenő vállalkozott arra, hogy Tessedik Sámuel egyéniségét, testi és lelki alkatát, szűkebb környezetére gyakorolt hatását feltárja / 67/.

Tóth Lajos kandidátusi értekezésében kissé bővítette ezt a képet, illetve a rendelkezésre álló adatok segítségével, a személyiséglélektan elvei szerint, Kovaljov szovjet pszichológus személyiségmodellje alapján igyekezett képet adni Tessedik Sámuel egyéniségéről. Ez a személyiségkép az anatómiai-fiziológiai tényezőkön túl elsősorban az érdeklődés, képességnek és a jellem oldaláról közelíti meg Tessediket. /68/ Megállapításai helytállóak, bár nem elemzi személyiségét olyan aspektusból, amelyből felszínre hozhatók magatartásmódjának azon forrásai, melyeknek Tessedik élete végéig tartó dinamizmusát és fejlődését köszönheti.

Kemény Gábor felfedezte Tessedik Sámuel életében a tevékenység alkotó jellegét, és - ha nem is szisztematikusan- ebből a szempontból nézte életművét. /69/ De nem tudott szabadulni e gondolattól egyetlen Tessedik-kutató sem, mert a kérdést senki sem kerülhette ki, aki e nagy életpálya tanulmányozásához fogott. Még Lakos Sándor sem volt kivétel, aki pedig azt írta róla, hogy csak "szemlélődő ember volt ... " /70/, s mégis megrajzolta a legtevékenyebb életet, amelyet egy embertől el lehet várni. Tessedik mindig új, pozitív, reális és elérhető célokat tűzött maga elé, egyre újabb, szerteágazó feladatokat oldott meg, egyiknek a megvalósítása után rögtön a másikhoz fogott, kezei közt mindenből lett valami. Mindent belátott, ami csak látókörébe fért, de amit észrevett, az egyuttal megoldandó problémát is jelentett számára. Célszerűen megter-

vezett, megoldott, ellenőrzött mindent, ami erejétől telt. Életre szóló célját: a parasztok sorsának, életkörülményeinek javítását mindig arról az oldalról, arról a pontról közelítette meg, ahonnan az a legjobban elérhető volt. Ha valakinél beszélhetünk alkotó életről, alkotó tevékenységről, akkor nála feltétlenül. Magas szintű alkotó személyiségnek kell őt tekintenünk. Rendkívüli intellektuális képességekkel felruházott, erős érzelmi és akarati motivációval rendelkező ember volt, alkotó potenciáljának kiteljesedése egész életművében szemlélhető. Ma, amikor a kreativitás társadalmi aktualitását hangsúlyozzuk, különös jelentőséget nyernek a mult alkotó, tudós személyiségei, akik sokoldalú tevékenységükkel előmozdították a fejlődést.

Tessedik e tevékeny, alkotó, tudós elmék közé tartozott. Szerteágazó, sokoldalú munkásságával a társadalmi fejlődést támogatta, mert a népoktatás reformjával, a parasztok felvilágosításával, műveltségi szintjüknek emelésével a polgári állam kialakulása felé egyengette az utat. Ez pedig nagy társadalmi jelentőséget hordozó tett volt még akkor is, ha sokáig nem ismerték is fel tevékenységében ezt a tendenciát.

Közismert Tessedik toleranciája, amellyel a vallási, egyházi, társadalmi, sőt egyéni ellentéteket felfogta. Tűrőképessége tette lehetővé, hogy az ellentétes tendenciák közt keletkező feszültségeket elviselje. Érzékenysége megviselte ilyen esetekben, indulatai el is ragadták olykor, de ez soha nem befolyásolta helyzetfelismerő és helyzetfelmérő képességét s cselekedeteinek ehhez való igazítását.

Amikor Tessediket "reálpolitikusnak", "józan embernek", "racionális gondolkodásunak" nevezzük, akkor nem óvatoskodó, tulzottan mérlegelő és aggályoskodó embernek kell

őt látnunk, hanem olyannak, aki mind intellektuálisan, mind szociálisan, szándékainak, terveinek és a rendelkezésre álló lehetőségeknek az eredőjében haladt, mert mint Kemény Gábor mondta róla: rendkívüli valóságérzékkel bírt, mely végigkísérte egész életében. /71/ Ezt a problémát taglalta Bernát Gyula a magyar jobbágyszabadság eszmeáramlatairól írt könyvében, ahol a "Landmann ..." gondolataira vonatkoztatva a következőket írta: "Tessedik ... kijelenti, hogy tőle minden olyan törekvés, mely a földesuri jogok csorbitására vezetne, távol áll, viszont szükségesnek tartja a birtokviszonyoknak legalább oly értelemben való szabályozását, hogy a paraszt az általa megművelt földet quasi tulajdonul bírhatta és ne legyen kitéve annak, hogy fáradozásának és szorgalmának gyümölcseit helyette más arassa le." /72/ Tessedik nagyon is tisztában volt azzal, hogy a parasztmozgalmak a korabeli szituációban nem vezethettek eredményre, hogy a jobbágyszabadságra se értek meg a feltételek, tehát a parasztot gazdálkodásában kellett úgy segíteni, támogatni, hogy lehetőségeihez mérten anyagi jólétet biztosíthasson magának, s jobbágyi földjének maximális hasznosításával védelmet nyerjen a majorsági gazdálkodás terjeszkedésével szemben. Azért viszont mindent megtett, hogy a parasztság gazdasági lehetőségei a körülményekhez képest a legszélső határig táguljanak. A nevelés és oktatás terén végzett tevékenységéből világosan látszik a törekvés: a parasztságot neveléssel önállóbbá, tudatában fejlettebbé, felvilágosodottabbá akarta tenni, tudományos és gyakorlati ismeretekkel felruházni, hogy meg tudjon állni a saját lábán, és mikor már módja lesz rá, önállóan és eredményesen tudjon gazdálkodni minden gyámolítás és kényszerítés nélkül.

Kiemelkedő, tudós, alkotó tehetsége mutatkozott meg abban a szinte aszkétikusnak mondható életmódban, kemény

munkában, mely jellemezte őt. Ezt a munkatempót egész környezetétől megkövetelte. Nem igen volt tekintettel arra, hogy az ilyen iramot nem győzheti más, ennyi áldozatot nem hozhat családja. Az ő esetében rendkívüli elme rendkívüli akarata diktált. Így bizony közvetlen környezete, -családja és munkatársai /73,74/- sokat szenvedhettek erős, domináns egyéniségétől.

Értékes vonása Tessedik személyiségének az emocionális érzékenység, amellyel környezetének őt érdeklő ingereire reagált. Amikor az 1791-i zsinaton a papjelöltek vizsgatárgyairól volt szó, s arról folyt a vita, tegyenek-e vizsgát a keleti nyelvekből is, Schwartner Márton /75/ pesti egyetemi tanár, mint azt az egykori naplóíró idézi: "inkább elmésen, mint alaposan ajánlotta: nem annyira ezen nyelvekből, mint a gazdaságból és az orvosi pályához tartozó tanokból vizsgáztassanak / t.i.a papjelöltek/. Ezen vélemény, amint sokaknál nevetést idézett elő, úgy Tessedik kinek kedvére látszott lenni, az indítványt, a lélek nagy megerősítésével, annyira, hogy szavakat kellett keresnie, nagyban védelmezte, hosszasan nemcsak mivelten, de népszerűen is beszélt, míg a mulató zsinat a félszeg állítások következtében nevetésben, olykor kacajban tört ki, kedélyes hangulat nyilvánítása mellett végezte beszédét." /76/ A "félszeg" szó itt /a Ballagi és Czuczor-Fogarasi-szótár értelmezése alapján/ feltétlenül arra utal, hogy igen erős, nem éppen a zsinati téma elvontságának megfelelő példákon illusztrálhatta véleménye realitását. Ugyanez az érzékenység ragadta indulatra, mikor 1770-ben pünkösdkor az oltár elé májusfának állítva látta néhány gyümölcsfaoltványát, melyet Szarvasra jöttekor oltott. "Oda volt egész pünkösdi áhitata, nem gondolt már másra, csak szemei előtt a templomban álló ellopott fácskáira ... " írja harmadik személyben önmagáról /77/.

Minden körülötte jelentkező megnyilvánulásban, természeti és társadalmi jelenségben, publikációban és felszólalásban azonnal felismerte azokat az elemeket, amelyek koncepciója irányába estek, annak előmozdítását, előrehaladását segítették vagy gátolták. Céltudatosan kidolgozott tervei megvalósításának, az általa igaznak, helyesnek felismert gondolat és kivihető cselekvés, magatartás védelmében a legnagyobb akarati erőfeszítésre, sőt indulati kitörésre is képes volt. Ez az érzelmi ingerlékenység sok keserőséget okozott neki, mert bizonyos esetekben gátolta önuralma érvényesülését, s környezete nem mindig látta meg indulati megnyilvánulásai mögött a pozitív értéket. Ez is egyik oka volt, -sok más ismert ok mellett- hogy a tőle távolabb élők jobban értékelték törekvéseit. Azonban e sajátos érzelmi gazdagság nélkül talán nem is lett volna teljes a személyisége. Sokan Tessediket "száraz", vagy tisztán értelmi beállítottságu embernek képzelik el. Mások zsarnoknak látják. Kétségtelen, hogy néha agresszivan lépett fel. De ha elolvassuk a XVIII. századi Békés megye telepesei községek állapotát tükröző leírásokat, ha ismerjük az egyházi és világi kormányzás hiányosságait és negatív vonásait, a nép helyzetét, akkor nem csodálkozunk azon, hogy olykor erősebb eszközökhöz nyult humánus céljai érdekében. Haan Lajos írta III. Károly koráról: "... jóllehet a fegyelem sokkal szigorubban kezeltetett, mind a mellett a nép magaviselete sokkal miveletlenebb, nyersebb, durvább volt. 1715-ben a megye minden falu mellett akasztófát állítatott, annyi volt a rablás ... mindenféle csőcselék és diá-dáb ember, kit más megyéből elcsaptak, ide, mint valamint assylumba menekült s itt szívesen befogadták, csak hogy ezen akkor igen-igen lakatlan vidéken szaporodjék az adózók száma. Azután magok a főb-
bek is rossz példát szolgáltattak ... a köznépnek ...

ahol magok a megyei főtisztviselők az erkölcstelenségnek, a miveletlenségnek, a törvény és felsőség iránti tisztelatlenségnek ilyen példáit mutatták, bizonyosan csak rossz hatással kellett annak lennie a köznépre. S amilyenek voltak az erkölcsök, durvák s nyersek, olyanok voltak a büntetések is: botozás, akasztás, lenyakasztatás, seprüzés, kerékben való törés, elevenen való megégetés stb." /78/ Ha pedig Tessedik saját adatait nézzük, akkor látjuk a lakosság elképesztő tudatlanságát, nyomorát, azokat a nehézségeket, amelyekkel itt meg kellett küzdeni, ha valaki eredményt akart produkálni. Ismerve Tessedik személyiségét, nem csodálkozhatunk, hogy direkt módszerekkel dolgozott, vasakarattal, ellentmondást nem tűrően haladt célja felé, és -ahogy Kristóffy, szarvasi tanító naplójából kitűnik- "nem sokat adott" a vele szemben megnyilvánuló ellenszenvre, hanem "az országos iskolai tanács helyeslésére támaszkodva" "ragaszkodott kedvenc terveihez", ami aztán fokozatosan a helyzet kiéleződéséhez, elmérgesedéséhez vezetett. /79/ De ma már világos, hogy Tessedik határozott, talán néha erőszakos, agresszív egyénisége csak használt az ügynek, s lett volna bármilyen hajlékony és simulékony, ez a dolgok menetén mitsem változtatott volna: az ügy, melyre életét áldozta, így is, úgy is elbukott volna.

Azok, akik az érzelmeket hiányolják Tessediknél, a tudatos, tervszerű, mindenre figyelő, mindent hasznosító, minden problémára a legcélszerűbb megoldást találó magatartásmódját tulnyomóan értelmi vagy jellembeli megnyilvánulásnak fogják fel, s nem veszik észre, hogy sokszínű a személyisége, de ~~x~~ gondolkodás ~~x~~ fegyelme mindig ~~x~~ kellő mederbe tereli képzeletét, sőt érzelmi - indulati megnyilvánulásait is.

Tévednek azok, akik biblikus emberbaráti szeretetre szü-
kitik le Tessedik tevékenységét. Erre a régebbi életrajz-
írói általában hajlamosak voltak -érthető okokból-, de
ma is olvashatunk ilyen indoklásokat egyházi jellegű i-
rásokban. "Tessedik azért tette ... amit elvégzett, mert
hitt Istenben, Jézus is ezt tette. Prédikált és csinál-
ta azt, amit hirdetett. Tessedik Sámuel kicsi utóda Jé-
zusnak, de ugyanazzal a mozdulattal cselekedett az em-
berek közt a nagy Jézus kicsi szolgájaként". /80/ Ezt
mondta Dr.Káldy Zoltán püspök Tessedik halálának 150 é-
ves évfordulóján tartott emlékbeszédében. Ez a vonás se-
hoggy sem illik így Tessedik személyiségére. Pap volt,
prédikált és tanított, de az ő tanításait a reális hely-
zet diktálta, s olyan lehetőségek után kutatott, amelyek
kihasználása e földön is boldoggá teszi a parasztokat.

Azokkal sem érthetünk egyet, akik - főleg a két világhá-
boru között keletkezett írások szerzői-, különböző hang-
zatos szólamokkal magyarázzák Tessedik Sámuel tevékeny-
ségének személyiségében rejlő lényegét. /81/ Ő valóban a
népnek szentelte életét, a parasztok jobb életéért küz-
dött, de ebben nem idillikus látás jellemezte, nem holmi
délibábos elképzelések, -hiszen nem sok szeretni valót
találhatott az itteni népen- de éppen reménytelennek lát-
szó helyzetükből szerette volna kiemelni a parasztokat,
gyökeresen megváltoztatni körülményeiket, életmódjukat,
külsejüket, tudásukat, gondolkodásukat, hogy valóban sze-
retni lehessen őket, s olyanokká váljanak, amilyeneknek
kivánta hiveit.

Tessedik Sámuel személyiségét vizsgálva ki kell térni é-
letútjának néhány olyan vonatkozására, amelyhez mindenki
fűzött megjegyzést, aki a Tessedik-problémával foglalko-
zott. Nemcsak a lokálpatrióták, vagy az egyház, de álta-

lában minden kutató úgy értékeli a Georgikonba való meghívás elutasítását, mint egy nagy lehetőségről való lemondást. Mintha olyan hely lett volna a keszthelyi intézet, ahol nyugodt, gondtalan életre lett volna kilátása, és szabadon valósíthatta volna meg terveit. De mivel tudjuk, hogy Tessedik Sámuel elképzelése, a parasztgyermek gazdasági szakoktatása mindenképpen halálraítélt kísérlet volt a maga idejében, másképp kell tekintenünk ezt a kérdést is. Süle Sándor a Georgikonról írt művében /82/vizsgálja Nagyváthy János szerepét a Festetics család szolgálatában, s nyomon követi azokat a tévedéseket, amelyek alapján a legutóbbi időkig Nagyváthy-t tartottuk a keszthelyi Georgikon megalapítójának. Süle Sándor kimutatja, hogy az iskola megalapítása kizárólag Festetics érdeme, aki "önállóan kezdeményezett, és végre is hajtotta, amit akart." /83/ Saját kutatásai alapján Süle bebizonyítja, hogy Nagyváthy nem lehetett a Georgikon igazgatója, mivel már 1797-ben -a Georgikon alapításának évében - eltávolították a Festetics uradalom éléről, s ezt fűzi hozzá: "Festetics minden hasznosíthatót kisajtolta Nagyváthyból, a birtok egyenesbe lendült, a ... kapkodó grófnak pedig terhessé vált a körültekintő, nagyműveltségű, rebellisségre hajló direktor" /84/. Nincs okunk rá, hogy Tessedik ember- és helyzetismeretében, körültekintő voltában, sőt önismeretében kételkedjünk. Nyilvánvaló tehát, hogy ő alaposan felmérte magában, mit hozhat számára Festetics meghívása. Ő parasztiskolát akart, a jobbágyok gyermekeinek tömegét akarta értelmesen gondolkodó, okszerűen gazdálkodó emberekké nevelni. Ennek a tervnek a megvalósításában nem számíthatott Festeticsre, és ezt ő nagyon jól tudta. Minden bizonnyal tisztában volt azzal is, hogy agróf mellett semmi önállóságra nem volna módja, nemhogy tervei megvalósítására. Ismernie kellett Festetics "kapkodó" természetét, ami megint csak nem volt jó előjel számára, aki

mindent megfontolt, megtervezett, papírra vetett, elemzett, mielőtt a megvalósításhoz fogott volna. Pedig csábító lehetett számára a gondolat, hiszen intézete hivatalosan ekkor zárva volt. Csakhogy ő még a gazdatisztképzést is úgy akarta megszervezni, hogy a parasztok lássák hasznát, ami pedig nagyon távol állt Festeticstől. Tudta tehát, hogy e meghívás nem jelent számára semmi jót. Segítette tanácsaival az iskola megindulását, személyesen is járt Keszthelyen, de Szarvason maradt, mégpedig józan megfontolásból, mert egyéb szempontokat leszámítva, a jövőjét sem láthatta biztosítva a dölyfös és sértődékeny gróf szolgálatában. Anyagilag se lehetett csábító az ajánlat, mivel Festetics, Süle szavaival élve " ... felsőoktatási intézménynek szánta ugyan a Georgikont, de ez nem látszott meg a tanárok fizetésében". /85/

Tessedik valóság által irányított képzelete, távlatokban való gondolkodása nyilvánul meg - a Gaál Jenő által ismerttetett anyag szerint - a pankotai birtok visszautasításakor. Ezt az akkor gazdátlan pusztát ajánlotta fel Tessediknek 1802-ben az udvari kamara -amikor az ellene lázított szarvasi lakossággal a kincstár nem tudott cserét létrehozni - megfelelő mintagazdaság céljaira. Tessedik nem fogadta el az ajánlatot, pedig akkor a mezőberényi gimnázium létrehozása már befejezett tény volt, s ezzel az ő intézetére akartak halálos csapást mérni. A vita javában folyt az immár állami jellegű, nyilvános intézet sorsa felett, s anyagilag nagyon bizonytalan volt Tessedik helyzete. A pankotai ajánlatról részleteket nem tudunk. Gaál Jenő azt írja: "Tessedik erre az ajánlatra a leghatározottabb nemmel válaszolt. Ő - másképp gondolta a segítséget". / 86/ Annyi bizonyos, hogy ez az ajánlat nem felelt meg neki még ebben a szituációban sem, pedig már rengeteget próbálkozott, hogy megfelelő mintagazdaságnak való földterülethez jusson /87/ és sikertelenül.

Tudjuk, hogy abban az időben felsőfoku gazdatisztképzés és gazdasági szaktanítóképzés folyt Szarvason. Ha az intézet átköltözött volna Pankotára, akkor az utóbbit feltétlenül fel kellett volna adnia Tessediknek, mert nem lett volna a környéken elemi iskola, ahol növendékei gyakorolhattak volna. Pedig a tanítóképző szivügye volt. Azonkívül, ha eltemetkezik Pankotán, akkor oda lett volna a nyilvánosság is, amelyet pedig a felvilágosítás egyik fontos eszközének tartott. Az volt a meggyőződése, hogy minél több látogatója van intézetének, annál szélesebb körben terjednek a jó nevelési elvek, módszerek, gazdasági eljárások. Nem egyezhetett bele az intézet átköltözésébe Tessedik azért sem, mert akkor a tervezett mintagazdaság nem szolgálhatott volna szemléltető például a parasztok számára. "Haszontalan kívánja az ember a parasztul, hogy az ő gazdálkodását az új mód szerént jobbitsa, ha ő ezt a módot nem esméri ... valamig az ember őtet, ugy szólván ó paraszti gazdaságrul az ujra általkelni, maga nem segíti". /88/ Ezt az elvét az intézet újból való megnyitásakor sem adta fel, igazságtalanul vádolják, hogy most már "csak" gazdatisztekét képzett. Ő a gazdatisztképzést is azért szervezte meg, hogy a parasztot hozzáértő emberek tanítsák a jobb gazdálkodásra. Az intézet megszüntetése után Szarvason maradt, ahová multja, sikerei, küzdelmei és hivatása kötötte, ahol egyháza mégis viszonylagos biztonságot, sőt védelmet is biztosított neki, s a földesur még a legválságosabb időkben is gondoskodott családjáról. Számot vetett azzal, hogy hatvan évesen már nem kezdhet új, erejét meghaladó feladatokba. 1803-ból való híres lemondó levelét a helyi ellenségeskedéseken elkeseredve írta meg. Meg volt róla győződve, hogy minden ellene irányuló támadás igazságtalan, mivel mint írja: "az iskolaügynek, az egyháznak, a hazának" élt 36 éven át.

Nem vont vissza semmit, csak belefáradva abbahagyta a harcot. /89/ Ezért ugyanakkor, amikor reálpolitikusnak, józan pedagógusnak tekintjük Tessediket, egyuttal szilárd jellemnek is kell őt tartanunk, akit lehetett visszavonulásra kényszeríteni, de a felismert igazságok megtagadására soha.

Tessedik kapcsolata az uralkodóházzal és a feudális vezetőréteggel

Hogyan viszonyult a bécsi udvar s maga az uralkodó Tessedik működéséhez? Miként foglalkozott az udvar Tessedik iskolareformeri terveivel? Azt már Vincze László kimutatta, hogy Bécs úgy emelte ki vagy ejtette Tessediket, ahogy azt Magyarországgal való politikája és az országgal kapcsolatos gazdasági igényei megkívánták. /90/ De ha figyelmesen kísérvük a huzavonát az intézet életbeléptetése, ideiglenes megszüntetése, majd újra való megnyitása, végleges bezárása körül, akkor talán még egyéb okok is világossá válnak.

Tessedik az általa kidolgozott tantervü gyakorlati, gazdasági és szorgalmatossági iskola működését 1780-tól szánította. De a bécsi udvar csak akkor figyelt fel rá, amikor 1787-ben az itt tartott esperességi gyűlésen Tessedik beszámolt az eredményről. Ebben az időben az iskola híre már az országhatárokon túl is elterjedt. 1791-ben Tessedik tető alá hozta az új épületet, amely drága, szép, elegáns volt. Ügyes gazdálkodással, az egyház pénzét megsokszorozva, saját magánvagyonából tetemes összeget költve rá /91/ építette fel Tessedik. 1791-ben volt a pesti evangélikus zsinat is, ahol Tessedik szereplése feltűnést keltett. Az 1790-91-ben tartott országgyűlés, amely hivatva volt a magyar iskolaügyet rendezni, kiküldött egy közoktatási bizottságot a magyar oktatásügy reformtervezetének elkészítésére. Ennek a bizottságnak küldte el Tessedik Sámuel a népiskolával kapcsolatos közoktatási tervezetét. E királyi bizottság előtt mondta el két híressé vált előterjesztését /92/ 1792-ben. A közoktatásü-

gyi bizottság 1793-ra elkészítette a maga javaslatait, de a bécsi udvari kancelláriában évekig fektették őket, minden sürgetés hiábavalónak bizonyult. 1794-ben a király - I.Ferenc - néhány javaslatot jóváhagyott, de a többitől egyelőre hallani sem akart /93/. Tessedik is csak Szarvason valósíthatta meg terveit, amelyeket az egész országnak szánt. 1794-ben szervezkedtek a lebuktak a magyar jakobinusok. Ugyancsak 1794-ben Tessedik a helyi támadások miatt vizsgálatot kért maga ellen. 1795-júniusában az egyházkerület megbízásából Schwartner Márton egyetemi tanár és Molnár János esperes kivizsgálták az intézet ügyét, de megegyezést Tessedik és helybeli ellenségei közt nem tudtak létrehozni. Jelentésüket - Gaál adatai szerint - 1795 december 20-ig dátummal irták meg. /94/ Tessedik, a vizsgálat eredményét, tehát a jelentést be sem várva, 1795.július 12-én "egy királyi bizottság előtt bejelentette iskolája bezárását" /95/ Gaál Jenő így emlékezik meg erről: " ... egy, megint nála járt bizottságnak az 1794/5.tanév végén kijelentette, hogy az intézetet bezárja." /96/ Ő maga így írja le a dolgot: "A nyilvános szorgalmatossági intézet tehát megszűnik, elalszik és közben új erőt gyűjt, míg egyszer egy szerencsés hajnalpir új életre kelti. Ez volt az én végső elhatározásom a harmadik királyi bizottság előtt 1795.július 12-én és ezzel a magyarázattal, beszámolóval tartozom a közönségnek, barátaimnak és ellenségeimnek ... " /97/

Meglepő a hirtelen bezárás, mert Gaál Jenő eredeti okmányok alapján írja, hogy előzőleg a helytartótanács már anyagi segítséget is tervbe vett, kidolgoztatta az intézet működési tervét, és az anyagi bázis megteremtését is megígérte. Nem lehet a sokféle információból je-

lenleg megállapítani, mi birta rá Tessediket erre az elhatározásra. Ő maga azt állította, hogy belefáradt a kevés reménnyel kecsegtető tárgyalásokba, Gaál Jenő szerint anyagilag is tönkrement, Nádor szerint a helyi intrikák meritették ki. Tóth Lajos a Martinovics per vádlottáinak kivégzési dátuma és az intézet bezárásának időpontja között vél látni összefüggéseket.

Végső soron Tessedik hirtelen elhatározását és nyilatkozatát az intézet 1795-i megszüntetéséről az általa említett "harmadik királyi bizottság" -al kell kapcsolatba hozni. Nem tudjuk, hogy ez a bizottság Szarvason járt-e, vagy Tessedik Pozsonyban, esetleg Bécsben, jelentette ki intézete megszüntetését. Mindenesetre feltűnő, hogy nem várta be a Schwartner-féle vizsgálat eredményét. Ezt a vizsgálatot az egyházkerület rendelte el. Tessedik nyilatkozata viszont királyi bizottság /"Königliche Kommission"/ előtt történt, s ez a lényeg. Valamilyen sürgető oknak kellett közrejátszania ebben a döntésben, amit senki nem említ, a dokumentumokban sincs nyoma, és Tessedik is hallgat róla. Meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy a jakobinus-mozgalom bukásával s a békés megyei jakobinusperrel állt valamilyen összefüggésben a hirtelen elhatározás, amely az intézet bezárására készítette Tessediket. Tanácsolták-e neki, vagy ő maga látta jobbnak, hogy így döntsön, nem lehet tudni.

Gaál Jenő úgy indokolja meg a dolgot, hogy azt az önéletírásban olvashatjuk: nem birta a költségeket, segítség sehonnan sem érkezett, s ezért kénytelen volt ezt a lépést megtenni.

De vannak adatok, amelyek arra utalnak, hogy az intézet a továbbiakban sem szünetelt teljesen. Ugyanis 1796.már-

cius 1-én gróf Károlyi Antalné báró Harruckern Jozefa alapítványt tett 36 hold földről az intézet javára, mint azt az alapító levélben olvassuk: " ... Tessedik Sámuel uramnak ... hogy elkezdett industriális munkáját ... folytathassa ... " /98/

Ugyancsak 1796. augusztus 9-én azt jelentette a kancellária a királynak, hogy "felsőbb meghagyás értelmében Mitterspacher Lajosnak, a mezőgazdaságtan egyetemi tanárának véleménye a szarvasi iskolában alkalmazott módszerre vonatkozólag bekívántatott." Mitterspacher igen kedvező nyilatkozatot adott. /99/

Működött-e az iskola ekkor vagy nem? S ha igen, hogyan? Tessedik azt írja a bezárással kapcsolatban "az én privát-intézetem megint teljesen el lett választva a nyilvános népiskoláktól ... " /100/

1798. április 20-án a királyi kancellária felterjesztéssel fordult a királyhoz, amelyben Tessedik folyamodványára hivatkozva, Mitterspacher véleményét mellékelve, a szarvasi áldatlan állapotokkal kapcsolatban Tessedik érvelésének helyt adott, s az iskola újra megnyitására vonatkozó kérelmet pártfogolva, azt a király legmagasabb kegyébe ajánlotta. /101/

Erre kérte be a király a Schwartner-féle jelentést 1798-ban, s ugyanez év július 10-én kelt királyi leiratában meghagyta, hogy a jelentésekben ismertetett tan módszer az új tanrendszerrel együtt fölvétessék az egyetemi és az akadémiai oktatásba, és hogy "minden tankerületből küldessenek alkalmas egyének Szarvasra ama tan módszer megtanulására". /102/ Ez a leirat igen meglepő, mert eb-

ben az időben az intézet már nem működött, és még nem kezdte meg újra működését.

Az újabb földadományról szóló alapítvány arra utal, hogy Tessedik az intézetet valamilyen formában átmentette későbbi időkre. Az alapító-levelet úgy is lehet értelmezni, hogy az adományozás az intézet ujranyitása érdekében történt. Mitterspacher véleményadása lehetséges volt a dokumentumok alapján az intézet működésének megtekintése nélkül. Ám hogyan értelmezzük Tessedik szavait a "privát"-intézet és a nyilvános népiskola szétválasztásáról? A röpirat, amelyben Tessedik ezt írja, 1798-ban jelent meg, így arra enged következtetni, hogy valamiféle magánoktatást fenntartott Tessedik az intézet szüneteltetése éveiben is, néhány tanítvánnyal akkor is foglalkozott. Lehet, hogy a népiskolában foglalkoztatta őket, könyvtárát rendelkezésükre bocsátotta, esetleg saját gazdaságában is oktatást adott nekik. Ez természetesen feltételezés, de nagyon reális feltételezés.

Közben szintén 1798-ban egy egyházkerületi delegáció újra megvizsgálta az iskola tantervét Berzeviczy Gergely elnöklete alatt Schedius Lajos részvételével, és jó véleményezést adott róla.

Amellett tovább folyt a levelezés Tessedik, a magyar királyi kancellária, a bécsi államtanács és a király között. A kancellária most már konkrét javaslatot készített, s ezt a király 1798. december 14-én jóváhagyta. /103/ A kancellária Tessedik részletes tantervének birtokában ajánlotta, hogy az intézet 1799. március 26-án nyiljék meg újra. Közben Tessediknek még egy sereg kérdést és kifogást kellett megválaszolnia és kivédenie, de a jelzett időpontban az intézet megnyilott. A tanulmányi alapból kapott segélyt, ám az iskola anyagi alapja továbbra sem lett biztosítva. Az egyház elzárkózott a többé nem egy-

házi iskola elől - eddig se támogatta -, az állam pedig szűkmarku volt. Tessedik megint magánvagyonából áldozott, és megpróbálta átvészelní a nehézségeket.

Azért sorakoztattam fel ezt a sok adatot, mert az intézet bezárása, a vizsgálatok, az újra megnyitás állandóan felmerülő gondolata elég elgondolkoztató tény. Vincze László azzal magyarázza ezt a jelenséget, hogy a napoleoni háborúk és az osztrák seregek győzelmei, illetve veresége játszott szerepet az intézet felkarolásában, illetve elejtésében. Ez az indoklás bizonyos dolgokat megmagyaráz, de nem mindent. Egy háború kitörésekor már elkésett dolog a mezőgazdasági oktatást felkarolni, hiszen az oktatás éppen a leghosszabb távu és legdrágább beruházási faktor. Mire ennek nyomán a nemzetgazdaság fellendülne, és a hadsereg számára szükséges mezőgazdasági termékek mennyisége megnövekedne, a háborúnak - akár győzelemmel, akár vereséggel végződik is - vége is van, még ha évekig tartó háboruskodásról van is szó.

Lehetséges azonban a kérdést más oldalról is megközelíteni. Már említést tettem róla, hogy az 1791. évi, az ifjúság oktatásáról szóló XV. törvénycikk szükségessé tette és előírta országos közoktatási bizottság kiküldetését a "nemzeti nevelés" elveinek kidolgozására és az új közoktatási rendszer tervezetének elkészítésére.

A bizottság elvégezte a munkáját, ám az elkészült tervezeteket az udvar nem engedte elővenni. Ennek oka az volt, hogy Bécs az osztrák tanügyi rendet akarta Magyarországra is átültetni. Az új tanulmányi rendszer kidolgozásán már évek óta munkálkodtak az osztrák tanügyi szakemberek, de nagyon lassan haladtak. A tervezet elkészítése egyre késett./104/ Ez megmagyarázza a Tessedik-intézettel kapcsolatos időhuzást, a sok ideiglenes intézkedést. Az

udvar nem akart semmi állandót megvalósítani, semmi újat meghonosítani Magyarországon, sehová komoly ígéretet tenni, míg az örökös tartományok tanulmányi rendjét el nem készítik. /105/

De közeledett az 1802.évre tervezett országgyűlés ideje, s az előkészületek során fel kellett terjeszteni a tanulmányi bizottság jelentését is. Ezt a magyar kir.kancellária 1801.augusztus 31-én tette meg. Benne volt a Tessedik-féle tanrendszer tervezete is, ahogy azt a bizottság elfogadta. A király az egész jelentést véleményadás végett leküldte József nádornak. /106/

A nádor a jelentés egyes pontjaihoz részletes megjegyzéseket fűzött. A felterjesztés 85. és 86. pontjához a következő véleményt írta: " ... dass von einem jeden Litterardistrict einer der sogenannten Praeparanden, welche zum Normalsuhllehreramente bestimmt sind, bevor er ein solches Amt antritt, die oeconomischen practischen Vorlesungen in dem szarvasser Institut hören muss, welches auch dann beibehalten werden könnte, wenn eine oeconomische Schule in dem Ort der Universitaeten errichtet werden wird.

Votum. Da bei den meisten grössern Universitaeten ein Professor der Oeconomie sich befindet, so wäre auch solcher hier anzustellen und mit dem zur practischen Belehrung seiner Schüler notwendigen Grund zu versehen. Wenn einmal diese Lehranstalt festen Fuss gefast haben wird, so könnten auch jene Individuen, welche bischer in Szarvas auf Unkosten des Studienfonds in der Ruraloeconomie belehrt werden, bei der Universitaet gebildet werden". /107/

A nádor tájékozatlan volt, mert a pesti egyetemen akkor már volt a gazdaságtannak valóban tanszéke, de a hallga-

tóknak nem volt hol gyakorolniok, mivel az egyetemen csak elméleti oktatás folyt. Szó volt ugyan arról, hogy egy gyakorlati gazdasági iskolát állítanak fel e célra, de csak 1810 után kezdtek lépéseket tenni ez irányban, és még ezután sem lett belőle semmi. A nádor a felterjesztéshez fűzött megjegyzéseiben ugyanazt a javaslatot tette a királynak, amiről már 1794 óta szó volt. Tehát nyilvánvalóan az udvar halogatásán mulott, hogy nem valósult meg a sokat emlegetett terv.

De érvényesült egy másik szemlélet is. A bécsi udvar rettegett a forradalomtól, egyáltalán nem örült a gondolatnak, hogy parasztgyerekek komoly, felhasználható ismereteket szerezzenek. József nádornak is az volt a véleménye, hogy az iskolákat nem kell szaporítani, s nem előnyös az államra nézve, ha minden polgára / értsd: elsősorban az alsó osztályok/ írni-olvasni tud. /108/ Tessedik pedig ennél jóval többet akart. Így hát, bár nem volt ellenszenves az udvarnak, meg nemzetközi hírneve miatt csinyján is bántak vele, de a halogató politika itt is megtette a magáét, s az intézet végül is "magától elenyészett". Amikor Tessedik gazdasági oktató tevékenységébe kezdett, idővel mindenki előtt világossá lett, hogy féluton nem fog megállni, tervei megvalósítását egykönnyen fel nem adja. Bármilyen akadály állt is útjába, előbb-utóbb legyőzte. Amíg anyagi erejétől telt, még saját jövedelmét is feláldozta céljai érdekében. De pénz nélkül nem dolgozhatott, így aztán szép csendben megszűntették a tanulmányi alapból való szerény segélyezést is, s ezzel Tessediket végleges hátrálásra kényszerítették. Ez pedig a bécsi udvari politika műve volt. Tessediknek látnia kellett, hogy így van, és hogy a fejedelmi akarat ellen már nem tehet semmit. Csak ezért nyugodhatott bele, hogy iskoláját bezárják, élete munkájának gyümölcseit megsemmisítsék.

A Georgikon már működött, lehetséges, hogy arra épített a helytartótanács és a nádor is a mezőgazdasági oktatás kérdésében. Ebben ugyan csalódtak, mert Festetics a maga érdekében, saját birtoka céljaira alapította a Georgikont, nem közcélra, mint Tessedik a maga iskoláját. Süle Sándor leírja, hogy "alapító levelében a gróf azt tűzte ki az intézet feladatául, hogy - a gazdaságban ezután alkalmazandó hivatalnokoknak elméleti és gyakorlati képzés által készséget adjon arra, hogy célszerűen intézhessenek el minden olyan dolgot a mezőgazdaság terén, ami a termelésre, gyártásra, adás-vevésre vonatkozik, s amelyek a grófi ház uradalmaiban előfordulnak vagy előfordulhatnak, és mindezekről rendes és áttekinthető számadást vezessenek. Éles, előrelátó és jó számítás ez, hiszen az agrárkapitalizálódás útjára térő, közel hatmillió holdnyi Festetics-birtok az addigi szakképzetlen vezetők, irányításával nem tudott volna megfelelni a bontakozó konjunkturális igényeknek." /109/

Szép célkitűzés volt, haladó jellegű, de Tessedik többet akart: az egész magyar gazdaságot felemelni, elindítani a kapitalizálódás útján, csak hogy nem csupán a majorsági birtokok fejlesztésével, hanem elsősorban a jobbágytelkeken gazdálkodó parasztság gazdasági és kulturális megerősítésével. Ez nemcsak a magyar feudális osztálynak nem volt érdeke, hanem a forradalmaktól betegesen rettegő császári udvarnak sem, noha az adó miatt fontos volt számára a jobbágytelkek védelme.

Tessedik becsületes egyénisége, szilárd jelleme következtében nyilvánvalóan hálás volt annak a földesurnak, aki segítette, támogatta iskolaépítési elgondolásait, megvédte a támadásoktól. Ezt a háláját, köszönetét sokszor kifejezésre jutatta. De ez nem jelentette egyuttal a feudá-

lis uralkodóosztállyal való szolidaritását, noha a lát-szat néha erre mutatott. Nem támadta különösebben a földesurakat, hiszen az adott történeti helyzetben ezzel megfosztotta volna önmagát attól a lehetőségtől, hogy a parasztság felvilágosodásáért, neveléséért tevékenykedjen, márpedig jól látta, hogy ez az egyetlen lehetőség ebben a korban, ami rendelkezésére áll. Minden leírott sora, minden törekvése, nevelési és didaktikai rendszerre egyaránt konkrétan a parasztság szükségletére épül, még akkor is, ha a helybeli parasztok nem látják ezt át, és attól félnek, ami a Boczkó és Tessedik ellen a köz-ségi előljáróság által 1802-ben emelt vádból kitűnik Tessedikre nézve: " ... azzal dicsekszik, hogy pap lé-tére annyi középületet épített, hogy az uraság jobban használhatná ki a parasztokat, ha ügyesebb tisztjei len-nének." /llo/ A szarvasi nép tehát attól félt, hogy az ő költségükön emelt iskolában fogják azokat a gazdatiszteket nevelni, akik majd őket nyomorgatják. Tessedik meg úgy gondolkozott, hogy ha a gazdatisztek jobban értenek a termeléshez, akkor a parasztok is eltanulják az urasá-gi földekről a jobb gazdálkodást, mert amint ezt állan-dóan hangoztatja, a paraszt csak saját szemének hisz, és tapasztalat útján kell meggyőzni az eredményes termelési eljárásokról.

Kétségtelen, hogy Mária Terézia, II.József és II.Lipót felvilágosodott rendeletei, a jobbágyokat, az "adóala-nyokat" a földesurak ellen némiképp védő intézkedései -a robot szabályozása, szabad költözködés, szabad val-lásgyakorlat stb.- elfogulttá tették Tessediket az ural-kodóházzal szemben, s a népről való gondoskodást kissé II.József módjára értelmezte, habár ő ehhez a tapasza-latokat gyakorlatból vette. Bizonyosan ismerte a paraszt-felkelések gyengeségének okait, látta, hogy nincsen ide-ológiájuk, ismerte a szarvasiak révén a parasztság mér-hetetlen elhanyagoltságát, amelyből akaratuk ellenére

kellett őket sokszor kiemelni, s ezért akarta hivatali hatalmánál fogva keresztülvinni a parasztok javát szolgáló intézkedéseket. Olvasmányai, elméleti tanulmányai, művei, gyakorlati tevékenysége mind-mind arról tanuskoznak, hogy nem volt ismeretlen előtte a bécsi gazdaságpolitika irányvonala. Európai áttekintése volt, lehetetlen tehát, hogy a birodalmon belül ne tudott volna tájékozódni. Miért ragaszkodott volna különben oly makacsul terveihez az akadályok, támadások, ellenvélemények és kudarcok ellenére? Végeredményben sose tett olyat, ami a magyar népnek, a parasztságnak kárára lett volna. Ebből kell kiindulnunk, amikor a Habsburg uralkodóházzal való kapcsolatát vizsgáljuk akár az ő szemszögéből, akár az udvar érdekei felől nézzük a dolgokat.

Tessedik Sámuel viszonya egyházához

A kortársaknak, az utókornak, sőt - úgy tűnik egyeseknek ma is -, hogy Tessedik egyéni tragédiájának, a munkássága területén elszenvedett kudarcoknak, vereségének okai a helybeli viszonyokban keresendők. S ha ambíciói arra késztették volna, hogy elhagyja Szarvast, sok minden másképp történt volna.

Tessedik veresége nem helyi jellegű, ez kétségtelen tény. Kudarcának oka nem a helyi körülményekben rejlett, de az az igazság, hogy sikeresen csak helyben, itt Szarvason lehetett megtámadni és visszavonulásra kényszeríteni.

Mint pap, mint "lelkipásztor" valóban támadható volt. "Veszélyes" pedagógus tevékenységét mindig elébehelyezte papi kötelességeinek, ezzel már eleve okot adott a kifogásokra. Mint lelkésszel, egyházi felettesei nem voltak megelégedve. A helyi viszályok idején nagyon szubjektív kifogások szolgáltak mércéül, tehát könnyen lehetett támadni. A feudális társadalmi rendet támadó, az uralkodóház hatalmát sértő, az egyház érdekeit károsító törekvéseit nyíltan nehéz volt helytelennek, tévesnek, ellenségesnek minősíteni. Ezért kellett a helybeli "hanyag" lelkipásztort, "összeférhetetlen" papot megtámadni és üldözni. Ezt az álláspontot támasztják alá a különböző vizsgálatok, amelyek egyidőben elég sűrűn váltogatták egymást, és noha legtöbbször Tessedik győzelmével végződtek, ez az elégtétel nem sokat ért számára, mert közben az iskola, az újrendszerű oktatás, a korszerű tanügyi reformok lassan mind visszavonásra kerültek, feledésbe merültek.

Hogy ezt az állításomat még jobban alátámaszthassam, úgy vélem, még egyszer meg kell vizsgálni ebből a szemszögből

a Tessedik-Boczkó ügyet.

Boczkó Dánielt, Tessedik paptársát, nevezetes és jeles férfiai közt tartja számon az evangélikus egyháztörténet. Érdemes hát közelebbről foglalkozni személyével. 1751-ben született, tehát majdnem egy évtizeddel volt fiatalabb Tessediknél. Ő is Pozsonyban, a magyar pietizmus központjában tanult. Az itteni bölcsészeti tanfolyamot elvégezve a jénai egyetemen folytatta tanulmányait. Ez volt az az időszak Németországban, amikor a Leibnitz-Wolff-féle filozófia tért hódított, s fokozatosan uralkodóvá vált a német egyetemeken. De az ortodox egyházi irányzat ellenállása még igen erős volt, és Németországban a kései, immár reakcióssá vált pietizmus is támogatta. Ez volt a helyzet Jénában is Boczkó ott-tartózkodása idején, és csak a következő évtizedekben indult meg az a neohumanista hullám, amely filozófiai irányzattá fejlődött, s amelyet úgy jellemezhetünk, hogy a klasszikus kapitalista államokhoz képest elmaradt Németországban "a társadalmi, gazdasági elmaradottság politikai reakcióban, majd felvilágosodott abszolutizmusban jelentkezett, ideológiai visszatükröződése pedig eltolódott az esztétikum, az irodalom felé". /111/ Kis János a század utolsó évtizedében virágzó neohumanista kulturát talált Jénában. /112/ De Boczkó Dánielt illetően igaza van Hanzó Lajosnak, aki ezt írja Boczkó külföldi kapcsolatairól: "Boczkónak is megvoltak a kapcsolatai az egyes külföldi góccokhoz. Ezek a szálak az ortodox egyházi irányzathoz fűzték őt. Különösen Jénával volt szoros a kontaktusa. E korszakban ez azt jelentette, hogy a nevelés tekintében is a régi iskolázás hive, munkáiban szembeszállt a racionalisztikus és gyakorlati irányú nevelési törekvésekkel". /113/

Ebből következik, hogy Boczkó felfogásában már akkor a racionalizmus ellensége volt, amikor Szarvasra érke-

zett, ezért nem érthetett egyet Tessedikkel. Így adódott az első gyenge pont, amelynél fogva fel lehetett őt használni ellene. De ezen túl Boczkó a latinos, klasszikus kultúra híve volt, így a régi iskola és tanterv híveit is támogatni tudta - mégpedig meggyőződésből - Tessedik ellen. Nádor lekicsinylőleg ír irodalmi munkásságáról, ám pietista szellemű egyházi irodalmi termékei ismertek voltak a maga korában, s a hazai szlovák nyelvű irodalom később is számontartotta munkáit. /114/ Mint a magyarországi szlovák nyelvű egyházi irodalom művelője, egyházi körökben elég tartós hírnévre tett szert. Ábécéskönyve sokáig használatos volt. E művének szerepe volt a Tessedik elleni hadakozásban.

Amikor Boczkó 1786-ban Szarvasra jött, már voltak megjelent művei. 1789-ben, 1790-ben újabb művei jelentek meg, egyik Selmecen, másik Pozsonyban. Ugyanakkor tehát, amikor Tessedik irt, iskolát szervezett, Boczkónak is voltak ambíciói, csak nem aratott velük akkora sikert, mint pillanatnyilag Tessedik. Ez fájt neki. Ráadásul Tessediké volt a jobb javadalom, s Boczkó, aki magát jobb papnak, vallásosabb, igazabban egyházi embernek tartotta a világias Tessediknél /ami igaz is volt/, ezért szintén neheztelt. A békétlenség csirái adva voltak, csak valakinek ki kellett ezt használni. Az alkalmat az adta, hogy Tessedik 1780-ban megjelentetett egy ábécéskönyvet Pozsonyban. /115/ Tudjuk, hogy e könyv körül később nagy viták voltak, felhasználták ellene, amikor istentelenséggel vádolták. Maga mondja: "Rochow és Campe tanmódja szerint készült olvasókönyvem az alsóbb iskolák számára, melyben a gyermekek felfogásához képest az írás főbb helyei az egyes elbeszélések mellett fordultak elő, s az evangéliumok, levelek, a "Miatyánk" "Hiszekegy ... " / melyek nem is tartozhatnak olvasókönyv-

be /kimaradtak, nem volt egyéb, mint naturalismus, deismus, socinianismus és a jó isten tudja, hogy miféleismus. Némely tulókos szülék egyáltalában nem akarták 10-12 éves gyermekeiknek kezébe adni az én olvasókönyvet, és tiltakoztak ellene, mint veszélyes irányu könyv ellen." /116/ Az eredeti szövegben "tulókos szülők és gyermekek" tiltakozásáról van szó. Tehát a gyermekeket is lázították ellene, mint az a nevezetes ~~xx~~-as akta irataiból is kiderül. /117/ Ez az ábécés könyv a Tessedik elleni vád anyagaiban többször is szóba került. 1801-ben viszont megjelent Boczkó Dániel ábécéskönyve /118/, nyilván a közöttük folyó versengés eredményeképpen, és az egyházi felsőség szorgalmazására, annak támogatásával. Figyelemre méltó tény, hogy a Békés megyei iskolákban ezt az ábécéskönyvet vezették be, és mint Haan Lajos írja 1870-ben: " ... azóta számtalan kiadást ért". /119/ Bár az ábécéskönyvet nem ismerem, és közelebbit nem is sikerült megtudnom róla, jellemző az esperesség akkori vezetőire, hogy ezen ábécéskönyv kiadását előmozdították. Kétségtelenül közvetve ez is Tessedik ellen irányult, és az utókor Boczkót hibáztatta érte. Pedig ő nem állt egyedül a Tessedikkel szembeni ellenségeskedésben. Amikor Tessedik a "feketekabátosok" azaz a papok ellen kifakadt önéletírásában, névszerint nem is említette Boczkót. Csak annyit jegyzett meg, hogy ritkán örül valamely pap őszintén más paptársának szerencséjén. Ilyen vonatkozásu panaszaiban mindig többszámot használt. Tehát feltétlenül tudta, hogy az egyházi felsőség támad ellene.

A "Landmann ... "-ban azt írja "Egyesek kétségbe vonják a falusi iskola megjavításának szükségességét, mások még a lehetőségét is tagadják ... de vannak olyanok is, akik rettegnek tőlük és azt hiszik, hogy nagyon is aggasztó,

különösen a vallást veszélyeztető szándékok rejlenek az ujitások mögött." /120/ Ez is arra mutat, hogy főleg egyháza ellenséges magatartásától tartott. Aminthogy az egyház vezette ellene azt a hadjáratot, amely végül is megbuktatta. Ennek értelmi szerzője elsősorban az esperes, Szimonidesz János volt, aki különben csak azért lehetett esperessé, mert Tessedik a neki felajánlott tisztséget nem fogadta el, mivel egyházi téren nem voltak ambíciói.

Tessedik nehézségei tulajdonképpen már akkor megkezdődtek, amikor Boczkó Dániel idejött lelkésznek. Állítólag Tessedik ajánlására jött, de ez egyáltalán nem bizonyos. Beállítottságát tekintve inkább az egyházmegyei körök hozhatták Szarvasra. Lehet, hogy Tessedik is adott véleményyt, hiszen már régebből ismerte. Később éppen Tessedik eme nagylelkűségét állították szembe Boczkó hátláttságával. Én nem sok jelentőségét tulajdonítok eme "ajánlásnak". Ha ugyanis oly melegen ajánlotta volna, mint írják, akkor ez nem vall Tessedikre, mégpedig azért, mert vagy jól ismerhette, és akkor nem ajánlhatta mint felvilágosodott ember, vagy nem ismerte, akkor pedig - ahogy Tessediket ismerjük - még kevésbé ajánlhatta. Akárhogy is történt, Boczkó nyilván szívesen jött az akkor már hírnévre szert tett és evangélikus viszonylatban nagy gyűlekezettel rendelkező városba. Hiszen később maga a püspök is hajlandó volt utódjául ideköltözni.

Az ellentétek mindenesetre már 1786-ban, Boczkó ideköltözésének évében elkezdődtek. Nádor Jenő hiteles források alapján közli, a péteri esperességi gyűlésen még ugyanez évben történt - elég különösen hangzó - megegyezésüket / 121/, amelyből már hatásköri és javadalomelosztási ellentéteket lehet gyanítani.

Amikor felépült az új iskolaépület 1791-ben, s Tessedik oda beköltözött, újabb okok adódtak az ellenségeskedésre, s szerintem nemcsak a sokat emlegetett parókia-kérdés,- /122/ hanem elsősorban az iskola volt az oka az akkori viszálynak. Tessedik saját tervei szerint, mintegy saját intézményével rendelkezett a szarvasi iskolákkal, az új iskolaépületet pedig saját szervezésű gazdasági iskolája céljára foglalta le. Erre Kristóffy is tesz utalást. Egyébként ekkor még Tessedik volt a "dékán", azaz egyházmegyei iskolai felügyelő, tehát bizonyos hivatali jogai voltak. 1793, 1794 és 1795 egy-egy újabb állomása volt a viszálynak. E viszálykodás lényege: Boczkó támad, Tessedik eleinte ügyet se vet rá, azután pedig megsértődik "elhagyja béketűrése", majd védekezni kénytelen. Közben bezárult intézetének kapuja is. Nádor írja, hogy 1795 és 1798 között "távoltartotta magát az egyház-megyei gyűlésektől" /123/. Ez a magatartás is mutatja, hogy az egyházmegye, az esperesség vezetőiben látta legfőbb ellenségeit. Amikor pedig továbbra is támadták iskolára vonatkozó elgondolásait, s az egyházközség presbiterei, a világi község vezetői és a tanítók tiltakoztak a szarvasi iskolában bevezetett tanítási rend ellen /124/, dékáni megbízatása ellenére az iskolák ellenőrzését sem végezte. Ha nem ellenőrizhetett legjobb tudása és meggyőződése szerint, inkább sehogy sem végzett ellenőrző tevékenységet. Pedig meggyőződéses hivatás az oktató-nevelő munka, az oktatási feltételek folyamatos ellenőrzésének. Ám jó ürügyet szolgáltatott arra, hogy az esperes elvegye tőle a megbízatást, és Boczkónak adja. Itt tehát megint a felsőbb egyházi vezetőség mozgatta Boczkót, akinek ambícióit feltétlenül megnövelte ez a Tessedikkal szemben aratott győzelem. /125/ Nehéz kiigazodni a dátumok között, de ez 1798-ban történhetett. Az évszám azért fontos, mert 1799-ben terjesztette elő tantervét az espe-

rességi gyűlésen Klaniczay János. Amit ennek tartalmáról sikerült megtudnom /126/, arra mutat, hogy általában az 1791-i országgyűlés által kiküldött közoktatási bizottság tervezetének szellemében készült. A tanítóknak különben nem sok örömük telt Tessedik megbuktatásában, mert Boczkó mint dékán ugyancsak zsarnokoskodott fölöttük. Kristóffy panaszkodik, hogy Boczkó 1801-re egy tantervet készített a Klaniczay-féle, az esperesség által elfogadott tervezet alapján. Ezt a "tanítási szabályzatot" az esperes /Szimonidesz/ dörgedelmes "dorgáló szavak" kíséretében köröztette, a tanítók nagyon megsértődtek /127/ és tiltakoztak ellene, de siker nélkül. Így történt, hogy Tessedik nagyvonalu terveinek megvalósítása számukra okozhatott ugyan végrehajtási nehézségeket, rosszul eshetett nekik a dáridókon való részvétel, meg a különféle gyűjtési alkalmak letiltása, - azonban - Boczkó bürokratikus, szankciókat, fenyegetéseket tartalmazó szabályzata miatt még jobban elégedetlenkedtek. Az esperes személyén azonban megtört minden ellenállás, sőt később létrehozott egyesülésüket is az első adandó alkalommal megszüntette. /128/ Tessedik dékánsága után fokozatosan olyannyira megszüntették a tanítók önállóságát, hogy Benka Gyula - az 1801-1814 közötti időszakot tanulmányozva - arra a megállapítás jut, miszerint "igen szomorú állása lehetett a vidék protestáns tanítóinak, midőn az esperességi bizottság oly kiskoru embereknek tekintette őket, kiknek minden hivatalos mozdulatát, sőt magánéletét is merev és tulszigoru szabályok által kellett korlátozni és irányozni." Amikor pedig a szarvasi tanítók ez ellen felszólaltak, "Szimonidesz esperes által szigoruan rendre" utasították". /129/ Ekkor lett kegyvesztett az esperesség előtt Kristóffy is. Ez az elnyomás Tessediknek is szólt: ha egyes

tanítókat megnyert magának, s azok megértették törekvéseit, akkor végleg el kellett venni a kedvüket minden ujitási önállóságtól. Szigorúan szabályozták minden lépésüket, azt kellett tenniük, amit az esperesség urai akartak.

Boczkót az egyházi felsőség vezetői arra is felhasználták, hogy a szarvasi egyházi és városi vezetőséget Tessedik ellen felláztassa, bár az események ismeretének birtokában fel kell tételeznünk, hogy itt mások is közreműködtek. - Valószínűleg a vármegye nemesi vezetői részéről is történhetek lépések, ahol a protestánsokat ugysem szerették. Mivel a bíró mellett a jegyző szerepelt a hajsza irányítói között, s a jegyző volt a megyével kapcsolatot tartó tisztviselő, ez az összefüggés se látszik valószínűtlennek.

Jellemző, hogy Boczkó-Tessedikkal versengésben - a parasztok számára még kedvezményeket is igyekezett szerezni az uralomtól. /130/ Kedélyes, adomázó, mulatozást kedvelő egyénisége miatt eleinte népszerű is volt. A szlovák nyelvet is jól beszélte. A városban csak később fordult ellene a közvélemény, s egészen személyes jellegű és nagyon közönséges civakodás keletkezett közte és a bíró között, aminek következtében 1802-ben kénytelen volt lemondani papi hivataláról./131/ Ekkor már az esperes se tudta megvédeni, olyan nagy a helyi botrány. A bíró ellen is vizsgálat indult, ő ellentámadásba ment át, ez se Boczkónak, se Tessediknek nem használt. Tessediket itt is csak az iskolával és egyházzal kapcsolatos, a már ismeretes vádak érték, Boczkót már élesebben és egyéni etikába vágó magatartással is vádolták. Végül Boczkó 1802-ben, Tessedik 1803-ban lemondott hivataláról. A különbség az, hogy Tessedik lemondását nem fogadták el, ezt a megyei vezetők sem akarták, hiszen még mindig kap-

csolatban állt az udvarral, az immár királyi intézet igazgatója volt, a hazai és külföldi látogatók még mindig elég gyakran felkeresték Szarvast. Azt meg kellett végül is állapítani, hogy Tessedik a közérdek miatt anyagolta hivatalát, Boczkó pedig főleg saját gazdasága miatt. Boczkót, miután felhasználta, már nem védte tovább az esperes, sőt igyekezett megszabadulni tőle. Tessedikkal még szívesebben megtette volna ezt, de nem merte.

Boczkó természetesen személyesen is ellensége volt Tessediknek. Prédikált ellene a templomban, ott ártott neki, ahol tudott. Beadványaival ostromolta az egyházat, amelyekben "egyenlőséget" követelt. Az intézetet is igyekezett aláásni, előbb olyan beadvány készítésével, amelyben az iskola Orosházára áthelyezésnek célszerűségét bizonyította, majd egy gimnázium tervével. Az előbbi javaslat lehetett önálló gondolata, az utóbbi nem tőle származott, de ő volt alkalmas a kivitelezésre. Amikor az ellenségeskedés később a "szövetségesekkel" való hadakozássá vált, akkor már Tessedik tekintélyének fénykörébe akart jutni, s igyekezett vele tárgyilagos, szolidáris lenni. Nem lehet feltárni az összes indítékokat, de mégis az az igazság, hogy eszköz volt mások kezében, akik kihasználták nemcsak emberi hibáit, de képességeit, tudását is.

Boczkót Nádor Jenő lusta, tunya, műveletlen embernek írja le. Ez azonban nem így volt. Komoly műveltséggel, jó stilussal rendelkezett. Haan Lajos szerint lemondása után is foglalkozott kulturális kérdésekkel, ő akart elsőnek Békés megyében egy nyomdát felállítani Gyulán, sőt a kivitelezést is elkezdte, de közben meghalt./132/. Olyan nagyon összeférhetetlen se lehetett - ha nem uszi-

tották és kecsegtették elismeréssel -, hiszen Nádor maga írja, hogy lemondása után: "Csendes gazdálkodásban élt tovább szarvasi házában és majorjában, mignem 1806 áprilisában ... 55 éves korában ... meghalt." /133/

Meg kell mondanunk, hogy az áldatlan vitáért, viszályért s annak következményeiért ő maga kevésbé felelős, mint amennyit régebben neki tulajdonítottak. Nem jelenti azt, hogy ténylegesen nem ő ténykedett Tessedik ellen, de elsősorban eszköz volt mások céljai érdekében. Az utókor előtt hátrányos helyzetbe került azért is, mert szlováknak vallotta magát, csak szlovákul írt, így a nacionalizmus terjedésével és erősödésével még kedvezőtlenebb megvilágításba került.

Meg kell végül is állapítanunk, hogy Tessedik nem saját hibájából került a helyi viszálykodás középpontjába, noha agresszív vonásokat is magábafoglaló határozott személyisége sokat ártott helyzetének. Ennek a helyi viszálynak a gyökerei sokkal messzebb nyultak és bizonyos, hogy külső támadás nyilvánult meg az ellentétek szításában és felnagyításában.

Tessedikkal kapcsolatban mindenkinek feltűnik a vallási toleranciája. A felvilágosodással együtt járt a vallási türelem, mivel az "egyházias" szellem /azaz a tételes vallás dogmatikája/, amelyet a különböző felekezetek testesítettek meg, elveszítette az emberek bizalmát. Sokan nem hittek többé egyedül üdvözítő voltukban. Mozgalmak keletkeztek Európa-szerte a különböző protestáns egyházak egyesítésére /uniójára/, sőt az un. "reunió" megpróbálkozott az összes keresztény egyházak egyesítésével. Az egyházak közül azonban egyik sem akart engedni, s megakadályozták a felvilágosodásnak e területen megnyilvánuló törekvéseit. Nagy Frigyes királyi rendelettel végrehaj-

totta az egyesítést; másutt, ahol alulról történtek a kezdeményezések, sikertelen maradt az unió létrehozása.

Tessedik Sámuel vallási toleranciája közismert volt a maga korában, műveiben is megnyilatkozott. Ez a vallási türelem a felvilágosodásból fejlődött ki, ami azt jelentette, hogy Tessedik nem tulajdonított akkora jelentőséget a vallásnak, mint azt egyházi hivatala megkívánta volna. Az a vád, mely szerint toleranciája a földesur és az uralkodó iránti aulikusságából vagy éppen opportunizmusból következett volna, véleményem szerint megcáfoltnak tekinthető már. Ezt a vádat az egyház vezetői istápolták, amin nem is lehet csodálkozni, hiszen már a "Landmann" ... -ban így írt: "Vegyünk fel egy Paraszt gazdát, aki el-hiszi, hogy az Isten őtet eltartja kenyérrel; nem is tisztogatja szántó-földét, melly néki konkolyt és vadótzat terem. Későn szánt, a vetéssel tisztátalan bánik, rossz s meg-romlott magot vet; látja, hogy melly sovány a vetése, de remélly s hisz erősen az Istenben, hogy őtet el-nem hagyja és neki kenyeret ad. Eljön az aratás, a gabona és kenyér helyett vad borsót, vad zabot, reptzét és vadótzat nyer: - Hol marad tehát az ő előbbeni erős reménysége? Hadján! A mint az Isten akarja, úgy legyen, ádott lényen az ő neve érette" /134/. Az ilyen és hasonló nyilatkozatok nagyszámban megtalálhatók Tessedik írásaiban, és nem növelték népszerűségét egyházi feletteseinél. Nemcsak a paptársak haragudtak ezért, hanem a főurak, a középnemesség is rossz-néven vette, mivel Tessedik a legfőbb eszközt akarta kiütni kezükből, a nép tudatlanságát és naiv vallásosságát, amelynek segítségével el tudták érni, hogy a paraszt belenyugodjon sorsába.

Ismeretes Tessedik szerepe az 1791-i pesti zsinaton, ahol

az új felfogás, az "eretnekség", a racionalizmus mellett tett hitet. Ez is összefügg a vallási türelemmel. Felvilágosodott szelleme a helyi vezetésben is megnyilvánult. Szarvason II. József rendeletére jött létre, s földesuri támogatással szervezkedett a katolikus egyház, melynek még ekkor alig voltak hívei. Tessedik eme erőszakos egyháztelepítés ellenére sem ellenségeskedik a katolikusokkal. Jó viszony fűzte a katolikus egyház vezetőit is Tessedikhez, hiszen egyidőben az udvar kedvelt emberének látszott, s emellett műveltsége, felvilágosodottságából eredő elfogulatlansága is közrejátszott a jó kapcsolatban.

Azért tértem ki erre a kérdésre, mert az egyházi viták, az ellenségeskedések, a katolikus klérus hatalmaskodásai az 1791-es vallástörvénnyel nem értek véget, tovább gyűrűztek, s a probléma még a kiegyezéssel sem jutott nyugvópontra. Tessedik e kérdésben is tultette magát azokon a hadakozásokon, amelyekkel a protestáns egyház a maga autonómiáját védte. Az autonómia védelme haladó hagyomány volt évszázadokon át, mivel a vallásüldözések mindig összefüggtek a politikai függetlenség elnyomásával, s Magyarországon minden függetlenségi harc zászlájára tűzte a vallásszabadság eszméjét is. Minden elbukott szabadságharc után a megtorlásban a klérus járt elől, s eltörölték a szabad vallásgyakorlatot. Az 1791-i vallástörvény biztosította a vallásszabadságot, s megerősítette az autonómiát a protestáns egyházakon belül. Ehhez aztán makacsul ragaszkodtak a protestánsok, s minden eszközzel igyekeztek megvédeni autonómiájukat. E harc progresszív volt azelőtt, amikor a protestáns autonómia megsértése a nemzeti szabadságjogok megsértését is érintette. Ez a progresszivitás a vallástörvény után egyre csökkent, csak sokan nem akarták észrevenni.

Tessedik oktatásügyi küzdelmei közepette mindig szembe-került az egyházzal, annak egyházi és világi vezetőivel. Már a "Landmann" -ban kereste az okokat, miért megy olyan lassan és nehézkesen az oktatás megreformálása. Ezt írja: "Az meg-világosításnak két nagy akadályai vannak Magyarországban ... Nemzet- és vallásbéli gyűlölség ez a meg-világosításnak esküdt ellensége, az előtt Magyarországban is hatalmasabb akadály volt a jobb eszméretségnek. Az Iskolai állapotnak ujjitásával miért nem mehetett előbb az ember Magyarországba ... Amit a vallásbéli gyűlölség nem akadályozhatott, azt a nemzetbéli-gyűlölség döntötte dugába. Mihelyt a Katolikusok még távolról hallották, hogy az Iskolaregula a Protestansoktól jönné, azontul nagyon gondolkodtak, ha azt bévegyéke, a Protestáns akaratoskodott azon, hogy az Iskoláit a Katolikusoké szerént intézze. Midőn pedig a Magyar, a Tót, a Horvát hallotta, hogy ez az ujjitásnak módja Német találmány legyen, oh bezzeg itt iszonyodott minden uj tanításnak módjátul". /135/

Talán ez is közrejátszott, hogy Tessedik iskoláját az államnak ajánlotta fel, s királyi védnökség alá helyezte. E lépéstől Tessedik elsősorban az iskola fennmaradását remélte, de azt a meggyőződését is kifejezésre akarta juttatni, hogy csak az állami iskolák nevelhetnek minden társadalmi réteg számára tevékeny polgárokat. Ez a törekvése a polgári fejlődés felé mutat, mint ezt majd 1848 igazolni fogja. E lépésével azonban magára haragította az egyházat, mert annak vezetői ebben a gesztusban az autonómia megsértését látták. De a szarvasi gyülekezet is elfordult tőle, mert az egyházi és községi előljáróság felbujtása következtében már azt is nehézményezte, hogy "az egyház által 1791-ben nagy fényűzéssel fölépített új iskolai helységet gazdasági és iparintézetté alakította át". /136/ Igaz, hogy Tessedik az

épületet az egyháznak emelte, de mint azt a Királyi Bizottsághoz intézett II.Előterjesztésében részletesen leírta, olyan ügyesen gazdálkodott, hogy az épület felépítése az egyháznak szinte semmibe sem került. /137/ Ez azonban könnyen feledésbe ment, s a nagy villongások idején az egyház és község vezetői hallani sem akarták e tényről, sőt arról sem, hogy Tessedik micsoda összegeket áldozott magánvagyonából az intézet fenntartására, amelyet így teljes joggal tekinthetett saját alkotásának.

Azzal is megvádolták, - mint ezt Kristóffy György Protocollumában feljegyezte -, hogy: " ... maga lelkesen vett részt a tanításban, a gyakorlati kísérletekben, néha a papi teendőknek rovására."/138/

A község vezetői is hiányolták benne a "papi lelket", s megvádolták, hogy a nép emiatt "gyalázza az istentiszteletet." Nehezményezték a "katekizáció" hiányát, a templombajárás elhanyagolását Tessedik részéről, az egyházi liturgia leegyszerűsítését, és azt hogy a "lelki munkát féretéve" mással /iskolaügy,mezőgazdaság/ foglalkozott. /139/ A vádiratot, amelyből idéztem, olyanok szerkeszthették a községi előljáróság kezdeményezésére, akik az ortodoxia csökkenő befolyásán keseregtek, s a felvilágosodás szellemében történő haladó intézkedésektől idegenkedtek. A Kristóffy anyag alapján arra lehet következtetni, hogy a tanítóknak, - akiktől Tessedik szigorú munkafegyelmet, példás életet s állandó önképzést követelt, - szerepük volt a Tessedik elleni izgatásban. Benka Gyula a következőket kutatta fel a Protocollumban: " ... sürgetőleg követelte / t.i.a "nép"/, hogy általa fenntartott népiskolái ne legyenek további kísérlettevés tárgyai, de helyezzessenek vissza az előbbi

állapotba: sürgetőleg követelte, hogy az ifju nemzedék ... ne kényszerítettessék az ipariskolában fonásra, szövésre, szóval olyan foglalkozásra, amely ... a fejletlen ... gyermekre idő előtti, sőt ... hálátlan erőfecsérlés". /140/ Ez azonban 1794-ben történt, az első megszűnés előtt, s a lázítás mögött a tanítótság egyrésze is ott volt Boczkó Dániellel, a bíróval, a jegyzővel együtt. Az iskola megbuktatása nemcsak emiatt történt, más, távolabbi tényezők is szerepet játszottak, mint azt Vincze László részletesen kifejti. /141/ De szerepet játszottak az esperesség urai is. Szimonidesz János esperes minden haladó jelenségnek ellensége volt, ő szüntette be 1812-ben a tanítóegyesülést is. Rajta keresztül lépett fel Boczkó Dániel Tessedik ellen. Ez volt az egyházi reakció támadása. Nádor elfogult, amikor Boczkót tekinti értelmi szerzőnek, Tessedik önéletírásában többes számot használt, tehát ő látta, hogy nem egy emberrel áll szemben. Boczkó emberi hibái csak kapóra jöttek a Tessedik elleni hajszában.

A népre való hivatkozás nagyon pontatlan, és nem mond semmit. Valószínűnek látszik, hogy a parasztok helytelenítették a liturgia megváltoztatását, nem tetszett nekik, hogy Tessedik a szószékről is munkára buzdítja őket, hogy nem "hüszölhetnek" dologidőben naponta kétszer-háromszor a templomban, hogy Tessedik egészségi okokból megtiltotta a halottaknak a templomban történő felravatalozását, stb. De ezek mind nem voltak lényeges tényezők önmagukban, csak azért váltak azzá, mert egyesek jól kihasználták őket. A fennmaradt akták arra engednek következtetni, hogy Boczkó Tessediket pietista jellegű intézkedésekkel, a vallástanítás, a katekizáció tulbuzgó propagálásával igyekezett ellensúlyozni, s így az egyházi

felsőbb testület előtt érdemeket szerezni.

Amikor pedig már mindenkit magára haragitott, akkor békét kötött Tessedikkel, de egyuttal keresztülvitte a mezőberényi gimnázium létrehozását, ami jó ürügyet szolgáltatott, hogy Tessedik intézetének megadják a kegyelemdöfést.

A Tessedik intézet bukásának okairól Nádor Jenő, Vincze László, Hanzó Lajos, Wellmann Imre, Tóth Lajos sok adalékot összegyűjtött, de a bécsi irattárak, az Országos Levéltár és az Evangélikus Országos Levéltár eddig feltáratlan, sőt eddig rendezetlen vagy hozzáférhetetlen anyagának feldolgozására még szükség van ahhoz, hogy ezt a problémát megnyugtazóan lezárhassuk.

Tessedik vallási türelmére vall és általános emberi humanitására mutat az a tény, hogy a zsidókkal szemben sem volt ellenséges. Tudvalevő, hogy az első zsidó család Szarvason a rendelkezésre álló adatok szerint csak 1829-ben telepedett le, mert régebben a lakosság nem tűrte meg őket maga között. /142/ Van azonban egy vélemény, mely szerint az első zsidó kereskedőcsalád 1805-ben, Tessedik idejében telepedett meg a városban. Neumann nem így írja, de okunk van feltételezni, hogy így volt. A görögkeleti vallásu és mohamedán örmény kereskedők ellen sem vallásuk miatt volt Tessediknek kifogása, hanem üzletelésük módja miatt, ami anyagi romlást jelentett a lakosságnak. Egyes vélemények szerint az "irgalmas szamaritánus" ürügyén a vallási türelemről mondott beszédében a zsidókra utal, amikor azt mondja: "... ha valakit le akartak nézni, samaritánusnak nevezték ... Krisztus nem arra tanít, hogy ne állhassuk azokat, akik más uton haladnak a mennybe ..." /Lásd: 3.sz.melléklet/ Mindenesetre

Szarvason a vallási türelem hagyomány maradt Tessedik után is, a segítőkészség megnyilvánult a felekezetek között később is, a zsidótörvény idején főleg a parasztság igen szép példáit adta a szolidaritásnak.

Ha az egyház Tessedik elleni támadásait vizsgáljuk, nemcsak közéleti tevékenységében, hanem papi működésében is keresnünk kell az okokat, amelyek miatt a feletteseik elégedetlenek voltak működésével. Reálisan mérlegelve a helyzetet, be kell látnunk, hogy két Tessedik elleni vádat nem lehetett cáfolás nélkül hagyni a felszabadulás előtti irodalomban. Ezek közül az egyik az volt, hogy Tessedik a fennálló rendet támadja, hogy azt meg akarja változtatni. Aki ezt állította volna, annak a műve egyszerűen nem jelenhetett volna meg. Kemény Gábor azt írja, hogy: "Nálunk ... a lendületes kapitalista fejlődés a 18. század végén még nem kezdődik meg. A változásra lassan váró és megérő társadalomban egyes emberekre jut az átformáló hivatás." /143/ A továbbiakban a materialista műveltségű tudós igényességével fejtegette a történelmi helyzetet, a polgári átalakulás szükségességét: "Az új termelő erők, melyek már nyugaton működtek, itt is más termelő viszonyokat követeltek. Ezt érzi a nyugati műveltségű Tessedik, ki elméletileg is tisztában van a fejlődés törvényeivel ..." /144/. Az államhatalom felé feltétlenül bizonyítani kellett Tessedik lojalitását. Önéletrajzában ő maga is erre törekedett. Minden Tessedik-életrajzban találkozunk erre vonatkozó érvekkel. Ennek következtében lassan átment a köztudatba, hogy Tessedik rendkívül lojális, aulikus, tekintélytisztelő ember volt.

A másik vád, amelyet cáfolni kellett, és minden körülmények között ki kellett védeni, a hitetlenség vádja volt. Az egyház csak a vallásos, buzgó lelkipásztor Tessediket fogadta el nagy fiául. Tehát be kellett bizonyíta-

ni, hogy komolyan vallásos, jó lelkipásztor volt, aki lelkiismeretesen és mélyen vallásos buzgósággal végezte papi teendőit. Ezért van tele Nádor Jenő műve is ilyen bizonyításokkal. Még az egyházzól is ki kellett mutatnia, hogy nem volt ellensége, hanem csupán az irigy "kartárs" Boczkó Dániel és a hatalmaskodó falusi vezetőség támadta és uszította ellene a népet. Az "egyház" fogalom mögött egyaránt kereshetjük a papokat és a feudális urakat, hiszen az utóbbiak voltak akkor az evangélikus egyház igazi urai. Tehát az egyház megvédésével őket is tisztára mosták. A sok jóakarat, segítő szándék látszólag csak úgy özönlött felülről, látszólag mindenki megvédte a "helyi" támadásoktól. Csak éppen az történt, hogy közben elpusztult minden vívmánya.

Hogy megtudjuk, milyen lehetett Tessedik, mint pap, mint igehirdető prédikátor, az egyház képviselője, hogyan egyeztette össze az őt ért hatásokat az ezek nyomán kialakult állásfoglalását egyházi funkcióinak elvégzésével, ahhoz ismernünk kell azt az álláspontot, amelyet az evangélikus teológia foglalt el a felvilágosodással szemben. Egy 1948-ban kiadott teológiai tankönyv szerint "Felvilágosult és racionalista teológusok a Szentírásból is elvetendőnek tartottak minden olyant, ami szerintük a józan ésszel nem fér össze, így minden csodát, Krisztus feltámadását s általában a feltámadás hitét. A felvilágosodott lelkészek nem az evangélium hirdetését tekintették főfeladatuknak, hanem a népnek hasznos dolgokra /pl. okszerű gazdálkodás stb./ való nevelését. Még prédikációikban is sokszor ilyen tisztára világi dolgokról beszéltek. Azt gondolták, hogy nekik is elsősorban az emberi haladást, az e világi jólétet kell

szolgálniok. Ezzel az evangélikus egyházban is komoly veszélybe jutott az evangéliumnak teljes és tiszta hirdetése. Egyes ortodox teológusok és lelkészek határozottan szembeszálltak ugyan a felvilágosodás veszedelmével, de mégsem tudták megakadályozni ... A felvilágosodott teológusok az Istenben való keresztyén hitet ugyyszólván csak az Isten jóságos gondviselésébe vetett hitre korlátozták. Ugy beszéltek erről, mintha Isten a benne hívőket elsősorban földi jóléttel, boldogsággal jutalmazná. A keresztyén vallás lényegét pedig leginkább az erkölcsiségben látták. Ugy beszéltek az ember jóra való képességeiről, erényeiről, mintha bűn nem is volna, vagy mintha a rosszat felvilágosítással, tehát annak ismeretével már el is lehetne kerülni. A racionalista prédikálásra jellemzők az ilyen példák: A magvetőről szóló példázat alapján a helyes mezőgazdaságról beszéltek: akadt olyan prédikáció, amelyik Jézus születésének története alapján, mivel ott istállóról van szó, az állattenyésztés hasznáról szólt; Jézus elfogatásának története arra indított egy lelkészt, hogy a korán kelés hasznáról beszéljen." /145/ Ezt a terjedelmes idézetet azért láttam szükségesnek ide iktatni, mert tükrözi az egyház hivatalos állásfoglalását, amely még a XX. században, a felszabadulás után is elutasító a felvilágosodással szemben. A felhozott extrém példák a felvilágosodott lelkészeket akarják nevetségessé tenni.

Ma már világosan látjuk, hogy a felvilágosodás intellektualizáló tulzásai helytelenek voltak, s tudjuk, hogy a felvilágosítás nem elég a világ megváltoztatásához, de a tudat átformálásához sem. Ám a XVIII. század feltételei között ezt a törekvést haladónak kell elkönyvelnünk, mivel a társadalmi korlátok áttörésére

irányult, a fennálló társadalmi rend és az egyház uralma elleni lázadásban nyilvánult meg. Ezért ítéli el a felvilágosodást az egyház napjainkban is.

Tessedik Sámuel több helyen említést tesz arról, hogy beszédeit részletesen, írásban kidolgozta. Ezek a prédikációk azonban nyomtalanul eltűntek a Tessedik-hagyaték hányódása és az egyházi, valamint községi levéltár anyag kezelése folytán. Haan Lajos mentett meg egy két-kötetes gyűjteményt, amely azonban nem hiteles, mint-hogy Tessedik és Boczkó prédikációinak csak vázlatait tartalmazza, a cimirat szerint " ... úgy, mint azokat precikáció közben a templomban leírta Kristóffy György szarvasi ev.tanító." /146/ E beszédek tehát nem eredetiek, de még így is rávilágítanak Tessedik valódi személyiségére. Néhány beszédet Placskó István, mult századi szarvasi pap fordított magyarra, egy válogatást pedig Kovács Pál, jelenlegi szarvasi evangélikus lelkész készített. /147/. A Placskó által lefordított beszédek közül egy maradt meg Nádor Jenő kiadásában. /148/ Ez a beszéd valóban különbözik minden husvéti szentbeszédtől, amit valaha is elmondtak. A tavaszi természet dicsérete csendült ki belőle. /149/ E beszédből Tessedik felvilágosodott, racionalista, a természetet mélységesen tisztelő felfogása tűnik ki. A Vajda Péter természetimádó prózai verseire emlékeztető beszédre a husvét, a tavasz ünnepe adott alkalmat. /150/

Mindenesetben egyházi körökben a Tessedik- beszédek vázlatainak /amelyek ismétlem, nem hitelesek, mert egy ember saját használatra készített feljegyzései, ami sok esetlegességet rejt magában /megismerése csalódást okozott, /151/ mert Tessedik egyéb területen való nagysága után többet vártak tőle. Ezért az a jellemzés, hogy Tessedik nem volt zseni, teológus körökből ered, és ma is

szívesen alkalmazzák./152/ Kovács Pál az egyház helyi történetének és a Tessedik- hagyatéknak kutatója is felfedezi az ellentmondásokat Tessedik papi funkciójának ellátása és egyéb tevékenysége között, mégpedig az előbbi rovására. Hiteles prédikációfordításai bevezetőjében nem nagyon tud mit kezdeni az igehirdető Tessedikkal. Nem mondja ki, de az az érzése támad az embernek, hogy a prédikátor Tessedik csalódást okozott neki. /153/ A fenti, elméleti teológusoktól származó idézet alapján ez természetes is. Tessedik különben annyit hivatkozik igehirdető funkciójának mintaszerű ellátására, beszédeinek írásbeli kidolgozására, hogy ez ma tulságosan is apologikusan hangzik. Minden bizonnyal nem ok nélkül támadták, hogy elhanyagolja papi hivatását. /154/ Ő úgy gyakorolta lelkeszi funkcióját, ahogy felvilágosodott német és magyar tisztársai tették, s ahogy az ő lelkiismerete, diktálta. Ez pedig nem egyezett az akkori egyházi követelményekkel.

Mindezek alapján egyetérthetünk Nádor Jenővel, amikor azt írja, hogy: "a teológus Tessediket józanság, önállóan alkotott, józan birálat és ítélet jellemezte." /155/ Nádor vallásos embernek tartja ugyan, "vallásos hite azonban nem oltotta ki racionális észjárását, s mindenben fenntartotta magának a szabad vizsgálódás és szabad ítélethozatal jogát. Ez némely kérdésben szembeállította ... bizonyos vallásgyakorlati kérdésekkel. "Az sem feszélyezte, hogy prédikációiban függetlenítve magát az evangélikus homiletika előírásaitól, új hangokat üssön meg." /156/ Tessedik szószéki beszédei is felvilágosodottságát s az ezzel kapcsolatos feladatok megoldására törekvését jelentik. Meg kell állapítanunk, hogy a "hitetlenség" vádja nem volt alap-

talán. Tessedik világi ember volt, elsősorban az érdekelte, hogyan boldogulnak az emberek itt a földön, nem sokat beszélt a tulvilágról. Ha tehetette, inkább kikerülte ezt a kérdést. Ami papi kötelességeinek elhanyagolását illeti, ez is igaz lehetett. Az iskolával kapcsolatos kötelességeit mindenek fölé helyezte. Az embereket elsősorban szorgos munkára biztatta, nem a sűrű templombajáráásra. Egyáltalán nem felelt meg az evangélikus lelkész eszményének. Ezt mindenki látta, s az ellene irányuló támadásokban ki is használták ellenfelei.

Ha most még egyszer felvetjük az összeegyeztethetőség kérdését, meg kell állapítanunk, hogy ezt a magatartást a korszellem szülte.

Szó sincs itt kétszínűségről vagy képmutatásról. A valósi közömbösség nyugatról Magyarországra is terjedt, s ennek természetes következménye volt, hogy Tessedik, aki sok évtizeddel meghaladta korát, e téren is a felvilágosodás szellemében munkálkodott.

Tessedik Sámuel lelkeszi tevékenységének az igehirdetésen túli területét nagyon nehéz meghatározni, mivel mindez olyan tevékenység volt, amit a teológia nem sorol a lelkeszi munkakörbe. A "cura pastoralis", a "lelki pásztorkodás" lehetőségeit Tessedik egész más-képp használta fel, mint ahogy azt az egyház papjaitól megkívánta. Nem is találkozott ez a tevékenység az egyházi felsőség tetszésével. Ezért lehetett őt támadni s hogy az a támadás eredményes volt, bizonyítják Nádor Jenő közlései, hogy volt idő, amikor Tessediknek komolyan kellett tartania attól, hogy elveszti állását.

Tessedik ugyanis elsősorban hivei földi életével foglalkozott. Nem hiába mondja ki a községi levéltárban őrzött deklaráció, hogy "az egyház iskoláját arra akarja fordítani, hogy ott olyan tudományokat tanítsanak, amelyek nemcsak a jövő testületének szerencséjére szolgálnának, hanem amellyel az örök boldogságra is tartoznának." /157/ Önéletírásában Tessedik azt írta, hogy "A beteglátogatásokat arra használtam fel, hogy nemcsak a betegeket, hanem a jelenlévő egészséges családtagokat is igyekeztem felbuzdítani." /158/ A családlátogatásokat az egészséges életmódra nevelés érdekében is felhasználta. Büszkén mondta, hogy egész életében harcolt a tudatlanság, a babonák ellen szószéken, látogatáskor, iskolában, temetésen stb./159/ Mindez emlékeztet arra, amit Christian Wolff hirdetett, hogy a bűn forrása a tudatlanság, a filozófus kötelessége tehát a felvilágosítás. Tessedik igehirdetésen kívül tevékenységét Nádor részletesen felsorolja és tárgyalja: munkára nevelés, felvilágosító felolvasások, és előadások, olvasóegylet, falurendtartás, építkezés, rendőrség, tűzrendészet, cigánykérdés, takarékoskodás, szegényügy, egészségismeretek, iskolaalapítás, talajjavítás, kertészkedés, fásítás, állattenyésztés, takarmánytermelés, selyemhernyótenyésztés, cukorgyártás, méhészet, stb. /160/ Nádor szerint ez volt Tessedik "cura pastoralis" -a. Ehhez valóban csak azt tehetjük hozzá, amit ő maga sokat hangoztatott, hogy egész életében a népnek, az egyháznak, a hazának igyekezett használni - a maga módján. Mindezeknek azonban semmi közük nincs az evangélikus lelkészek "cura pastoralis" tevékenységéhez. A mai lelkészek - akik ismerik Tessediket - őszintén bevallják, hogy az nem volt "cura pastoralis", mert egész mást értenek e fogalmon egyházi körökben, mint amilyen az ő tevékenysége volt.

Amikor megakadályozták, hogy munkáját úgy végezze, ahogy ő azt jónak látta, akkor visszaemlékezéseiben keresett önigazolást, nempedig a vallásban, ahogy egyes életrajzírói mondják. Ekkor írta meg Önéletírását és a Memorabiliát is. A mezőgazdaság fejlesztésére vonatkozó reformtervei készítését azonban ekkor sem hagyta abba, utolsó ilyen munkája 1817-ben készült el. Ezekután már nem írt, mert látása annyira gyengült, hogy kiesett kezéből a toll, a könyv.

Tessedik haladó felfogásának megnyilvánulása az 1791.évi zsinaton

Az előzőekben Tessedik Sámuel filozófiai nézeteinek, világnézetének eszmei alapjairól volt szó. Ezzel - úgy vélem - közelebb kerültünk tevékenységének megértéséhez. Tessedik egyházpolitikai működése filozófiai nézeteit tükrözi, s e munkássága az evangélikus egyház haladó tagjai közé sorolja. Hogy mennyire újszerű volt felfogása, és milyen határozottan harcolt a reakciós eszmék ellen, azt Tessediknek az 1791-i protestáns zsinaton való szereplése bizonyítja legjobban. Erről a zsinatról elemzést kell adni egyrészt azért, mert sem a múltban, sem ma nem foglalkozott vele senki. A felszabadulás előtt ez kényes kérdés volt. Pedig Tessediknek e zsinaton való szereplése világosan megmutatja europeer, haladó értelmiségi mivoltát. Együttal megcáfolja azokat a megállapításokat, amelyek őt hü egyházfinak, óvatos, tekintélytisztelő embernek igyekeznek feltüntetni. Tessedik, ha a maga igazáról volt szó, nagyon határozott tudott lenni, és soha nem volt megalkuvó vagy gyáva. Amit a lehetőségek határain belül meg lehetett tenni, azt ő megtette. Az említett zsinaton minden szavának komoly súlya volt, sokszor meg sem értették gondolatait. Mindez szükségessé teszi, hogy e zsinat kérdéseivel részletesen foglalkozzunk.

Az 1791-i evangélikus zsinatról tudni kell egy-két előzményt. Az 1731.évi u.n. "Carolina-resolutio prima", később Mária Terézia rendelkezései az erőszakos vallásüldözések megszüntetéséről, majd II. József türelmi rendelete megnyitotta az utat a protestánsok vallásszabadsága felé. A II.Lipót által összehívott 1790-91-i országgyűlés a 26.törvénycikkben törvénybe iktatta a protestán-

sok szabad vallásgyakorlatát és a katolikus egyháztól való teljes függetlenségét. Engedélyezte templomok, iskolák építését, zsinatok tartását. Noha ez a törvény nem biztosított teljes egyenjoguságot, és csak a református, valamint az evangélikus egyházra terjedt ki, mégis nagy előrelépést jelentett az addigiakhoz képest. Megteremtette a vallásszabadságot, és megerősítette a protestáns egyház autonómiáját. Csakhogy mindez már kissé késve jött, a protestáns egyház retrográd időszakában, amikor is az egyház "rebellis" jellege fokozatosan halványodott, noha bizonyos fokú ellenzéki sége továbbra is megmaradt. A fenti vallástörvény értelmében vált lehetővé az 1791-ik évi evangélikus és református zsinat összehívása.

Az 1791-i országgyűlésen már Magyarországon is felvetődött a két protestáns egyház uniójának kérdése. Az unió eszméje a XVIII. század második felében a felvilágosodás következményeként jelentkezett, s nemzeti jellege is volt. Az összefogást, az erők növelését jelentette a Habsburg-hatalmat képviselő katolikus egyház ellen. A reformkorban majd még tovább bonyolódik a probléma a nemzetiségi kérdés miatt.

Ekkoriban a felvilágosodás eszméinek következtében különösen a protestánsoknál csökkent a vallásos szellem, az egyház fontossága. A felvilágosodás az államot szabad társulásnak tekintette, s ugyanezt a gondolatot átvitte az egyházra is. A reformáció hősi korszaka lezárult, a polgári átalakulás igénye idején már nem voltak oly fontosak többé a hittételek, a protestáns egyházak közti árnyalati különbségek, nem hatott a mártíromság eszméje sem. A külföldet járt, külföldi egyetemet végzett fiatal értelmiségiek már ezt a szellemet hozták

haza magukkal, s szembekerültek a régi felfogású "ortodox" egyházi személyekkel, de még inkább az egyház világi /nemesi, főnemesi/ vezetőivel, akik minden eszközzel védeni akarták az "evangélika" vagy "reformata" egyházas szellemét.

Ezek voltak az előzményei 1791-ben az egyidejűleg Pesten és Budán tartott evangélikus, illetve református zsinatnak. A református zsinat szenvedélyes vitái szinte kizárólag az egyházi és világi vezetés kérdéseiről folytak, így ez a zsinat tárgyunk szempontjából csak annyiban fontos, hogy az unió kérdését napirendre tűzte.

Az evangélikus zsinaton jobban megérezték az egyház vezetői, hogy honnan fenyeget a veszély. A zsinati jegyzőkönyvek semmitmondóak, csak a határozatokat és az eredményeket rögzítik. Szeberényi Andor, békéscsabai lelkész 1869-ben megjelentetett egy könyvet, amelyben korabeli dokumentumok, a résztvevők későbbi visszaemlékezései, de elsősorban Plachy András professzornak, akkor már turóc-szentmártoni papnak a zsinatról vezetett naplója alapján meglehetősen hűséggel - bár sok elfogultsággal - rekonstruálta a viharos zsinati vitákat. Ezuton maradt fenn Tessedik Sámuel felszólalásainak szövege is /161/.

A zsinaton sok vita folyt az egyházi és világi kormányzat kérdéséről, és a világiak részéről az egyházi hierarchia letörésére irányult a harc. Ebben a harcban a mágnessok vitték a főszerepet, nyilván elsősorban azért, hogy birtokaikon szabadon keresztülvigyék akaratukat egyházi kérdésekben is, ami annál inkább fontos volt számukra, mivel az egyházi és világi kormányzat még nem vált külön Magyarország legtöbb helységében. De ellenszenves volt a "papi uralom" a tanítók és tanárok körében is, akik a lelkészek

felügyelete alá tartoztak, s ezt a felügyeletet nyügnek érezték és zaklatásnak fogták fel, azonkívül önérzetüket is sértette.

A legtöbb vihart kavará vita a hitelveket érintő problémák körül forgott, és a papi esküvel állt kapcsolatban. Ez volt az u.n.szimbólikus könyvek kérdése, amelynek tárgyalása erős indulatokat szabadított fel, s még a záróülésen sem jutott nyugvópontra, sőt a vita hullámai a zsinat befejeződése után is továbbgyűrűztek. E vitában nagyon fontos felszólalása volt Tessediknek. Szenvedélyes kifakadását már sokan idézték, de szerintem szavainak igazi jelentősége csak akkor válik teljesen világossá, ha megmagyarázzuk, valójában miért volt ez a látszólag tisztán teológiai kérdés ilyen gyújtó hatású, és hogy Tessedik állásfoglalásának mi volt a történelmi jelentősége.

Az egyházi szakkönyvek a felszabadulás előtt is, azóta is igyekeznek elvenni a vita élet, s úgy tüntetik fel a dolgot, mintha békés megegyezés született volna a zsinaton, s nem is lett volna olyan jelentős ez a kérdés. /162/ A felszabadulás utáni tudományos kutatásokban azonban ennek az ügynek más értelmet kell nyernie. Hogy világosan lássunk a kérdésben, ismernünk kell a szimbólikus könyvek történetét, a körülöttük kialakult zsinati vitát, majd a zsinat határozatainak sorsát s ennek okait.

A témát a reformáció első évtizedéig kell visszavezetnünk, amikor a svájci reformáció és a luteri reformáció hivei között merev ellentétek alakultak ki egyes teológiai kérdésekben. Ez vezetett az egyházszakadáshoz, noha politikai szempontból az üldözések idején az egyesülés rendkívül üdvös lett volna. Mivel azonban megegyezést

létrehozni nem sikerült, s az ellentétek egyre mélyültek, a Luther tanítását valló teológusok 1577-ben egy hitvallást készítettek, amelyben elkülönítették magukat Melanchton, Calvin és Zwingli követőitől. Ez volt az un. Egyezségi Irat vagy Formula Concordiae, amelyet 1598-ban magyarul is kiadtak "Egyesség Könyve" címen. /163/ Ez az irat nagyon erős kitételeket tartalmaz a reformátusok ellen, és véglegesítette a kialakult helyzetet. A Formula Concordiae alapján szerveződött az evangélikus egyház. Ennek nyomán alakult ki az az ortodox szellem, amely annyira nyomasztólag jelentkezett egyes német egyetemek teológiai fakultásain. Magyarországon, ahol a három protestáns - az evangélikus, református, unitárius - egyház fokozatosan vált szét, az egyházi viták 1582.körül lángoltak fel, amikor kísérletek történtek a Formula Concordiae behozatalára. Nem lenne értelme az Egyezségi Irrattal kapcsolatos viharokat és ellenségeskedéseket évszázadokon át végigkísérni. De ki kellett e kérdésre térnem azért, mert szerepe volt az egyházi ortodoxia és a protestáns egyházak közti türelmetlenség kialakulásában. Az ortodox irányzat mind a református, mind az evangélikus egyházban megmaradt. Az utóbbiban a felvilágosodás terjedésével újra harcba indult minden újabb, haladóbb, korszerűbb egyházi törekvés ellen.

Különösen a külföldet járt diákok, a nyugati polgári haladás és a felvilágosodás, a fejlettebb kultúra, a természettudományok hatása alá került értelmiségiek jelentettek szálkát a feudális egyházi és világi urak székében. A külföldi egyetemekről hazatért papok, tanítók helyzete ilyen tekintetben nem volt kellemes, "neolog"-oknak, felforgatóknak mondták őket, s hatalmi szóval és erővel törekedtek elnémitásukra.

Kis János, győri tanár, később pozsonyi evangélikus pap, majd dunántúli szuperintendens, a maga korában neves író, Berzsenyi és Kazinczy barátja, emliti visszaemlékezéseiben, hogy külföldi tanulmányainak befejeztével a göttingeni és jénai egyetemről való hazatérte után, 1793-ban meglátogatta Matkovics Pál kőszegi táblabíró, a dunántúli evangélikus egyházkerület világi felügyelőjét, aki Tessediknek egyik ellenfele volt az 1791-i zsinaton. Látogatását azzal magyarázta, hogy az "a külföldi tudományos egyetemekből visszajött s egyházi hivatalra vágyó egyénektől az udvarlást igen megkívánja s azokat, mint neológusokat, ő mint nagy ortodoxus nagyon szigoruan megvizsgálja." /163/ Kis János leírja, hogy "én sem maradék adós a bátor felelettel, s mennél inkább vádoltatának az újabb teológusok ujsági viselkedéssel, annál inkább védelmezém őket." /164/ Kis János nem tartozott a forradalmár ujitók sorába, hanem tekintélytisztelő, kompromisszumra hajló ember volt, de még ő is veszélyesnek látszott az ortodoxok előtt. Az egyháztörténetben Tessedik mellett Kis János is kiemelten szerepel, mint aki szintén "nem menekült meg a racionalizmus hatása alól." /165/

Az 1791-i zsinaton az ortodox szellemet nemcsak és nem is elsősorban az egyháziak képviselték, hanem az evangélikus egyház világi vezetői, főleg a mágnások és a többi nemesek, azaz a feudális arisztokrácia képviselői. Ennek az a magyarázata, hogy ekkor, két évvel a francia forradalom kitörése után, nekik volt legtöbb veszíteni valójuk, ők féltek legjobban a haladástól.

A zsinaton a Formula Concordiae - vita a papi esküvel kapcsolatosan robbant ki. Mire esküdjenek fel a papok a felszenteléskor? A mérsékeltebbek és modernebbek azt

javasolták, hogy csak a szentírásra és az ágostai hitvallásra. Ezt a javaslatot pártfogolták mindazok, akik az unió eszméjével rokonszenveztek. De felzudultak e javaslat ellen az ortodoxok, s báró Radvánszky Ferenc, a tiszai egyházkerület felügyelője azt követelte, hogy az összes evangélikus szimbolikus könyvekre történjék az eskü. Ezek között pedig ott szerepelt a Formula Concordiae is, amely visszahuzó erőt jelentett az unió létrehozatalában. A haladóbb felfogású teológusnemzedék egyébként sem tartotta elfogadhatónak eme eredetileg gunyiratnak szánt írásműnek esküalapként való elismerését. Az ortodoxia leple alatt a feudalizmus támadt a francia felvilágosodás, a német neohumanizmus, a kantii filozófia s a francia forradalom eszméinek hatása alatt álló művelt, haladó papokból, tanárokból, tanítókból álló, főleg fiatalabb korosztályú értelmiségi csoportra. Hogy ez mennyire így volt, kiderül a zsinat naplóírójának soraiból. Szeberényi utal Torkos Mihály rangidős püspök kijelentésére, amellyel leszögezte, hogy a Formula Concordiae nem tartozik a szimbolikus könyvek közé, s hozzáteszi, hogy "ez megtette hatását, s ha ezt a fiatalabb papok közül merte volna valamelyik kimondani, eretnekséggel vádoltatott volna." /166/ A vitatkozás hevében Radvánszky Ferenc azt a javaslatot tette, hogy "A Formula Concordiae szerint kell az ev.ág.hitv. papoknak tanítani s amely papnak meggyőződésével azok meg nem egyeznek, szabadságában áll, senki által nem akadályoztatik azon egyházból kilépni s olyan egyházban szolgálatot fogadni, hol ama könyv szerint tanítani nem kell. - Ezen kijelentés általános tetszésben részesült, s "Vivat" fölkiáltással fogadtatott. Tessedik ezt zokon vette, a kifejezést szó szerint értelmezte, s amennyiben találva érezte magát, helyéről fölpattanva a terem közepére hatolt, s ünnepélyesen nyilvánította: hogy ha a Formula Concordiae szerint kell tanítani, hajlandó

itt a zsinat színe előtt egyházáról lemondani. Ezen na-
iv nyilatkozat a zsinat nagyobb részét mosolyra indi-
totta." /167/

A zsinat nagyobb részének végső soron nem is a Formula
Concordiae tartalma volt a fontos - nagyrészüket nem is
tudta, mit tartalmaz - hanem az, hogy az egyház régi
szellemét állandósítsák, megakadályozzák a reformokat,
hiszen 1791-ben már érezhető volt, hogy nyugatról friss
szelek fujnak, hogy a vallásosság addigi fogalma más,
reálisabb elemekkel telítődik. A francia forradalom ki-
törése pedig sürgette a magyar uralkodóosztályt, hogy
mindenáron mentse helyzetét, ameddig ez lehetséges. A
vallásszabadság megadása is olyan kényszerű lépés volt,
amelyet nem lehetett tovább halogatni, s amellyel meg-
kísérelték meghosszabbítani a császári-királyi abszolút
hatalmat és a feudális rendszert. Erre mutat az a tény
is, hogy az uralkodó elutasító választ adott a katolikus
főpapságnak a vallástörvény elleni protestációjára.

A protestánsok ekkor csak arra gondoltak, hogy három-
százéves küzdelmük győzelemmel végződött, de nem vették
észre, hogy ez a győzelem már nem sokat jelent. Ugy érez-
ték, most már nincs akadálya, hogy a protestáns egyház
ugyanolyan hatalmi szerepet vivjon ki magának, mint a-
milyennel a katolikus egyház rendelkezett. Csak az volt
a kérdés, hogy ezt a hatalmat ki gyakorolja: az egyházi
vagy a világi vezetők. Utóbbiak ugyanis az üldözések i-
dején vezetőszerepre tettek szert az egyházban, mivel
jobb védelmet tudtak nyújtani a gyülekezetnek, mint a
papok. Amikor a vallásszabadság meglett, a világiak
- elsősorban mágnások, nemes földesurak - nem akartak
lemondani a győzelem gyümölcsiről. A református zsinat-
on nyíltan folyt a harc a hierarchia /papi uralom/ és

a kiriarchia /uri uralom/ pártjai, vagyis az egyháziak és a világiak között. Az evangélikus zsinaton viszont az "urak", a nemesi vezetők ravaszabban érveltek. A dogmatikai vitán keresztül igyekeztek a konzervatív álláspontot elfogadtatni, amely az ő céljukat, a meglévő helyzet konzerválását szolgálta volna. Két évvel a francia forradalom kitörése után, amikor már világos volt, hogy olyan rés keletkezett a feudális hatalmi rendszer bástyáján, amelyet eltüntetni nem lehet - azt hitték a feudális urak, hogy meg lehet még állítani az időt, tartósítani lehet a meglévő helyzetet. A pesti zsinat "urait" tehát politikai szándékok vezették, amikor a dogmatikai vitában ortodox álláspontra helyezkedtek. Az unió támogatásának vagy akadályozásának indítékai különben nem voltak egységesek. Voltak az unió tervét támogatók közt főurak is, akik főleg a fennálló társadalmi rend támaszát remélték az unióban. A papok egyrésze úgy vélte, hogy az egyesüléssel erősödik a protestáns egyház helyzete a katolikus klérussal szemben. Mások azon az állásponton voltak, hogy az unió védelmet jelenthetne az urak ellen. Ez annál inkább érthető volt, mivel az evangélikus papok legnagyobb része plebejus - sőt paraszti - származású volt, s ennek következtében nem tudott hatékonyan fellépni az "urak" ellen. Hogy az egész zsinati tanácskozásnak politikai színezete volt, kitűnik abból is, hogy a zsinat összehívása a főurak kezdeményezése volt, s az egyházi vezetés megkérdezése nélkül történt. A zsinati határozatokat soha sem erősítette meg a király. Mindennek értelmi szerzői a főurak voltak, protestáns és katolikus részről egyaránt. /168/

Az unió támogatóinak másik táborára viszont a felvilágosodás híveiből toborzódott, akik az egyesülést korszerű

követelésnek tartották. Elítélték az egyházi dogmákhoz való merev ragaszkodást. Ők már jelentéktelennek tartották azokat a különbségeket, amelyek a protestáns egyházakat elválasztották egymástól. Rousseau tanításai megtették a magukét. A felvilágosodás hatása alatt álló értelmiség hajlott arra a deizmus felé vezető álláspontra, hogy az egyházi korlátok feleslegesek, s ezért támogatták az uniót, elutasítva a dogmatikus merevséget.

Tehát ugyanazt a célt: a két egyház unióját, többféle megfontolás alapján támogatták, vagy elleneztek a zsinat tagjai. A bécsi udvar se tudta eldönteni, melyik lesz előnyösebb: az egyesült egyház erősebb ellenfél lesz-e számára, vagy pedig "egy gyeplőbe szorítva" lesz /169/ könnyebben kormányozható.

Visszatérve Tessedik Sámuel felszólalására, az eddigiek arra engednek következtetni, hogy felszólalása sokaknak kellemetlen volt. De feltétlenül volt tábor a zsinat művelt értelmiségi tagjaiból, akik ugyanolyan véleményen voltak, mint ő. Ezt bizonyítja az október 9-én benyújtott nyilatkozat, mely a szimbolikus könyvek ellen irányult. Okot pedig az adott e nyilatkozatra, hogy a "mágnások" mindenáron keresztül akarták vinni akaratukat a szimbolikus könyvek ügyében. /170/ Hogy ki szerkesztette ezt a nyilatkozatot, nem tudjuk, de az aláírók közt ott volt Tessedik Sámuel, Schwartner Márton, híres soproni majd pesti egyetemi tanár, Hamaljar Márton, a későbbi bányakerületi püspök és még néhány pap, tanár, valamint az unió főuri támogatói. 28 aláírója volt a nyilatkozatnak, ami a zsinat kb. 100 résztvevőjének egyharmadát jelentette. Nem véletlen,

hogy Tessedik is a nyilatkozat szerkesztői között volt. Ő világosan látta, hogy a maradiság, a régi harcolt az új ellen, s arra reagált mind felszólalásával, mind pedig a nyilatkozat aláírásával. Az persze majdnem bizonyos, hogy nem látta a társadalmi okok egész rendszerét, de a magyar urak maradi voltát és paptársai furfangjait ismerte jól, sőt ekkor már Bécshez fűződő reményeiből is kezdett kiábrándulni. Ezért szállt szembe merészen a dogmatizmussal, tiltakozott a nyomás és erőszak ellen, akár egyházi, akár világi részről jelentkezett az.

Nem véletlen, hogy sok polgári neveléstörténész fennakadt Tessedik kijelentésein, de az egyház hívei nem látták tanácsosnak bolygatni a kérdést, mások meg nem értették, nem tudtak mit kezdeni e nyilatkozattal. Lakos Sándor közelítette meg legjobban Tessedik felszólalásának jelentőségét, amikor szószerint közölte. Ezzel azt igyekezett bizonyítani, hogy Tessedik, noha ismerte kora eszmeáramlatait, nem fogadta el azokat szolgálai, hanem "megőrizte gondolkodásának függetlenségét", és "harmonia-ba tudta hozni a tételes vallás tanításait a racionalizmus igazságával." /171/ Hanzó Lajos is egyetért az első idézettel, ám a harmoniában már kételkedik, s szélesebbkörű gyökereket kutat fel Tessedik racionalizmusának bizonyítására, amikor a feudalizmus kritikáját keresi Tessedik műveiben, /172/ de a vallással és egyházzal való kapcsolatát különösebben ő sem boncolja. Szelényi Ödön említi Tessedik zsinati felszólalását, /173/ és ezt racionalizmusának tulajdonítja, de tovább nem megy ennél. Tóth Lajos is említést tesz Tessedik racionalizmusáról /174/, de ő a pietizmussal azonosítja azt.

Meggyőződésem, hogy csak a körülmények részletes feltárásával lehet Tessedik szavainak valódi értelmét és nagy

jelentőségét felfogni. A zsinat résztvevői feltétlenül megértették, hogy ez a felszólalás veszélyes, és hogy a francia felvilágosodás "felforgató" eszméi játszanak közre annak a tábornak a meggyőződésében, amelynek szószólója Tessedik volt. A felvilágosodás szelleme az evangélikus egyházban különösen erősen hatott, mert iskolarendszerüknek szinte nélkülözhetetlen része volt, hogy a diákok a hazai iskolák elvégzése után a külföldi egyetemeket látogassák. Külföldi tanulmányut nélkül papi stallumot, magasabb iskolában állást kapni szinte lehetetlen volt. Tisztában voltak Bécsben azzal, hogy a külföldön tanuló diákok "veszedelmes" eszméket hoznak magukkal. Ennek következtében egy időben sok zaklatásnak voltak kitéve. Könyveiket sokszor elkobozták a határon. I. Ferenc önkényuralma idején be is tiltották a külföldi egyetemeken való tanulást, és Bécsben nyitottak fakultást a protestáns ifjak számára.

Valóban nyilvánvaló volt a felvilágosodás hatása a zsinati ellenzék magatartásában, s ezt Bécsben is jól tudták. Szeberényi Andor 80 év múlva ezt írja könyve záradékában: "Ha figyelemmel kísérjük a zsinati tárgyalásokat, meggyőződünk arról, hogy a francia forradalom szülte eszmék egyes szónokok által behatoltak ezen egyházi törvényhozásba ... " /175/ És később: " ... Ha Isten engedi, miszerint legközelebb jövőben összeülnek egyházunk jelesebbjai, okuljanak a példán, s ne akarnak divat eszméket az egyház életébe beoltani ... " Ez 1869-ben íródik, az új zsinat előtt, amikor a vallási közömbösség már jóval nagyobb méreteket öltött, mint 1791-ben. A XIX. század filozófiai eszméi erősen veszélyeztették a vallási eszmerendszert, sőt a tétel- és vallásokat. Az aggodalmak nem voltak alap nélkül valóak. Vajda Péter deizmusában, Greguss hegelianus fel-

fogásában, Domanovszkynak a modern európai filozófiai szemléleten alapuló filozófiatörténetében, Horárik János harcaiban az egyházi hierarchia ellen, Erdélyi János bölcsészetében, Madách eszmevilágában valóban életre keltek azok a kísértetek, amelyekről Szeberényi és sokan mások annyira tartottak.

Tessediket beválasztották abba a II.Lipóthoz induló küldöttségbe, amelynek az uralkodó jóváhagyását kellett megszereznie a zsinati határozatok ügyében. Megválasztása érthető. A zsinat résztvevőinek az a táborra, amellyel egységes eszmei platformon állott, bizonyosan támogatta megválasztását. II.Lipóttal való személyes ismeretsége is nyomós ok lehetett. Mindenki tudta, hogy van tekintélye az udvarnál. De lehettek más megfontolások is.

Esetleg azért választották be, hogy ártsanak neki, hogy kompromittálják az udvar előtt. Ez valószínűnek tetszenék, de zavarja a képet az, hogy Lipót is ellentétes tanácsokat kapott. Mert amíg Batthyányi érsek a divide et impera elve mellett kardoskodott, az osztrák államférfiak úgy látták, hogy egy kézben tartva jobban lehet irányítani a protestánsokat. /176/ A király maga is tanácstalan volt, nem tudta, mit tegyen. Ezért Tessedik álláspontja semmivel se tűnt veszélyesebbnek, mint másoké.

Csak Lipót halála után lett Tessedik bizonyos mértékig kegyvesztett. Ennek okait kereshetjük a magyar főurak általában a nemesség magatartásában, akik hazaárulónak tartották Tessediket a "Landmann ... " -miatt, /177/ de kereshetjük a Martinovics-féle mozgalomhoz kapcsolódó viszonyában. Okai lehettek a "pest-békési" esperesség vezetői is, hiszen Pongrácz Boldizsár jelen volt az

1791-es zsinaton, ahol Tessedik ellenfele volt. Annak ellenére, hogy elnökölt azon az 1787-ben Szarvason tartott esperességi gyűlésen, amelynek jegyzőkönyve nagy elismeréssel és kitüntetéssel szól Tessedik munkájának eredményeiről az iskolai oktatásban, s bár a Tessedik-intézet elleni első támadáskor a kiküldött vizsgáló bizottság tagja volt, s ekkor Tessedik felmentést és fényes elégtételt kapott, mégsem szabad elfeledkeznünk arról, hogy Pongrácz a zsinaton a nemesi pártot képviselte, a világi vezetést védelmezte, s azt a javaslatot támogatta, hogy az egyes gyülekezetek ne legyenek önállóak, hanem függjenek az esperességtől. Az ő álláspontja nem a "papi vezetés" ellen irányult, hanem abból az aggodalomból táplálkozott, hogy éppen az ő területében, főleg a telepesek helységeiben kevés tanult nemes ember van, aki az egyház ügyeit intézhetné. Erre utal ki-jelentése: " ... van számtalan gyülekezet, ahol az egyházi egyénen kívül, nincs ember kire azt bízni lehetne ..." / T.i. az egyház irányítását. /178/ Ő tehát attól félt, hogy a vezetés így a nem nemesek, esetleg épp a parasztok kezébe kerül. Ezért védte meg Tessediket 1787-ben Szarvas város ellene hangolt vezetőinek bizalmatlanságával szemben. Ezek a vezetők plebejus származásuk voltak, azok közül valók, akiknek ő félt bármilyen hatalmat, vezetést kezükbe adni. Tehát nem Tessedik személyét védte Pongrácz Boldizsár, hanem a plebejus elemek támadását verte vissza. Tessediknek tehát ettől még lehetett ellensége. Gondoljunk arra, hogy ő javasolta először egy gimnázium felállítását ezen a vidéken még 1790 előtt. /179/ Bizonyára lehetett benne ellenszenv Tessedik iskolaszervező törekvéseivel kapcsolatban, nem is beszélve arról, hogy aligha érthetett egyet a parasztok iskoláztatásával.

Szeberényi könyve 80 évvel a zsinat után jelent meg, éppen ezért megdöbbenő, ahogy a szerző Tessedik jelentőségét kisebbiteni, jelentéktelenné tenni törekszik. Pedig előtte már feltámasztja Tessediket az elhallgatás, a feledés homályából Érkövy /Ploetz/ Adolf, akit az első Tessedik-kutatónak kell elfogadnunk, s aki 1845-ben a Magyar Gazdaság Egyesületben a legnagyobb elismerés hangján méltatta Tessedik gazdasági tevékenységét./180/ De Tessediket az egyház részéről később is érte ilyen támadás. Haan Lajos, szintén békéscsabai lelkész, neves történész, "Békés vármegye hajdana" című forrásértékű művében ezt írja Tessedikről: "Ha már most azt kérdezzük: volt-e valami maradandó, szembetűnő hatással Thessediknek fáradhatatlan igyekezete a vármegye, különösen Szarvas városa lakosságára? Őszintén be kell vallanunk, hogy nagyon kevéssel. Az intézet a nép részéről felállítása óta elenyészteig mindig némi idegenkedéssel találkozott. Szarvasról alig lehet mondani, hogy ott akár szebb kertek, akár több nemesített gyümölcsök, akár rendezettebb gazdaságok volnának, mint vármegyénk más helyein s ha igen, az bizonyára nem Thessedik működésének következménye. Az ő működésének nyomait annyira elmosta az idő, hogy a szarvasiak most már a helyet sem tudják megmondani, hol állott Thessediknek példány gazdászata." /181/ Papi körökben sose voltak jó véleményekkel Tessedikről. Általában nem tartották jó papnak, s ebben sok igazság volt. Tessedik prédikációinak egyetlen emlékét, a Krisztoffy-féle gyűjteményt Haan Lajos mentette meg, kötötte be, s ajándékozta a szarvasi gimnáziumnak. Ugy gondolom, ekkor el is olvasta őket, s nem nyerték meg tetszését. Innen származhat az ellenszenve. De azt is hozzá kell tennem, hogy Haan-nak nagy érdemei vannak a Tessedik irodalmi anyag és a Tessedik relikviák összegyűjtésében.

Összefoglalva: Tessedik nem volt kényelmes ember az udvar számára, mivel túlságosan kemény volt a jelleme; nem szerették a földesurak, mert parasztreformjaival utjukban állt, s nem nagyon kedvelte egyháza, mert felvilágosodottsága miatt nem volt jó papnak, s nem tartották jó evangélikusnak sem./182/ Hogy a tanári katedrát jobban szerette, mint a papi szószéket, azt hívei nem tudták megbocsátani, azt pedig, hogy nem volt nacionalista, az utókor sokáig nem akarta elfelejteni.

Tessedik és a nemzetiségi kérdés

Tessedik Sámuelnek a nemzetiségi kérdésben való állásfoglalását a felvilágosodás hatotta át. A Goethe által megrajzolt embereszmény őt is lelkesítette. Ő is azt tartotta, hogy "az egyetemes, a teljes emberség, az emberi sokoldalúság valóságos megtestesítője". /183/ A francia felvilágosodásnak, elsősorban Rousseau hatásának tulajdonítható, hogy a nemzetiségről vallott felfogása internacionalista elemeket tartalmazott. Ezért érintetlenül hagyta a századfordulón nálunk is jelentkező nacionalista irányzat, amely később egyre nagyobb tért hódított, s a reformkorban a polgári átalakulás radikális követőit jellemezte. Tessediknek már két évvel halála után szemére vetették egy Szarvas centenáriuma írt és Tessediket s a szarvasi szlovák lakosság szorgalmát méltató tanulmány bírálatainak ürügyén /184/, hogy nem magyar, hogy a szarvasi "tótok"-at istápolja, a város felvirágzását "interessált planisatióival" igyekszik elérni ahelyett, hogy a nemzeti nyelvet fejlesztené s a szlovák lakosságot megmagyarosítani törekednék. /185/

A nemzetiségi kérdésben megértő volta, türelme onnan is származott, hogy maga német anyanyelvű volt, német környezetben nevelkedett, szlovák lakosság között élte le életét, tanítványai egyrésze, munkatársai, felettese, barátai legnagyobb része magyar volt. Ezért nem merülhetett fel benne a nacionalizmus gondolata, távol állt tőle annak ideológiája. A nacionalizmust már a "Landmann ... " -ban is elítélte. Iskolaszervezési munkájában arra törekedett, hogy mindenki megértse, amit tanítanak. A német nyelvnek csak azért adott elsőbbséget, mert a haladó szakirodalom nagyrésze német nyelven

volt hozzáférhető, Németországból meghívott tanárai németül tanítottak. Hivei, Szarvas lakosai csekély kivétellel szlovákok voltak, s az értük folytatott önfeláldozó tevékenysége a bizonyíték arra, hogy ha olykor ugyancsak keményen bírálta is őket, ezt nem nemzetiségi mivoltuk miatt tette, hanem fejlődésüket akarta előmozdítani.

Nem voltak benne nemzetiségi előítéletek. Magyarinak tartotta magát, noha legszívesebben németül beszélt. Lakos Sándor írja róla 1940-ben: "Tessedik szemére vetik, hogy lelkületét nem hatotta át az az erős és meleg fajszeretet, amit ma elválaszthatatlannak tartanak a hazafiasságtól. Ő még azt hitte, hogy a hazaszeretétében egyesülhetnek a föld különböző népei és nincs szükség a nemzeti nyelv külön ápolására. ... Mindenesetre tevékenyebb hazaszeretet ez, mint a szólamokban nyilvánuló üres frazeológia". /186/ Valóban Tessediket még a szarvasi szlovák lakosság előbbiekben említett ellenséges magatartása, a szlovák nemzetiségi érzelmű Boczkó Dániel ellenségeskedése sem tudta nemzetiségi vonatkozásban szélsőséges álláspontra ragadtatni.

A nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontját az is meghatározta, hogy az ő tevékenységének, amely a feudalizmust alapjaiban támadta, nem volt harcias anti-feudális jellege. Az ilyen harc nem is volt az ő korának sajátja. Egyedül a magyar jakobinus mozgalom szállt szembe a feudalizmussal nyiltan, de már a kezdet kezdetén elbukott. Tessediknek e mozgalommal való esetleges kapcsolatai nem kerültek soha nyilvánosságra, erről később sem esett szó. A feudalizmus elleni fáradozás olyan törekvésekben nyilvánult meg, amelyekből a polgá-

ri kutatók közül sokan nem látták világosan, hogy a régi rend ellenzői közé tartozott. Bernát Gyula 1930-ban részletesen ismertette a magyarországi feudális rendszer szerkezetét, a majorsági gazdálkodás kiterjesztésére irányuló földesuri törekvéseket, de nem vette észre, hogy Tessedik a jobbágytelkeken való paraszti gazdálkodással azért foglalkozott oly sokat, hogy a paraszt önállóan is képes legyen a gazdálkodásra, nem pedig azért, hogy a Habsburg-birodalom adóbevételét növelje.
/187/

A nacionalizmus már társadalmi helyzeténél fogva sem érintette Tessediket, mivel nem volt tagja a kizsákmányoló osztálynak, mely az ő idejében a Habsburgokkal szemben függetlenségéért harcolt, "ugyanakkor a magyar uralkodóosztály, a magyar nemesség elnyomta Magyarországon a magyar népeit." /188/ Tessedik főművéhez, a "Landmann ..."-hoz alaposan tanulmányozta a feudalizmust, s a jobbágyság sorsa nemzetiségi vonatkozásban sem került el figyelmét. Minden bizonnyal észrevette, hogy a magyar uraknak jó ürügy a Bécsből jövő hasznos rendeletek megtagadására is a "natio hungarica" jelszava, hogy hazafiságuk nem a nép felemelésére, hanem elnyomására és kizsákmányolására való törekvés.

Tessedik Sámuel nemzetiségi kérdésekben való nagyvonalúsága Nádor Jenő írásaiban elsikkad, s ennek tulajdonítható, hogy nem ment át a szakirodalomba. Nádor Jenő maga is hajlott arra, hogy a szarvasiakat lenézzék. A szlovák lakossággal szemben előítéletekkel viseltetett, s ennek Tessedikkel kapcsolatos műveiben néha hangot adott. Ez a megállapítás nem jelent elítélést, hiszen Nádor Jenő csak elismerést érdemel forráskutató, feltáró és feldolgozó munkája, Tessedik életművének meg-

mentése miatt az utókortól. Az ő előítéletei valószínűleg onnan erednek, hogy Tessedik kudarcát a család a szarvasi "tótok" -nak, a magát "tót" -nak valló Boczkónak tulajdonította, s ez a felfogás megmaradt a leszármazottakban is. A Tessedik elleni harc olyan ördögien raffinált módon zajlott, hogy csak a felszínen bábként mozgató emberek tevékenysége látszott, akik végül is - amint ez lenni szokott - bünbakként szerepeltek és vereséget szenvedtek, a valóságos mozgóerők pedig győzedelmeskedtek anélkül, hogy szerepük nyilvánosságra került volna.

Szarvason Tessedik működésének eredményeként nemcsak a felekezeti békesség, hanem a nemzetiségi egyetértés is hagyománnyá lett, s e szellem formáló ereje tagadhatatlanul megmutatkozott a későbbi fejlődésben is. Igaz, a reformkor óta a szarvasi értelmiség egy része meglehetősen nacionalista színezetet vett fel, s ez egyes időszakokban zavaró jelenséggé mutatkozott a város életében. Értelmiségi körökben nagyon könnyen "pánszláv" gyanuba került, aki szlovák anyanyelvét művelte. /189/ Mindez azonban keveseket érintett, a népiskolákban még az első világháború után is anyanyelvükön tanultak egyideig a szlovák gyermekek, a templomokban szlovákul prédikáltak, s az ellenforradalmi időszakig a hivatalokban is anyanyelvén foglalkoztak a lakossággal. A Horthy-rendszer sovíniszta politikája átmenetileg nagyobb megrázódtatásokat jelentett, az erőszakos magyarosításon túl a nemzetiségi lakosság megvetését és háttérbe szorítását eredményezte, de a felszabadulással mindez végleg megváltozott.

Tessedik Sámuel végül is három nemzet életében kapott elégtételt, a szlovák és román neveléstörténet is fog-

lalkozik vele, /190/ s ez így van rendjén, hiszen az egyetemes emberi haladásért küzdött, s munkásságának eredményéből a Kárpátmedence összes népei profitáltak.

Tessedik iskolarendszerének neveléstörténeti jelentősége

Tessedik Sámuel tevékenységének tanulmányozása hozzásegít bennünket ahhoz, hogy pedagógiatörténetünk egy jelentős szakasza érthetővé váljék előttünk. Vörös Antal "parasztiskolá" -nak nevezi szarvasi intézetét. /191/ A parasztság Tessedik idejében elnyomott osztály volt, s mivel ő elsősorban az elnyomott osztály gyermekeinek nevelésével foglalkozott, pedagógiai tevékenysége különös figyelemre tarthat ma számot. Mivel ez a nevelő-oktató tevékenység arra irányult, hogy a gyermekek számukra hasznos, értékes ismeretekre tehessenek szert, kiemelkedett a korabeli oktatási törekvések közül, s messze előremutat. Mészáros István feudális népoktatásunk történetéről /192/ azt írja, hogy ez a népoktatás /1553-1777' közötti időre vonatkoztatja/: "Országos egészében nézve - sok területen, sok vonatkozásban - nem éppen gazdag tartalmu, nem éppen megalapozott szervezettségű, nem éppen szakképzett tanerőket felsorakoztató, nem éppen a legkorszerűbb módszereket alkalmazó, nem éppen a legjobb tankönyveket a tanulók kezébe adó, nem éppen a legkitűnőbb eredményeket felmutató" /193/ oktatás volt. De Tessedik éppen olyan oktatásra törekedett, amilyen a fent idézett oktatás nem volt, s ez a nagy jelentősége. Mészáros István úgy jellemzi a Ratio Educationis előtti oktatást / és a Ratio után is sokáig ilyen volt még/, hogy: "Olyan volt végső soron ez a...magyar népoktatás, ahogyan az akkori uralkodó osztály érdekeinek megfelelt, hiszen éppen ezért hozták létre. Így hát nem kell csodálkoznunk azon, hogy az uralkodó osztály akkor is, mint mindig annyi műveltséget adott az alsóbb néprétegekből származó gyermekeknek, mint amennyit a saját érdeke megkívánt." /194/

Ilyen volt a népoktatás jellege Békés megyében is, amikor Tessedik Szarvason elfoglalta állását. Kevés volt a "falusi" iskola /azaz elemi iskola/. A "Landman..."-ban közölt adatok szerint 1784 előtt Békés megye öt helységében volt evangélikus iskola összesen 14 osztállyal /minden "osztály" egy osztatlan iskolának felelt meg /195/. Ez elképesztően kevés, bár Szentkereszty Tivadar azt mondja, hogy a megye akkor "iskolákban már nem igen szűkölködött" /196/. Összehasonlító adatok nem állnak rendelkezésre, hogy a többi felekezet hogyan állt iskolák dolgában. Csak az 1851-52. tanévről rendelkezünk egy statisztikával. Eszerint az evangélikusoknak még akkor is csak öt helységben volt iskolájuk, de már 27 osztállyal; a reformátusoknak 12 helységben 46 osztályuk volt, a katolikusok pedig 15 helységben 25 osztállyal rendelkeztek /197/. Ezek az adatok is eléggé elhanyagolt népoktatást tükröznek. Tessedik idejében pedig még az óriási gyermeklétszám is nehezítette a tanítók munkáját. Tessedik maga írja, hogy a tanító 200-300-350 gyermekkel volt kénytelen foglalkozni. Ezek alapján érthető, hogy az ő szemében, aki akkor jött haza külföldről, ahol már ismerkedett a polgári fejlődés eredményeivel, az itt talált helyzet a vártnál is reménytelenebbnek látszott. Ebbe nem akart beletörődni.

1735-ben a megye területén is lángot vetett a Rákóczi-szabadságharc" utójátéka", a Péro-féle lázadás és a vele kapcsolatos parasztfelkelés, amelyről ezt jegyezte fel Szikszay György, békési református pap: "Ebben a tartományban és vármegyében az Isten nagy zenebonát, kuruc támadást indított... " /198/ Zsilinszky Mihály pedig ezzel kezdi a Péro-féle lázadás békés megyei le-

írását: "Bizonyára nagy ok idézhette elő ezt a rendkívüli mozgalmat: nagy sérelemnek kellett történnie, melynek meggyógyítására nem találtak más módot - mint a durva fegyverhez való nyulást." /199/ E megnyilatkozások arra mutatnak, hogy a haladó gondolkodású emberek a XVIII. és XIX. században is elismerték, hogy nagyon komoly okai voltak a parasztságnak a felkelésre. Békésszent-andrás, Mezőtur, Békés, Mezőberény, Vésztő, Okány, Erdőhegy voltak állomásai a kudvarcba fulladt megmozdulásnak. Szörnyű bosszút álltak utána a parasztokon. 1754-ben a mezőtur-vásárhelyi megmozdulás tartotta izgalomban a vidéket, de még a kezdet kezdetén elfojtották az egész szervezkedést /200/. II. József idejében az erdélyi parasztfelkelések vérbefojtásának híre jutott el ide. Világos volt, hogy a nagy elnyomás váltotta ki a mozgalmakat, de egyik felkelés se volt sikeres ... A XVIII. században a lázadás nem volt járható út a parasztság számára, hogy nyomasztó helyzetéből megszabaduljon.

Ám az is nyilvánvaló volt, hogy a helyzet tarthatatlanná vált a parasztság számára. A földesurak fokozatosan tértek át a majorsági gazdálkodásra, majorsági birtokukat igyekeztek növelni a jobbágytelkek eltulajdonításával. Mária Terézia Urbárium 1767-ben az urbéri birtokok védelmében készült, mivel az állam adót csak az urbéri telkek után kapott, csak a jobbágy adózott. Ezért a királyi rendeletek igyekeztek megakadályozni, hogy az urbéri telkek majorsági földekké alakuljanak át, amelyek után a földesur nem fizetett semmit. Az államnak nem volt érdeke a jobbágyok földönfutóvá válása, sem pedig az, hogy oly mértékben vegyék igénybe a földesuri birtokon, hogy urbéri telkét, amely után adózik, ne tudja megművelni.

Annak ellenére, hogy a jobbágy az általa művelt telkeknek csak haszonélvezője volt, bizonyos fokig mégis rendelkezett a földdel. Eladhatta, átruházhatta, elzálogosíthatta, s a földesur azt csak igen fontos ok esetén akadályozhatta meg.

Igy aztán elkerülhetetlenné vált, hogy egyes parasztok kezén nagyobb földterületek gyűljenek össze, míg mások elvesztették jobbágytelküket. Így lettek a falvakban hatalmaskodó "kiskirályok", "paraszt-királyok", "basa-parasztkok", akikkel Tessediknek is személy szerint meg kellett küzdenie.

Bár Békés megye területén sok volt a telepes község, amelyek bizonyos kiváltságokat élveztek, a szabad puszták bérletét jutányosan kapták meg, mégis erősen hátráltatta a fejlődést a gazdálkodás elavult régi rendje. Wellmann Imre ír erről: "Mik ennek a hagyományos gazdálkodásmódnak" jellemző vonásai? ... a parlagoló földművelés. Ez a rendetlen rablógazdálkodás, melynek során ugyanabba a földbe megszakítás nélkül gabonát vetettek 3-7 esztendőn át, míg csak ki nem merült, s akkor tetszés szerint másikat törtek fel helyette - csak viszonylag kevés embert tudott eltartani." /201/ Ezen úgy igyekeztek segíteni, hogy ugyanazt a földterületet váltakozva szántóföldül, kaszálólul, majd legelőnek használták. Mindenki kapott mindegyik területből egy parcellát, rendszerint évről-évre történő sorsolás útján. Így azonban senki sem volt érdekelve a föld jobb megművelésében. Erről írja Tessedik a Parasztember ...-ben, hogy: "Ha tehát a fáradhatatlan szorgalmatos paraszt saját földjét szabad -s önnön tetszéseképpen dolgozhatja biztosan és nem kell neki ezen aggódni; amit ma jónak teszel, annak holnap más veszi hasznát, ki kezét se lábát nem tette reája, így aztán de valóban nem lesz hejánosságunk buzgó parasztokból" /202/.

Tessedik tehát a feudális nagybirtok rendszerében és az elavult gazdálkodási rendben látta a mezőgazdaság fejlődésének legnagyobb akadályát. De éppen elég figyelmeztető jel mutatott arra, hogy nem lehet egyketőre megváltoztatni a helyzetet, csak lassan, fokozatosan lehet haladni. Azt nem érhette el, hogy a paraszt sajátjává legyen a föld, bár megfordult a fejében ez is, azon igyekezett hát, hogy a jobb gazdálkodásra tanítsa meg, hogy urbéri telkét jól megművelve, jobb módba jusson, s ne váljék földönfutóvá. Az ő mezőgazdasági tervei azt célozták, hogy maradjon meg az urbéri telek - ha már nem lehet a paraszté egészen -, de azon eredményes gazdálkodás folyjék, amiből a parasztnak is marad valami.

"Az illendő szorgalmatosságot nem lehet nem is kell a parasztul kívánni, annyival is inkább várni, valamig ő maga mint egy saját földjét nem bírja, vagy legalább, mig abban az Urbarium szerint neki osztatott földben, minden belé-akadás nélkül biztosan és szabadon teheti azt, ami neki javára szolgál." /203/ Tessedik azt is tudta, hogy az ő lehetőségei igen szerények. Nem tudta odaadni a parasztnak a földet. A földesurtól sem tudta megvédeni. De abban tudta támogatni, hogy jó műveléssel mégis megéljen, sőt piacra is termelhessen. Tessedik nagy szerepet tulajdonított ebben a nevelésnek. A parasztok nyomorúságának egyik okát az iskolák hiányában látta. A Királyi Bizottsághoz írt második feltérjesztésében így érvelt: "Ezen század / t.i. a XVIII./ fentemlitett huszonkettedik évében jöttek az első földművelések, /t.i.Szarvasra/, ezek közül nem egyet még magam temettem el itt. Ezen parasztok telepedtek le először ide és ekkor itt egyetlen füstös örményház és egyetlen török fürdő volt mindössze... Most pedig, alig 70 esztendő leforgása után 149 iparos ember, 800

földműves és közel 7000 ember van ebben a városban. Adjon a tekintetes Királyi Bizottság - ennek a gyakorlati gazdasági és ipari iskolának támogatást, hogy ez elősegítse a város előnyös fejlődését is, hogy a város fejlődjék, fellendüljön. Arra, hogy az ilyen dolgok hogyan sikerülnek, a legjobb példát Németország városai szolgáltatják ... Valóban milyen is volt Erlangen, amikor ezt a várost ezen évszázad negyvenharmadik esztendőjében felavatták? Válasz rá: bizony Erlangen csekélyke városka volt, még hozzá műveletlen, homokos vidéken épült városka ... Év mivé lett ez a város már 25 évvel ezelőtt, amikor én is ott éltem, laktam három esztendeig? ... Bizony Erlangen ma már Európa legelőkelőbb városa. Mindezt pedig semmi más, mint az irodalmi iskolák, gyárak és kézműves műhelyek teremtték meg... ... Vajon, mi magyarok nem tudnánk-e fokozott szorgalommal ilyen példáját felmutatni most ennek a XVIII.századnak a végén?" /204/

Tessedik a társadalmi fejlődés tényezőit tehát úgy rangsorolta, hogy: nevelés és oktatás, iparfejlesztés. A sorrendben tévedett, nem látta, hogy a társadalmi szükségletek hozzák létre az iskolákat, de jól érzékelte, hogy a nevelésnek, az oktatásnak nagy szerepe van a társadalom fejlődésében. A "Landmann in Ungarn ..." -ban így ír: "... A parasztnak meg világosításában nem munkálkodunk, és még most sem munkálkodunk." /205/ A tanítók feladatairól sem feledkezik meg: "Oh ti község-tanítók, vizsgáljátok meg egyszer jól a dolgot és tanítsátok meg a paraszt embert is okosan gondolkodni. Avagy, hogy éljen a ti, ámbár még olly jól intézett tanításokkal is, gondolkodás nélkül?" /206/ A meggyőzéstől, a gondolkodás fejlesztésétől tehát nagyon sokat várt, s ebben az iskolának szánta a döntő szerepet.

Mindezekből teljesen világos, hogy milyen iskolát akart szervezni Tessedik Sámuel. Iskolát a parasztygyermeknek, hogy ott olyan ismereteket tanuljanak, amiknek az életben hasznát veszik. Olyan gazdatiszteket akart nevelni, akik a korszerű gazdálkodáshoz értenek, s amikor a földesuri földeket gondoztatják, a parasztnak is mintát mutassanak a gazdálkodásból. Ahhoz pedig, hogy a gyermekeknek legyen az iskolában kitől tanulni a gazdálkodást, megszervezi a gazdasági szaktanítóképzést. A tanítónövendékek a gyakorlati gazdasági iskolában, amely az elemi foku népiskola szerepét tölti be, szerezhethetnek a tanításban gyakorlatot. Egész iskolarendszer bontakozik így ki előttünk, amely az elnyomott osztályok, a nép érdekeit szolgálja. A paraszt öntudathiánya miatt ezért az újtipusu iskoláért Tessedik kénytelen harcolni sokszor még azok ellen is, akik számára eltervezte.

A Ratio iskolarendszere, mely a népoktatást is beillesztette intézményrendszerébe, papíron maradt. Tessediket erősen foglalkoztatta ez az iskolarendszer, mivel ő elsősorban a népoktatás fejlesztésére törekedett, s a falusi iskolák oktatását akarta megreformálni. Sokat várt a normális iskoláktól az oktatás tartalmának megváltoztatásában és a korszerű módszerek kidolgozásában - amit a Ratio a normális iskolák feladataként irt elő. Hamarosan be kellett azonban látnia, hogy a normális iskolák nem váltják be a hozzájuk fűzött reményeit. "A normális iskolákhoz fűzött, sokat ígérő csillogó remények rövidesen szétfoszlottak ..." /207/ A normális iskolák kérdése a tanítóképzés miatt is izgalmas volt Tessedik számára. Nem elégítette ki a "Normalschullehrerant" -ok megszervezési tervezete, mert ő a tanítóképzést az akkori értelemben vett "főiskola" keretében, a középiskola felső osztályaiban kívánta megvalósítani.

Csalódást keltett Tessedikben a Ratio intézkedése a falusi iskolák ügyében. A rendelet ugyanis különbséget tett városi és falusi iskolák között a falusi iskolák hátrányára oktatási időben, tantervi anyagban és követelményekben egyaránt. De még ezekből az előírásokból is alig valósult meg valamilyen." A falusi iskolákban általában nem jutottak tovább az ábécé megreformálásánál, a silabizálás megkönnyítésénél, az olvasás-írásnál. Egyetlen további lépést sem tettek." /208/ -Pedig Tessedik véleménye szerint csak ezen túl kezdődik a falusi iskola feladata. A "Landmann ..." -ban, a meglévő iskolák birálatában erre is kitér: "A falusi iskolákban egyáltalán nem tanítják a parasztember számára nélkülözhetetlen, szükséges ismereteket. Nem ismertetik meg vele a szép és bőkezű természetet, holott felemelkedéséhez ez elengedhetetlen. Mi volna szükségesebb és hasznosabb a parasztnak, mint éppen a természetismeret? Hiszen ő a természetet akarja kihasználni; s éppen a természetet ne ismerje? Ki képes arra, hogy valamely anyagot megfelelően megmunkáljon, felhasználjon, ha tulajdonságait nem ismeri? ... a paraszt-ember a természet alaposabb ismerete nélkül sem jobb és értelmesebb emberré, sem ügyesebb gazdává, sem értékesebb honpolgárrá, de mégcsak igazabb kereszténnyé sem lehet." /209/ Rámutat arra, hogy a meglévő iskolai rend mellett a tanítás azért se lehet hatékony, mert kevés gyerek jár iskolába. Bebizonyítja, hogy a paraszt nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy gyereke reggeltől estig az iskolában üljön. Ezt el se lehet várni a paraszt-tól jelenlegi életkörülményei, anyagi helyzete mellett. Szüksége van a nagyobb gyerek munkájára, s ezt "minden előítélet" nélkül vizsgálva a kérdést, el kell ismerni. Tehát ha azt akarjuk, hogy a parasztgyerekek rendszeren járjanak iskolába, az oktatás rendjét a parasztok életmódjához kell igazítani.

Tessedik a tanítók szakmai és módszertani tudásával sem volt megelégedve. Valóban, rendszeres tanítóképzés hiányában és a tanítók bizonytalan társadalmi és anyagi helyzete mellett rendkívül tarka és főleg szomorú volt a kép, amelyet a tanítók munkája mutatott. Tessedik mindezt világosan látta. Hiányolta, hogy a tanítóktól nem követelnek meg szakképzettséget. A tanítók helyzetével sok művében foglalkozott. A "Parasztember ..." -ben ezt írta: "A szegénység, a megélhetési és családi gondok ... tulságosan nyomják őket /mármint a tanítókat/ a sokak által annyira lebecsült és lenézett iskolai munka közben. Szinte általános a községekben és a falvakban, minden vallásfelekezetnél egyaránt, hogy a tanító fizetése csekély, változó; bizonytalan a lakása, s ezenkívül is sok kellemetlenség és rendezetlen körülmények között él." /210/

A falusi iskolákban tapasztalt és az országos rendeletekben észrevett hiányosságokat akarta Tessedik kiküszöbölni.

Iskolafelügyeleti és igazgató-lelkészi tisztét kihasználva vezette be a szarvasi iskolában az első ujitásokat. Önéletírásának eredeti kéziratában /211/ nyomon követhetjük reformtörekvésének fejlődését. Először a szarvasi iskolák tanítóinak "továbbképzését" szervezte meg. "... igyekeztem a szarvasi iskola tanítóit helyes pedagógiai elvekkel megismertetni. Beszereztem a legjobb pedagógiai műveket, hogy ... ahol az egyiket, hol a másikat, majd ennek, majd annak a tanítónak böngészésre kölcsönözzem. "

Ennek a munkának a kezdeteit az 1770-es évekre tehetjük. A Memorabiliában Tessedik azt írja, hogy 13 évi elmélkedés, olvasás, "házánál és a szarvasi iskolában" vég-

zett "részint sikeres, részint sikertelen kísérlet" után kezdte meg 1780-ban az uraság földadományával a gyakorlati gazdasági oktatás bevezetését /212/. Ekkor az ő elgondolásai szerint tervezett tan módszer egyes elemei megvalósultak a szarvasi népiskolákban, amiről különböző egyházi feljegyzésekben találunk adatokat. 1780-ban jelent meg Tessedik olvasókönyve is, amely már a "falusi iskola szükségleteinek" megfelelően készült. Tessedik büszke volt rá, hogy kiadhatta e könyvet, „az elsőt a magyarországi evangélikus iskolák számára."

Ezután lett a békésmegyei elemi iskolák egyházi felügyelője, így bőséges alkalma nyílt a tapasztalatszerzésre. Ráadásul megkapta az egyetemes felügyelőtől a megbízást, készítsen állásfoglalást és tervet, mennyiben fogadják el a protestánsok a Ratiót, és milyen mód nyílik iskoláikba való bevezetésére. Így került kapcsolatba a "pozsonyi királyi iskolabizottsággal", annak tagja lett, nyert tehát egy fórumot, amelyről iskolareformja mellett érvelni tudott, s áttekintést szerzett az ország népoktatásának állapotáról.

Mindezek alapján világos, hogy Tessedik nem egy helyi jellegű parasztiskolát akart, hanem a helybeli népiskolákat szervezete át elveinek megfelelően, majd írásban kidolgozva módszerét, azért terjesztette a pozsonyi királyi iskolabizottság elé, hogy annak az ország összes népiskolájába való bevezetését javasolja. Deklarációi /213/, valamint az "Áttekintés ...", Önéletírása és más művei is erről tanuskodnak. Helyi kezdeményezés, de nem helyi jellegű kísérlet volt ez, hanem országos reformtörekvés: valamennyi falusi iskola számára alkalmazható "tanítási módszer" kidolgozása.

Tessedik az új módszerrel való rendszeres oktatás megkezd-

dését az 1779. évre teszi, amikor a szarvasi iskolák az ő tanterve és módszertani eljárásai szerint kezdtek dolgozni. Ezt az oktatást Tessedik maga irányította, sőt aktívan tanított is. Elsősorban a gyakorlati oktatásban működött közre feleségével együtt. Ez volt Tessedik "parasztiskolája", amely egészen 1799-ig működött, amikor a felsőbb oktatási hatóság betiltotta a "gazdasági és ipari oktatást", amit ezután csupán "mint rendkívüli tárgyat" taníthatott. Gaál Jenő azt írja, hogy "A kerületi tanulmányi igazgató azt gondolta, hogy az evangélikus népiskolának attól való elválasztása után a gazdasági az ő felügyelete alá lenne helyezendő". /215/ Ennek a kitételnek és más intézkedéseknek tanulmányozása alapján azt kell megállapítanunk, hogy a Tessedik-rendszerű elemi iskola 1799-ig működött. Ezt nem érintette az 1795-i bezárás sem. Ez maga bizonyíték, hogy noha az elemi iskola szerves része volt Tessedik hármas tagozódású intézetének, iskolafenntartás szempontjából az evangélikus egyházé volt: a szarvasi népiskolák dolgoztak Tessedik tanterve szerint. Amikor 1789-ben elkészült az új iskolaépület, Tessedik az ott elhelyezett népiskolai osztályokat szervezte meg intézete alapjának. Ezekre építette a "praktikánsok" és falusi tanítók képzésére szolgáló intézetét, amely később kiegészült királyi rendeletre a "gazdasági szaktanítóképzéssel." Ez az ő saját alkotása, "privát" intézete volt, de az egyház kezei között. Dékáni beosztása segítségével tudta véghez vinni az intézet létrehozatalát. Ezért történt úgy a dolog, hogy 1795-ben bezárt az "intézet", de a "parasztiskola" tovább működött, hiszen az az evangélikus egyház által fenntartott falusi iskola volt, ahol Tessedik tanterve szerint tanítottak. /216/ 1789-ben történhetett a dékánságról való felmentése, s ez maga után vonta, hogy az utód, Boczkó Dániel elérte, tiltsák ki a Tessedik-féle tantervet és "tanmódszert" az egyház iskoláiból. Ezért tuloznak azok, akik Tessediket megalkuvónak mondják, ami-

1799-ben "csak" a praktikáns és tanítóképző intézetet támasztotta fel. Csak ehhez volt joga és lehetősége, mert a dékáni "hatalom" elvesztésével nem rendelkezhetett többé a szarvasi egyház iskolái felett, ott már más parancsolt. Ezért van szó az okiratokban arról, hogy az egyház "visszaveszi" iskoláját. Ez nemcsak a Tessedik-épületre vonatkozott, hanem a szarvasi evangélikus elemi iskolákra általában. Ezzel szakadt vége Tessedik nagyszerű kísérletének, amelyet az ország népoktatásának megreformálása érdekében végzett.

A hármas tagozódású intézet létrehozása és megszervezése alapján Tessedik Sámuel-t tekintjük a magyarországi mezőgazdasági szakoktatás megalapítójának. Vörös Antal közlése szerint /217/ a pesti egyetem bölcsészeti karán az 1770-es évektől volt katedrája a mezőgazdaságtannak / *oeconomica ruralis* /, de ez természetesen nem oldhatta meg a mezőgazdasági szakoktatás kérdéseit. Az egyetem híres mezőgazdaságtan professzora Mitterspacher Lajos vetette fel egy önálló mezőgazdasági főiskola létrehozásának gondolatát. Ezért volt időszerű tett, amikor Tessedik 1791-ben benyújtotta az 1790-91-i országgyűlés LXVII.t.c.alapján kiküldött, Ürményi József elnökelete alatt működő Közoktatásügyi Bizottságnak /eredeti latin megfogalmazás szerint: *Deputatio litteraria*/ egy dolgozatát a következő címmel: "Tizenkét paragrafus a magyar iskolaügyről, megszívlelésül a nagytekintetű Kulturális Bizottságnak" /218/a/ címmel. Ennek XII.pontjában részletezte a mezőgazdasági szakoktatás megszervezésére vonatkozó javaslatát: "Ez a nagyon szükséges és nagyon hasznos iskolafajta alig hozható létre egyszerűbben, mint ha a nemes Békés vármegyében már működő gyakorlati gazdasági magán ipariskolát nyilvános tartományi főiskolává alakítják és emelik, hogy a benne kiképzett tanítók és praktikánsok szerzett ismereteiket e vidéken ter-

jeszteni és valóban érvényesíteni tudják ... és hogy a községek, nagybirtokosok, vármegyék, az állam: a javított gazdaságban járatos gazdákhöz jussanak, amilyenekre szükségük van, de amilyenekhez praktikus gazdasági ipariskolák nélkül csak nagyon nehezen és nagyon későn juthatnának." /218/

Az intézet kidolgozott tervezetét felségfolyamodványban 1791-~~október~~ 15-i dátummal terjesztette fel a királynak. /219/ Gaál Jenő szabad fordításában így hangzik a folyamodvány leghíresebb szakasza: " ... az egész Tiszavidéken nincs oly tanintézet, melyben a néptanítók, az uradalmi gazdatisztek és más alkalmazottak a nekik annyira szükséges gazdasági kiképzést megkaphatnák. Minden más hivatásban rendszeresen képezhetik magukat és megszerezhetik evégből az ifjak az elméleti és gyakorlati megfelelő ismereteket, mert erre való be rendezések léteznek már; egyedül a földészek, a gazdaszok, a néptanítók és a kameralisták nélkülözik azokat és pedig oly országban, mely éppen mezőgazdaságának fontossága által tűnik ki mások felett ... " /220/ Az is benne van a folyamodványban, hogy ebben a tanintézetben: "a föld megművelése és javítása, a mesterséges rétek létesítése, a méhészet, selyemtermelés, a kertészet, sőt a polgári építkezés tanítása ... " /221/ szerepel a tantervben. Tehát ez a tagozata az intézetnek 1791-ben már működött. Az is világos a felségfolyamodványból, hogy nem csupán a korabeli nagybirtokosok igényeit szolgálta ki, -ahogy Tessediket ezzel vádolják egyesek -, mert a korszerű nagybirtok feltétele volt a polgári haladásnak, s a fent felsorolt témák már a mezőgazdasági árutermelésre akartak ösztönözni. Csakhogy ekkor ezt még senki se ismerte fel. A Georgikon tanterve és szervezete sem volt ilyen korszerű, hiszen a

Festetics-birtok céljait szolgálta, ott pedig a korabeli viszonyokon belül jó gazdálkodás folyt ugyan, de nem belterjes, amilyenre Tessedik a gazdászokat tanítani akarta. /222/ A "Tizenkét paragrafus ..." -ban nemcsak arról olvashatunk, hogy a nagybirtokosok kaphatnak a Tessedik-intézetből jól képzett gazdászokat, hanem a községek, a vármegyék és az állam is. Ez is azt igazolja, hogy Tessedik szeme előtt célként a polgárosodás lebegett, mert először a polgári államban lépnek fel ezek az intézmények a mezőgazdasági szakemberek iránti igénytel.

1792-ben a Királyi Bizottsághoz intézett Tessedik egy felterjesztést, amelyben a gazdasági szaktanítóképzést már konkrétan megfogalmazta: "Szükséges azoknak a gyakorlati kiképzése is, akik majd később a falusi lakosságot tanítani fogják. Ez az intézet pedig olyan legyen, mely az ifjaknak az előkészületre alkalmat nyújt, hogy saját szellemi képességüket, tehetségüket és erejüket, továbbfejlesszék, amellyel felruháztattak, hogy megtanulhassák mindazt, amit az élet különböző időszakában körülményeiben az embernek, a köztársaság gondos polgárának, a kereszténynek az ifjuság formálójának tudni kívánatos." /223/

A Tessedik-intézet hármas tagozódásával 1791-ben már kétséget kizáróan működött 1795 július 12-i bezárásáig. A helytartótanács 1799.február 12-i latin nyelvű rendelete alapján ez év március 26-án nyílt meg újra. Előzőleg benyolult tanácskozások folytak, s ha azt az anyagot megismerjük, látjuk, hogy Tessedik nem megalkuvásból működtette tovább gazdatisztképző intézetként az iskolát. Az 1798-as királyi leirat körvonalazza, hogy milyen sorsot szánt az udvar Tessedik iskolájának: "...hogya

az efféle gyakorlati gazdasági intézetek felállítása az egyetem és más felsőbb intézetek mellett szükséges és, hogy amíg ezen új tanrendszer az egyetemen és az akadémiákon életbelép, addig az ifjak a Tessedik-féle intézetbe menjenek, hogy kellő képességet szerezhessenek maguknak." /224/ Megszabott keretek szerint kellett működnie Tessediknek, de e rendelet nem állta útját hivatalosan az ő parasztiskolájának. Az igazság az, hogy a szarvasi vezetők - az egykori feljegyzések szerint akkor még Boczkó biztatására / őt viszont az egyházi felsőség mozgatta / végképp elzárkóztak az elől, hogy az elemi iskolában Tessedik tanrendszere szerint tanítsanak. Ezért látta jobbnak a kerületi tanulmányi igazgató a népiskolát a Tessedik intézettől elválasztani. Tessedik kényszerhelyzetbe került a feletteseivel, a helyi egyházzal s a várossal szemben is. Ha tovább akart dolgozni, csak a megadott lehetőségeken belül mozoghatott. A közel 60 éves Tessedik természetesen beleegyezett ebbe is. Az intézet megnyílt, állami támogatást kapott, s végül is királyi tanintézet lett. Ez megint csak figyelemreméltó tett: az első állami gazdaszképző és tanítóképző intézet működött Szarvason. Ezután Tessedik már csak a pénzbeli támogatásról és a tanárok fizetéséről tárgyalt a királyi kamarával és a helytartótanáccsal. Az anyagi nehézségek nem szűntek meg, s mivel a mezőberényi gimnáziumnak az 1802-ik évben való megalapítása legjobb tanárától, Skolka Andrástól is megfosztotta, 1806. október 31-én végleg beszüntette intézetét. Gaál Jenő azt veti szemére, hogy "sokat markolt", de ez a vád igaztalan. Az intézet megbukásának okai világosak. A parasztok felvilágosítása nem volt népszerű a francia forradalom győzelme után, a gazdasági szaktanítóképzés a gazdasági szakoktatás után szintén megbukott. A földes-

urak még nem érezték a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének szükségességét, a főnemesség sikerrel akadályozta, a polgári átalakulást, a helybeliek meg nem értették meg, mit akar. Ezért a gazdászképző intézetnek is meg kellett buknia, hiszen nem látták időszerűnek az illetékesek és az érintett birtokosok sem. Nem a mezőberényi gimnázium vonta el a tanulókat, ahogy ezt a régebbi időkben, sőt ma is hangsúlyozzák, hiszen a két iskola nem keresztezte egymás útját, különböző célkitűzésekkel dolgozott, "hanem a megnemértés és a parasztok felvilágosításától való félelem."

A Tessedik intézet újra megnyitása után néhány hónappal, 1799.július 1-én kezdődött meg az oktatás a keszthelyi Georgikonban, amelyet " ... Tessedik Sámuel közreműködésével" /225/ alapított magániskola jelleggel és felsőfoku intézményként Festetics György gróf. Az ő saját szavait használva: "Én erre már költséges készülleteket is tettem, mert ama híres Tessedik urnak szarvasi ipariskolájában ifjakat neveltettem ..." idézi Süle Sándor /226/ Györffy Endre nyomán /227/.

Tessedik neve még egy mezőgazdaság intézmény keletkezéséhez fűződik. Nákó Kristóf, dúsgazdag bánati földesur, végrendeletében nagy összeget hagyott egy olyan iskola céljára, amely "legszegényebb jobbágyainak fiai számára" /228/ ad oktatást. Ennek az iskolának a terveit Tessedik készítette el 1799-ben. A Balás Árpád által 1897-ben szerkesztett és kiadott emlékkönyvben a nagyszentmiklósi Nákó-féle mezőgazdasági iskola leírásakor Tessedik neve nem fordul elő, de biztosan tudjuk, hogy az ő tervei szerint indult meg az oktatás ebben az intézetben, amely alsófoku oktatást adott, s 1857-ben, a jobbágyi viszony megszűntével oszlatták fel. De 1863-ban az alapító unokája

"nagyapja emlékére" Kristóf-intézet" néven földműves iskolaként feltámasztotta. /229/.

Érdekes a magyaróvári mezőgazdasági akadémia indulása is. 1816-ban nyílt meg, Albert Kázmér szásztescheni herceg birtokán. 1817. január 18-án érkezett meg Ferenc császár engedélyezése, és 1818. június 18-án került sor az iskola megnyitására. Noha nem ismeretes, hogy Tessediknek személyesen köze lett volna ehhez az iskolához, keletkezése arra enged következtetni, hogy itt már a kor igénye jelentkezett, amit Tessedik évtizedekkel megelőzött, s így végső soron ő volt "szellemi atyja" a magyaróvári intézetnek is. Anyagi okokra hivatkozva a magánintézetet 1848-ban szüntették meg. 1850-ben nyílt meg újra, mint királyi mezőgazdasági akadémia, és az első világháború végéig egyetlen felsőfoku mezőgazdasági tanintézet volt hazánkban.

Tessedik tehát a maga fáradságos munkájával azt a hatalmas fejlődést indította el, amelynek eredményei ugyan csak jóval később mutatkoztak, de e fejlődés kétségtelenül az ő nevéhez fűződik. Ha parasztiskolájának nem is lett méltó utóda, ezen intézmények azt a célt szolgálták, ami Tessediket többek közt foglalkoztatta: megindítani, fejleszteni Magyarországon a kapitalista termelést elősegítő mezőgazdasági szakoktatást.

A tanítóképzéssel kapcsolatban konkrét elgondolásai voltak Tessediknek. Már a "Landmann ..." -ban ezt írta: "Milyen kíváncsatos volna ... elrendelni, hogy a tanítójelöltek a tanítói szemináriumban időben megkapják legalább a modern mezőgazdálkodás alapjait, megmutassák nekik ennek az annyira fontos ismeretkörnek a gyakorlati

részét, s megismertessék őket a legujabb, legjobb, de az országban még egyelőre ismeretlen gazdasági eszközök használatával és előnyeivel. Így módjukban állna a minden falusi iskola mellett létesítendő gyakorlati gazdasági kertben az iskolás gyermekek jelenlétében a maguk és tanítványaik hasznára kísérletezni." /230/ Nagyon sokszor írt a tanítókról, mint akik az oktatás sikerére vagy kudarcába döntő hatással vannak. Hogy a pedagógus hivatást nagyra tartotta, az minden művéből sugárzik. Közismert tény, hogy intézetének fennállása alatt nem a szokásos "reverendus" azaz "nagytsztele^u" címet használta, hanem a "director", az "igazgató ur" megszólítást szerette, és így is írta alá magát. Jellemző, hogy a "Tizenkét paragrafus a magyar iskolaügyről" című felterjesztését így írta alá: "Tessedik Sámuel szarvasi néptanító és Tekintetes Békés vármegye iskolafelügyelője." /231/ Pedagógusnak tartotta magát, és az is volt szívvel-lélekkel. Azt is tudjuk Önéletréséből, hogy az általa vezetett iskola számára a legkiválóbb tanítókat, tanárokat igyekezett megszerezni. /232/. Bredeczky Sámuel, Glatz Jakab külföldet járt pedagógusok voltak, akik később Bécsben neves pedagógiai írókká váltak, közülük Glatz Jakab már Schnepfentalban is tanított. Skolka Andrásról, aki 2 évig működött a Tessedik intézetben, tudjuk, hogy szintén tanítóskodott Salzmann intézetében. Noha Pecz Gyula azt írja, hogy Skolka saját szavai szerint ott "majdnem többet tanult, mint tanított" /233/, Schnepfentalban igen megbecsült ember volt. Jeszenszky Károly külföldi tanulmányutja alkalmával látogatást tett a Philantropinumban, az intézet muzeumában Skolka arcképét is látta. /234/ Kristóffy György, akit szintén Tessedik javaslatára hívott meg "főtanítónak" a szarvasi egyház, nem járt külföldön, de igen művelt, négy nyelven beszélő ember volt,

és még Tessedik igen szigorú feltételeinek is megfelelt. A Tessedik által meghonosított iskolai tantervvel és módszerekkel nem értett egyet, de élete igen figyelemre méltó, és Tessedik - különböző nézeteik ellenére is - nagyra értékelte tudását.

Tessediknek a tanítói hivatás fontosságáról vallott elveit az 1791-i zsinaton való egyik felszólalásából is megismerhetjük. Ebből a felszólalásból a hivatás tisztelete csendül ki. Amikor a tanítók, tanárok megbecsüléséről volt szó, Tessedik a "kisebb iskolák" nevelőiről, a falusi tanítók megbecsüléséről szólt. Az egykori feljegyzések szerint: "Szólt ez ügyben kivált Tessedik, ki távolabb ülven az elnökségtől, a terem közepére lépve szólott: vannak a tanítók között tiszteletreméltó egyének, kik a papi vizsgát is letették. Ki ezen /az egyházi előljáróságban való részvételről volt szó/ előnyt a kisebb osztályu iskolák tanítóitól megtagadna, az megfeledkezni látszik, hogy a kisebb iskolák és osztályok voltak, jelenleg azok és lesznek, nagyobb és legnagyobb iskolák és universitások veteményes kertjei, mind az egyházi rendnél, mind pedig az egész társadalomnál. Ezeket kell-e megvetni, kiknek neveltetésünket, s így egész életünk tudományos és erkölcsi alapját köszönhetjük, s kik iránt a legnagyobb hálával tartozunk: azok záratnának ki a presbyteriumi tanácskozmányokból, kiknek ügyességére ifjuságunkat bizzuk, s kiknek tanácsával sok hiányok megjavításával élhetünk?"/235/ Ebből a felszólalásból azt látjuk, hogy sokra becsülte a művelt tanítót, de nagyrabecsülte a falusi tanító munkáját is. Együttal az is kitűnik belőle, hogy az alsófokú iskolának az iskolarendszerben való nagy jelentőségét is felismerte.

Hogy a tanító személyének nagy fontosságot tulajdonított, mutatja az is, hogy ő maga akart az általa szervezett iskolatípus számára tanítókat képezni, s ezt meg is szervezte.

Tessedik "Projectum" -ra, amelyet Kemény Gábor "Tanítási tervezet" címen fordított magyarra, összefoglalja azokat a hibákat, hiányosságokat, amelyeket a korabeli tanítóknál talált. Ilyenek: a gépies előadásmód, a "kelletlen" tanítási munka, a tanulóknak házi munkára való felhasználása, a nem példamutató életmód stb. /236/ A Memorabiliá -ból tudjuk, hogy már Szarvason való letelepedése után két évvel a községi előljárósággal betiltatta "elmozdítás terhe mellett" a tanítók részvételét a durva falusi mulatságokon, lakomákon. Meg is indokolta ezt az intézkedést: elvonja a tanítót a munkától, rossz példát ad a népnek, és a kicsapongásra való rászokás "képtelenné teszi a tanítókat hivatalos munkájuk folytatására." /237/ Tulajdonképpen ezzel kezdődött Tessedik elmentése a tanítói karral. Igaza volt abban, hogy az általa tapasztalt életmód mellett nem tudták magukat hivatásuknak szentelni, pedig az állandó önművelésre szükségük volt, viszont a tanítók így elestek egy mellékjövedelemtől, amellyel nagyon alacsony fizetésüket kiegészítették volna. Közvetlen forrásunk nincs arról, hogy a tanítók fizetésének megjavításaért igyekezett-e Tessedik valamit tenni, de a Királyi Bizottság előtt 1792. május 10-én elmondott "Előterjesztésé" -ben az alsófoku iskolák tanítóinak évi 400 forint, a felsőbbfoku /középsiskolának megfelelő/ iskolák tanárainak évi 800 forint fizetést javasol / 238/. Ha ezt összevetjük a Georgikon tanárainak az intézet alakulásakor megállapított fizetésével, ahol az igazgató mindössze 800 forintot, a taná-

rok pedig évi 500 forintot kaptak /239/, azt látjuk, hogy Tessedik a pedagógusok anyagi jövedelmét is optimálisan igyekezett megállapítani, de a javaslatnál tovább a tanítói fizetéseket illetően nem juthatott.

A tanítóknak a felnőttek felvilágosításában is nagy szerepet szán. Már a "Landmann ..." -ban ír arról, hogy "Ha a tanítók a templomokban és iskolákban a Község tanításának alkalmatosságával a legfőbb közjót -illető rendelkezésekre több tekintettel köteleztetnének, és a köznépet meg-világosítanák ..." /240/ Másutt így kiált fel: "Oh ti község-tanítók! vizsgáljátok meg egyszer jól a dolgot és tanítsátok meg a Paraszt embert is okosan gondolkozni" /241/. Tehát a tanítótól azt is elvárja, hogy a felnőtt lakosság felvilágosításával foglalkozzék. De a tanítók "a falusi mesterek parasztok s házigazdák is ... ". azaz illetményfölddel rendelkeznek, azt saját maguk művelik. Fontos tehát, hogy mintaszerűen gazdálkodjanak, hogy a paraszt lássa a jó példát, ezért a tanítónak magának "jó parasztgazdának kell lennie". /242/ Ebben is a nép felvilágosítását, okszerű gazdálkodásra példa segítségével való szoktatását tartotta szem előtt.

Nem feledkezik meg tanítási tervezetében a tanítók javadalmazásáról sem. A "dékánnak", az iskolafelügyelő lelkésznek kötelességévé teszi annak ellenőrzését, hogy megkapja-e mindenki pontosan a fizetését. Sőt arról is gondoskodni akar, hogy a tanítónak megfelelő segéd-könyvek s pedagógiai művek álljanak rendelkezésére.

Nem lehet e dékáni utasításokat /Projectum vagy: Tanítási tervezet/ említeni, hogy ne gondoljunk arra, mennyi gyakorlatot hozott Tessedik a pozsonyi liceumból.

Bél Mátyás nyomán ő is javasolja az "iskolai konferenciákat", amelyeken a dékán iskolalátogatáskor a tanító munkáját értékeli, s ahol az eredményeket és hiányosságokat közösen megbeszélik.

Igen sajnálatos helyzet volt, hogy Tessedik és a szarvasi tanítók között fokozatosan nagyon elmérgesedett a viszony. Oka ennek többek közt -Kristóffy Protocolluma szerint- Tessedik "parancsoló fellépése" volt, a határozottság és célratörés, ahogy a hibákat gyomlálni igyekezett. Eszközei nem voltak mindig a legszerencsésebbek. Igyekezett mindenáron keresztülvinni, amit akart. Kristóffy azt írja, hogy: Tessedik a nép hangosan nyilvánvaló ellenszenvére nem sokat adott ... továbbra is ragaszkodott kedvenc terveihez. "Nem türt ellentmondást, és saját tervei szerint kormányozta a gondjaira bízott iskolákat."

Ennek a fejezetnek a befejezése nem lehet más, mint idézni Tessedik önéletírásának egy mondatát, amelyet a tanítókhoz szóló szellemi végrendeletében ír le: "Tevékenykedjetez buzgón a falusi iskolaügy érdekében ... " /243/. Valóban a falusi népiskola fejlesztése volt élete főcélja. Megalkotott intézményei közül ezért áll szívéhez legközelebb a "parasztiskola", ezért munkálkodott oly szorgalmasan a tanítók nevelésén is.

A Tessedik-intézet megszűnésének és a mezőberényi gimnázium létrehozásának összefüggései

A Tessedik életmű teljes megértéséhez ismerni kell a mezőberényi gimnázium létrehozásának körülményeit s ennek az iskolaalapításnak összefüggését a Tessedik-féle intézet végleges megszűnésével.

Tessedik önéletírásában részletesen indokolja az intézet végleges bezárásának okait. Elmondja, hogy minden erőfeszítése ellenére sem tudott szilárd anyagi bázist kialakítani az iskola állandósítására. Komoly tőkére nem sikerült szert tennie, a meglévő pénzforrások elapadtak, az iskolaépületet elvette a szarvasi egyház, a kincstárra nem lehetett számítani, az esperesség elhatárolta magát az iskolától, a királytól sem kapott komoly anyagi segítséget. Saját erőforrásai végleg kimerültek. Alapítványok segíthettek volna még, de ilyeneket elsősorban a földesuraktól lehetett várni, akik viszont nem értették meg, hogy az ő érdekeiket is szolgálná az intézet. Még nem érezték az árutermelés szükségességét, csak néhány évtized múlva vált ez világgossá. Mindezen okok következtében Tessedik kénytelen volt az intézetet végleg felosztatni /244/.

Hogy Tessedik valójában milyen okoknak tulajdonította intézetének végső kudarcát, nem tudjuk. Önéletírásában nem hibáztatja azokat, akik megbuktatták. Különbösen is, amikor papírra vetette az iskola kálváriáját, már elcsendesedtek benne az indulatok, s némi rezignációval tekintett vissza az eseményekre. Ha figyelmesen végigkísérjük politikai fejlődését, akkor arra kell következtetnünk, hogy tisztában volt a valódi okokkal,

tudta, hogy szélmalomharcot folytat, s ezért vonult vissza.

Érkövy /Ploetz/ Adolf, Tessediknek első országos méltatója - aki 25 év késéssel ugyan, de 1845-ben megtartotta az első, Tessediket elismerő, megtisztelő, emlékbeszédet - szintén az anyagi támogatás megszűnésének tulajdonítja az intézet bukását. De ő az okok vizsgálatában azt is megállapítja, ha nem is mondja ki, hogy Magyarország mindig így jár a Habsburg-támogatással. Amikor emlékbeszédében Tessedik érdemeit felsorolja, így kiált fel: "Ime, mennyi nagy tekintetű megbecsülés! - valljuk meg azonban igazán - hasonló kitüntetések legfőlebb is az ember eredeti bűnének, a hiuságnak tesznek kedves szolgálatot, az ügynek nem. - ... nem pipere, hanem anyagi segély kell hasonló intézeteknek. Az arany kösöntyük, ékszerek, az unoka gondosan elrakja őket, mert történeti emlékek, s mert a beváltó intézeteknél nincs keletük ... Tessedik nem öröklött ingatlan vagyont, ő szarvasi közönségnek lelkesze s tizennyolc gyermeknek volt atyja, takarékosan gyűjtögetett keresményéből áldozott mégis az intézetre 22.000 forintot, - s mit megfizetni nem lehet, 25 esztendői életterőt, tudományt és elszánt szorgalmát." /245/ Érkövy 1845-ben már nem fél attól, hogy bírálja az udvart, s megállapítja, Tessedik a kitüntetésekkel nem sokat ért el az iskola fejlődése érdekében - sőt azok valójában ártottak neki, hiszen nyomukban kezdett működni a helyi rosszindulat és irigység, amit olyan sikeresen használtak fel ellene. Ugyanakkor az iskola fenntartása továbbra is Tessedik gondja maradt.

Zsilinszky Mihály, aki 1872-ben felfedezi és népszerűsíti Tessediket, Érkövy indokait ismétli meg könyvében.

Ő is Tessedik személyes erőfeszítésének tartja az intézet fennállását, a királyi udvarral kapcsolatban sem táplál illuziókat, de a szarvasiakat is okolja, s nem alap nélkül. Zsilinszky neheztel a lakosságra, amiért nem ismerte fel Tessedik törekvéseinek lényegét, és engedte magát félrevezetni. "A szarvasi nép még most sem tudott lelkesedni oly iskoláért, melyről az irigy szájhősök azt hitették el vele, hogy az ő verejtékével erőszakosan tartatik fenn" -írja. /246/ Ez sajnos így volt. Amikor Tessedik az intézetet az államnak ajánlotta fel, az egyház megbotránkozott rajta, hazaáruló tettnek könyvelte el, de megnyugodtak a kedélyek, mert nem kellett több pénzt áldoznia sem a helybeli egyháznak, sem az esperességnek. Ekkor használták ki a helyzetet az esperességi latin iskola megalapítására. A gondolatot már Pongrácz Boldizsár is felvetette, Klaniczay János pedig, aki 1791 után lett az esperesség felügyelője, az 1790-91.évi országgyűlés által kiküldött Közoktatásügyi Bizottság munkálatainak - ebben Tessedik is tevékenyen közreműködött - felhasználásával. /248/ 1799-ben a népiskolák és gimnáziumok számára egységes tanterv-tervezetet készített. Ezzel tulajdonképpen a kor művelődési igényének tett eleget, mivel az iskolákban abban az időben egységes tanterv nem volt. Tessedik is tantervet alkotott, mégpedig elsősorban a népiskolák számára, de az annyira ujszerű volt, hogy mindenki megrettent tőle. Klaniczay a megszokott nyomokon haladt, így tervezete kedvező visszhangra lelt. Benka Gyula szerint Klaniczay tanterve "a mai /vagyis a kiegyezés utáni/ népiskolák s a gymnasiumok tanítási tervezeteitől csak annyiban eltérő, hogy benne főszóly fektettetett a vallásra s a nyelvekre s a reáliák kisebb terjedelemben s kevesebb tanórában tárgyalattak ..." /249/ Világos, hogy ez a

koncepció megnyerte az illetékesek tetszését, mert a hagyományos uton lehetett haladni, nem kellett fáradságot vennie a pedagógusnak, hogy újat tanuljon, s az egyház értelmiségi tagjait is megnyugtatta a konzervatív tartalom és a vallástan kiemelése. Klaniczay véleményem szerint több figyelmet érdemel a Tessedik-institut sorsának alakulása szempontjából, mint azt feltételezték eddig. Kontrasztot jelentett, összehasonlítási lehetőséget Tessedik iskolájával szemben, a megszokottat, az érthetőt a szokatlannal szemben, amelyet nem értettek meg. Ezért terjeszthette elő sikerrel Klaniczay 1798-ban a magasabb műveltséget adó latin iskola tervét. Itt hangzott el érvként és emelkedett határozatra, hogy "az eszéresség, szakítva a Tessedik által kezdett reális népnevelési iránnyal, olyan latin iskolát nyisson, mely fölöslegessé tegye, hogy az alföldi protestáns családok gyermekeiket már zsenge korukban a távol fekvő Selmece, Pozsonyba, Eperjesre, Sopronba küldeni kényszerüljenek..." /250/ Tehát az egyház már 1798-ban halálra ítélte Tessedik iskoláját. Itt elsősorban az akkori esperes működött közre, aki Boczkót használta fel eszközül a Tessedik elleni támadásra, de azok a nemesurak is, akik az esperességben tekintélynek számítottak, vagy éppen hivatalt viseltek az egyháznál. Benka Gyula hivatkozik arra, hogy Klaniczay fölkereste az Alföld "jobbmodu birtokosait", és "sűrű levelezést folytatott ez ügyben a vidék befolyásos férfjaival". Arra is utal Benka, hogy Klaniczay "előkelő állásánál fogva" - ekkor már alispán volt - mindent elkövetett arra nézve, hogy az Alföldön egy "életképes" gimnázium létrejöjjön. Ez már a feudális uralkodóosztály harca volt Tessedik ellen. De a klerikális ellenfelek sem ültek tétlenül, hanem

Boczkót tolva előtérbe, mint láttuk, beleegyeztek a Tessedik-intézet elejtésébe. Az esperességi közgyűlésen 1798-ban Boczkó terjedelmes felszólalásban harcolt Tessedik ellen a "klasszikai irányu köznevelés" érdekében. 1802-ben pedig a békési egyházmegye szarvasi gyűlésén már írásban nyújtotta be "kész, kimerítő tervét, annak /t.i.a gimnáziumnak/ honnan és mikénti fenntartása, szervezése, a tanárok díjazása, egyuttal a szegényebb sorsu tanulók ellátása iránt, hogy az iskola már a legközelebb 1802/3 tanévben megnyilhassék" /251/. Sietették az iskola megnyitását, hogy Tessediket véglegesen visszavonulásra készítsék.

Azt remélték talán, hogy az új iskola elvonja a tanítványokat Tessedik intézetétől? Ez helytelen gondolkodás lett volna, hiszen a két iskola nem állt egymás útjában. Tessedik parasztiskoláját már 1799-ben megbuktatták, amikor megtiltották neki, hogy a helybeli elemi iskolákban az ő tanterve szerint tanítsanak. 1802-ben már csak Tessedik végleges elhallgattatása lehetett az egyházi és világi reakció célja. Az udvarnak nem állott érdekében Magyarország polgári átalakulásának támogatása. A beolvasztási politikából következően Bécs nem támogathatta a magyar közoktatási rendszer megreformálására irányuló törekvéseket, Tessedik kísérletét sem. Így aztán nem védte tovább Tessediket.

Meg kell állapítanunk, hogy a bécsi udvar és a magyar uralkodó osztály tagjai még Tessedik gazdasági szaktanítóképzése iránt is bizalmatlanok voltak, hiszen közvetve ezzel is a nép felvilágosodását, az elemi iskola korszerű reformját akarta szolgálni. Ez pedig

a XIX.század első évtizedében, a napoleoni háborúk időszakában egyáltalán nem volt aktuális.

Az egyház tehát nyíltan szakított a Tessedik által képviselt iránnyal, az uralkodó pedig beszüntette a segítyt. Ebből az következik, hogy a mezőberényi gimnázium létrejöttétől függetlenül is megbukott volna Tessedik kezdeményezése. Skolka András nyilván reális megfontolásból választotta az eléggé bizonytalan anyagi alapokkal induló új iskola igazgatóságát. Látnia kellett, hogy Szarvason már haldoklásról van szó, s ezért ment el Berénybe. De ebben az iskolában se láthatott a jövőre nézve biztatót, mivel az első adandó alkalommal, amikor jobb állást kínáltak neki, elment papnak Ujverbászra. Pedig ő tényleg nem volt szintelen egyéniség, értelmes, széles látókörű, haladó szellemű, jó pedagógus volt, reálisan mérlegelhette a helyzetet.

Hogy az iskolát az alföldi lakosság szükségletei miatt hozták létre, vitatható állítás. Skolka az első tanítványokat Pozsonyból, Modorból, Késmárkról, Rozsnyóról toborozta. Itt mindenütt volt már gimnázium, ezért a megnyert diákok iránt már eleve bizalmatlanok vagyunk, miért jöttek ismert, neves iskolából az ismeretlenségbe? Azonkívül e diákok egyrésze már elvégezte a gimnáziumot, s kedvükért Mezőberényben már első évben bölcsészeti tárgyakat is kellett tanítani. Ez kétségesse tette az egész vállalkozás komolyságát. Az esperesség "magasabb latin iskola" megalapítását tervezte, de az iskola pártfogói "nemes buzgalmukban" hamarosan teljes gimnáziumot akartak, Skolka pedig már bölcsészeti osztályt is szervezett, amikor az alatta levő osztályok ügye sem volt még rendben, és az anyagi alap is hiányzott. Tehát az erőszakkal létrehozott

iskola szervezeti szempontból nagyon labilis volt. A tanárok alacsony száma miatt az oktatás tartalmát illetően se állhatott valami magas szinten.

A mezőberényi iskolának semmi komolyabb pénzügyi bázisa nem volt, már 1805-ben a teljes összeomlás fenyegette. Az intézmény megmentése érdekében tett adománygyűjtő körútján szerezte Skolka ujverbászi állását, távozása után az iskola egészen katasztrófális helyzetbe került. 1822-ben Machula Gábor, Tessedik paptársa lett az esperes, ő mindent megtett, hogy a bukást megelőzze, vagy legalábbis elodázza. Saját zsebéből is sokat áldozott az iskolára. De a bajok tovább nőttek. Sem a személyi, sem a dologi feltételek nem voltak biztosítva, s mint Pecz Gyula mondja "Az anyagi segítség hiánya ... bénítólag és zsibbasztólag hat a szellemi tevékenységre is." /252/ Az esperesség már-már az iskola bezárásával foglalkozott, amikor a szarvasi egyház megtette ajánlatát. Felajánlotta az iskola céljára "saját Tessedik-féle 12000 forintba becsült épületét." Ez is paradoxon: az iskola végül is Tessedik épületében kapott helyet. De még sok hosszú évnél kellett eltelnie, amíg számos anyagi és szellemi nehézség után felvirágzott. Ez már Vajda Péternek és fényes nemzedékének munkásságához fűződik.

Jellemző a mezőberényiek lokálpatriotizmusára, hogy máig sem ismerik el, miszerint az iskola a tönk szélén állt, mielőtt Szarvasra költözött. Pedig ez nem Mezőberény lakóinak, hanem az esperesség egykori egyházi és világi urainak szégyene, akik Tessedik antifeudális törekvéseinek letörésére szövetkeztek, s nem érdekelte őket, hogy az általuk eszközként használt iskola további sorsa mi lesz./253/

Tessedik Sámuel tevékenységének hatása az utó-
kor közéletére

Tessedik Sámuel halála után két évvel kapta az első elismerést és az első elmarasztalást. 1822-ben, Szarvas város újra telepítésének százéves évfordulója alkalmával a város főjegyzője, Tessedik ifju barátja és tisztelője Hellebranth János megjelenteti a város történetét. /254/ E tanulmányt a Tudományos Gyűjtemény is közli. /255/ "A mi a Város virágzó állapotját nézi, az igazán csak Tessedikkel kezdődött" -vallja. /256/ Hellebranth röviden ismerteti Tessedik iskolájának jelentőségét, s mellékeli hozzá a Schwartner-féle jelentést, amely az 1795-i vizsgálat eredményét rögzíti. Feljegyzi Tessedik érdemeként: "Ezen gazdaságihasznos Intézetnek el multával azonban nem mult el a lakosok szorgalmatossága s többre törekedése, mivel nem csak a mezeti gazdaság módjában, hanem mindenféle kézi mestersegekben is napról napra előmennek. A Szarvasi mesteremberről nem ujság, Vásárra Erdélybe elmenni, valamint a parasztjaink is természetvényeikkel Pestre való elrándulást, csak egy balhaugrásnak veszik." /257/ A Hellebranth-könyv gyenge pontjai közismertek, de racionális szelleme Tessediket idézi és figyelemre méltó az a tisztület, amellyel Tessediknek adózik. Ezért döbbenti meg az embert a következő kötetben megjelent recenzió, /258/ amely elmarasztalja Hellebranthot, Tessediket és a szarvasi népet egyaránt. A recenzió szerzője szemére veti Hellebranthnak a Békés megyei tótok "dicséretét", Tessedik méltatását "fellengzős gazdaságbeli planisatioi" miatt. Tessediket pedig azért támadja, mert "interessált planisatióival" törekszik Szarvas virágzásának gyarapodására ahelyett, hogy magyarosítaná a szarvasi tótokat.

A recenzió klerikális és nacionalista szelleme nyilvánvaló, kétségbenvonja mindazt, amit Tessedik alkotott.

Azt persze nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Tessedik életének utolsó évtizede és az utána következő esztendőek nemcsak Magyarországon, de egész Európában a reakció erősödését jelentik. A Szent Szövetség minden haladó törekvést üldöz, és legfőbb támogatója a katolikus egyház. I. Ferenc nem hív össze országgyűlést, önkényesen kormányoz. Ami Tessedik közlebbi pátriáját illeti, Zsilinszky Mihály a következő képet festi ezen idők Békés vármegyei vezetőségéről: "Nem volt itt /t.i. a megye vezető rétegében/ semmi önérzet, semmi független elem. A kormányhatalom törvénytelen rendeleteit feltétlen engedelmisséggel fogadták a rendek. Azoknak végrehajtása ellen senki sem merészelt felszólalni. Legszenbetűnőbben nyilatkozott a szolgai szellem 1822-ben, midőn a király önkényűleg elrendelte, hogy az eddigi váltópénz - jegyekben fizetett adó ezentúl ezüstpénzben, azaz harmadfélszer nagyobb összegben fizetendő, és mindőn emiatt az ország valamennyi megyéje felszólalt és a végrehajtást törvényes alapon megtagadta: Békés vármegye rendei nemcsak, hogy készséggel hajtották végre a rendeletet, hanem még köszönetet is mondtak érte." /259/

Zsilinszky "a legconservativebb" és egyuttal a legszolgáibb szellemű megyének nevezi az akkori Békés megyét, s nem ok nélkül. Hogy is lett volna szabad ekkor arról a Tessedikről méltó módon beszélni, aki a parasztok fel-emeléséért harcolt -, amikor "a harmadfélszeres" adót szó nélkül varrták a nyakába a "rendek" ugyanennek a parasztnak.

Nem lehet csodálkozni azon, hogy Hellebranth olyan hamar kapott választ a szarvasi "tótok" szorgalmát és Tessedik nagyságát dicsőítő soraira.

Ezután pedig nagy hallgatás következett. Egy-egy tudományos munkában fel-feltűnik Tessedik neve, de sok idő telik el addig, amíg az első "rehabilitáló" emlékbeszéd elhangzik fölötte.

Tessedik tudatos elhallgatását mutatja a Tessedik-irat-tár sorsa is, amelyet ő maga mindenképpen menteni akart az utókor számára. Ezért ajánlotta fel az evangélikus egyetemes egyháznak, majd Festetics Györgynek, de eredménytelenül. /260/ Tessedik halála után gyermekei a szerény örökségért pereskedtek, de nem volt gondjuk atyjuk szellemi hagyatékára, amely pedig jóval többet ért annál a vagyonnál, amelyet Tessedik hátrahagyott. Szellemi hagyatékát megdöbbenő gondatlansággal kezelték. Iratainak egy része Érkövyhez került, aki 1845-ben említést tett /261/ egy tervbevett, de soha meg nem írt Tessedik monográfiáról, amelyhez a Tessedik családtól sok anyagot szerzett. Erről a tényről s az iratok sorsáról részletesebben Nádor Jenő tudósít 1961-i bibliográfiájának bevezetőjében. Leírja a Tessedik-gyermekeknél kallódó kéziratok sorsát. Vajon a gyermekek nem értékelték, vagy veszedelmesnek tartották atyjuk hagyatékát? A későbbiekben a tűz, az egerek, a bombázás "pusztított az értékes örökségben. Haan Lajos, Zsilinszky Mihály, Zsilinszky Endre, Gaál Jenő, Ruisz Gyula, Nádor Jenő mentették a menthetőt; napjainkban pedig Palov József, főiskolai tanár, muzeumigazgató igyekszik összegyűjteni azt, amit még meg lehet találni, és a jövő számára megmenteni.

A közvetlen utókoknak azonban sikerült elterelni a fi-

gyelmet Tessedikről. Pedig a reformkor mozgalmái más oldalról közelítve meg a kérdéseket, más zászló alatt, de sok tekintetben mégis az ő nyomdokain haladva vittek előre a polgári haladás ügyét. Kemény Gábort idézve: "Amit Tessedik gondolt és tett, az a fellendülő kapitalizmus érdekeivel és intézményeivel korszerűen függött össze." /262/

A korabeli publicisztika rendkívül szűkmarkuan bánt Tessedikkal. A szarvasi gimnázium könyvtárában minden számbajöhető művet megvizsgáltam, s igen szegényes eredményt kaptam. Igaz, hogy a kortársaknak nehéz megállapítaniok, hogy kiből lesz nagy személyiség, de mégis feltűnő az egyház hallgatása. Megvizsgáltam a számbajöhető évfordulók időszakait, szem előtt tartva az egyházi folyóiratokat és más kiadványokat, de az eredmény e téren a nullával volt egyenlő. Az első nyom, amelyre ráakadtam, Wallaszky Pál, Tessedikkal egykoru evangélikus lelkész, a maga korában neves közíró műve /263/, amely a tudományos képzettségű lelkészek és tanárok nevei között Tessedik Sámuelről és hasonló nevű édesapjáról is említést tesz. Javára írhatjuk, hogy bár adatait már az 1783-ik évvel zárja, Tessediket is számbaveszi.

Elgondolkoztat Kis János ev.püspök, jeles író emlékirata /264/, amely értékes kortörténeti dokumentum, de Tessedikről egy szó sincs benne. Kis János a soproni liceumban elvégzett tanulmányai után és külföldi egyetemre indulása előtt beutazta az országot. Olyan utitervet készített, hogy mindenhova eljusson, ahova érdekes. Meglátogatta kora minden neves fiát. Ebben az utitervben az Alföld is szerepelt, de uti állomásaiából csak Nyíregyházát, Debrecen és Kecskemétet tartotta említésre méltónak. Valóban ezek voltak a legnagyobb

városok az Alföldön akkoriban, s Pest felé utjába estek. De nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy Kis János utazása 1790-ben vagy 1791-ben történt, s Tessedik ekkor - igaz, nem mint pap - már országos, sőt világhírű ember volt. Kis János és barátja minden nevezetesebb papnál látogatást tett. E szerint Tessedik mint pap nem vonta magára figyelmüket. De különösnek tűnik, hogy Tessedik iskolája se vonzotta őket, ahova pedig már külföldiek is elzarándózkodtak, s híre tulterjedt az ország határain. Különös, hogy Schwartzner Márton, Kis János pártfogója, aki Tessediket már akkor jól ismerte, és Kis Jánost tanácsokkal látta el látogatásait illetően, nem hívta fel rá a figyelmét.

Ennél is nehezebben érthető Berzeviczy Gergely magatartása, aki 1822-ben Lipcsében megjelent, az evangélikus egyház akkori állapotát festő művében nem szól Tessedikről./265/ Pedig ő is írt egy, a "Landmann" -hoz hasonló szellemű művet, ha később is./266/ Azonkívül elnöke volt az 1798-as, Tessedik intézetének tantervét vizsgáló protestáns egyházkerületi bizottságnak. Ha nem is tartotta említésre méltónak papi tevékenységét, de tudott a többiről is, s ismert adataink birtokában biztosak vagyunk benne, hogy elismerte jelentőségét.

Az egyháztörténeti irodalom kiadványaiban - amelyeket a szarvasi gimnázium könyvtárában /267/ volt alkalmam tanulmányozni - az első világháborúig megjelent művekben egyáltalán nem fordul elő Tessedik neve. Kivétel Szeberényi Andornak az 1791-i pesti zsinatról írt könyve és Pokoly József: A protestantizmus hatása a magyar állami életre c. 1910-ben megjelent műve, ahol a szerző rövid utalást tesz Tessedikre is. Igazat kell adni Erkövy /Ploetz/ Adolfnak, aki Tessedik halálának 25.évfor-

dulóján nyilatkozik úgy: "Az egykoruak ... megtagadták őt ... " /268/

Érkövy Adolf támasztotta fel Tessediket, s elsőként méltatta mezőgazdasági jelentőségét 1845-ben. Azután Szeberényi Andor írt róla 1869-ben. Ezt követően Haan Lajos ismertette működését Békés megye történetét tárgyaló könyvében 1870-ben. Ő azonban elsősorban az esperességi gimnáziumtól volt elragadtatva: "Sokkal nagyobb befolyással volt és van vármegyénk közműveltségének emelésére egy más intézet, mely szintén egy szarvasi papnak köszöni létezését," -írja. /269/ Ugyanakkor azt sem feledhetjük el, hogy Haan Lajos ezt írja a művében: " ... II.József kora e részben igen jó hatással volt. Ekkor mindinkább és észrevehetőleg kezdett emelkedni vármegyénk ipar, kereskedelem, gazdaszat tekintetében. Ami az utolsót illeti, erre nézve halhatatlan érdemeket szerzett magának Szarvasnak jeles evang.papja Thessedik Sámuel." Haan idézett művének 281-290.oldalán egy terjedelmes Tessedik bibliográfiát közöl. Tudjuk róla azt is, hogy több eredeti Tessedik-dokumentumot ő mentett meg az utókornak. Zsilinszky Mihály 1872-ben megírta Szarvas történetét magyar és szlovák nyelven, s benne már méltó helyet adott Tessedik Sámuelnek és gyakorlati gazdasági iskolájának. 1873-ban pedig kiadta magyar nyelven Tessedik Sámuel önéletírását. Az Előszó -ban ezt írja: "Amit a mostani nemzedék kezd komolyan sürgetni, azt ő már Mária Terézia korában nemcsak szóval és tollal követelte, hanem tetteleg meg is valósította." /270/ Zsilinszky munkájával Tessedik Sámuel nevééről és működéséről tudomást vesz az ország, s a továbbiakban a Tessedik-kutatás, Tessedik jelentőségének feltárása országos ügyé válik.

De vajon a közvetlen utókorban teljesen nyoma veszett az ő tanításainak, mint azt Haan Lajos megállapítja? Ha nem írásban, de tettekben mégis rábukkanunk olyan jelenségekre, amelyek munkájának emlékét őrzik, vagy pedig később az ő szellemét idézik fel számunkra. Ilyen értelemben nem lehet szó nélkül hagyni az 1790-es békéscsabai kezdeményezést selyemhernyó tenyésztésre és selyemgyár felállítására, amely vállalkozást feltétlenül Tessedik vállalkozása inspirálta. /271/ Meglepő adatot közöl az Élet és Tudomány 1973.44.száma, amelyben azt a tudósítást olvassuk, hogy "első kísérleti répacukorgyárunk Debrecenben az általa /t.i.Tessedik/ termelt répamagból vetett növényt dolgozta fel." /272/ Ide kell sorolnunk a XIX. század 3. és 4. évtizedében szaporodó gazdasági egyesületeket, amelyek a reformkorban Tessedik szellemében alakultak. Szarvason az első ilyen egyesület 1841-ben jött létre Batthyány László elnöklete alatt, aki: "2100 □-öles kertjében a gyümölcsfanemesítést sikerrel üzte." /273/ Ez az egyesület a szabadságharc után megszűnt, de 1858-ban Trefert Ágoston, szarvas-környéki birtokos /később miniszter/ elnöklete alatt ujjaéledt, s 1861-ben ebből az intézményből nőtt ki a Békés megyei gazdasági egylet. Jancsovcics István lelkeszről azt írja Zsilinszky, hogy a selyemtenyésztésben nagy érdemeket szerzett magának, és 1847-ben ritka szép gyümölcsös-kertje volt. Ezt Haan Lajos is megerősítette. A szarvasi esperességi főiskola tanácsának 1846-ik évi jegyzőkönyvében olvassuk, hogy a főiskolai birtokon a lóhere-termés igen szép volt. Haan Lajos említést tesz arról, hogy 1840 körül már majdnem minden nagyobb községben létesült olvasóköri, megalakultak a helyi gazdasági egyesületek, a gyulai, csabai, a szarvasi takarékpénztárak. Mindezek Tessedik terveiben is szerepeltek, s halála után 20 évvel már megvalósultak. /274/

Ám a lehetőségekhez képest ez mind kevés volt még. Különösen a nevelés-oktatás terén elért eredményeinek gyakorlatba való átvitele késett nemcsak a megyében, hanem országosan is.

Részletes jelentést olvashatunk 1842. április 7-i dátummal a Békés megyei népiskolák helyzetéről. /275/ Ezt a jelentést hozzáértő emberek készítették: Hellenbranth János főjegyző, a szarvasi gimnázium iskolatanácsának elnöke, Mikolay István orosházi lelkész, Tessedik veje és Boczkó Károly esperességi felügyelő. A jelentés szomorú képet fest a békésmegyei népoktatásról. Megdöbbenő, hogy Tessedik erőfeszítései teljesen feledésbe merültek, e téren semmi se változott. Mintha csak a Projectumot olvasnánk; a gyermekek rendszertelenül járnak iskolába, mert a szülők kénytelenek munkára fogni őket. A tanítók képzetlenek, tudatlanok. De honnan is szereznének szakképzettséget, amikor a vidéken nincs tanítóképző intézet? A nevelői önképzés ismeretlen fogalom, a tanítói fizetés oly kevés, hogy abból szakkönyvekre nem telik. Az esperességnek nincs könyvtára, mely e hiányt pótolná. Az egyház nem rendelkezik tanügyi folyóirattal, mely a tanítók munkáját segitené. A tananyag a tanító tudásától függ, a módszerek elavultak, egy tanító három-négyszáz gyermeket is kénytelen tanítani. Tehát ezen a területen, amelyre Tessedik a legnagyobb gondot fordította, nem folytatták az ő erőfeszítéseit, minden a régi mederben ment tovább. A mezőberényi tanítóképzési kísérleten túl a negyvenes években Vajda Péter harcolt az esperességi gyűléseken tanítóképző intézetért, de hiába. Ballagi Mór kezdeményezésére annyit sikerült elérni, hogy a szarvasi gimnázium tanítói pályára készülő tanulói bejárhattak hospitálni az alsóbb osztályokba és a helyi

népiskolákba./276/ Ez Tessedik tanítóképzésének hagyománya volt. Mindez azonban nagyon kevés. Az 1848-i első egyetemes tanítógyűlés követeléseiben bukkannak fel azok a gondolatok, amelyekért Tessedik már félévszázaddal előbb harcolt.

Itt kell megemlítenem Váradi Szabó János Pestalozzidolgozatát. /277/ Váradi Szabó személyesen ismerte Pestalozzit, ennek alapján írta meg tanulmányát. Tessedikről azonban egy szóval sem tett említést, noha Tessedik kortársai közül többen tettek összehasonlításokat a két nagy nevelő között. A tanulmány 1846-ban jelent meg a Tavasi által szerkesztett Pestalozzi-emlékkönyvben, ahol Tessedikre leghalványabb utalást sem találunk. Feltűnő a XLVIII.lapon lábjegyzetben a következő néhány sor: - "Birunk Szabó J.urtól, egy még nevelő korában írt jeles munkát e cím alatt: A hazabeli kisebb iskoláknak jobb-lábra állításáról, nevezetesen, hogy kellene azokat ipariskolákkal egybekötni. "Kijött e könyv Pesten 1817-ben. S mi e munkát annyira becsüljük, hogy ámbátor már 28 évvel ez előtt 1817-ben iratott, még is szinte hajlandók volnának most 1864-ben a t.ősz szerzőt felkérni, miszerint nekünk e munka új kiadatását vagy legalább tartalma nagyrészenek felhasználását engedné meg. E munka egészen Pestalozzi-szellemű". - E megjegyzés Tavasi /Akkor még Teichengräber/ Lajostól származott /278/. Lehetséges, hogy Váradi Szabó könyve tartalmaz utalást Tessedikre, ám nem valószínű. De megdöbbentő, hogy Tavasi sem tud róla, és sem Pestalozzival, sem Váradi Szabó János könyvével kapcsolatban nem tesz említést kezdeményezéséről.

"Korának színvonala felett" járt, mint kulturpolitikus

és pedagógus, írja Tessedikről Kemény Gábor. Ezért tűnik fel annyi rokonvonás a reformkor eszméiben, amelyeket akár tőle is származtathatnánk. Széchenyi, Wesselényi, Kossuth művei és tevékenysége, Eötvös József eszméi tükrözik azt a szellemet, amelyet Tessedik munkásságában találunk. Csakhogy a reformkor nagyjai már egészen más atmoszférában, a társadalmi fejlődés fejlettebb szakaszában, nagyobb feszültségek kényszerítő hatására, és azért nagyobb hatásfokkal is munkálkodhattak.

Bizonyosra vehető, hogy Tessedik hatása mégsem mulhatott el nyomtalanul -azon nemzedék fölött, amelynek tanítója, papja volt. A lakosság körében eleve nem éltek a Tessedik-hagyományok. Nemzedékről nemzedékre szálló szájhagyományként még napjainkban is sok komoly és vidám történet, anekdota él Szarvason, amely mind az ő személyével /" pán Tessedik"/ függ össze. E hagyománynak bizonyító ereje nincs, mert senki papírra nem vetette, esti beszélgetéseken, kukoricafosztáskor, vendégségek alkalmával adták tovább. Ha nem is tekinthető mindez bizonyítéknak, de közvetve mégis igazolja, hogy a lakosság, egykori tanítványai nem felejtették el, s az idő multával egyre jobban felismerték jelentőségét. "A szarvasi paraszt ma is kalaplevéve beszél Tessedikről", ez a mondás még napjainkban is járja Szarvason.

Találunk írásos nyomokat is, amely alátámasztja azt az állítást, hogy Tessedik nyomát a közvetlen utókorban a hasonló tevékenységben, a hasonló követelésekben, az ő gondolatait továbbfejlesztő ujitásokban kell keresnünk. Simon István, szarvasi ügyvéd, aki irodalmi hírnevet is szerzett, rendszeresen írt tudósításokat a

pesti lapokba. Vajda és Ballagi ügyében való dicstelen szereplése ellenére figyelemre méltó egyéniség. Kissé exaltált, kiegyensúlyozatlan ember, akit "bizarr" -nak "különc" -nek jellemeznek - nem ok nélkül. Simon István apja 1830 -tól papja volt a szarvasi szláv egyháznak, jelentős része volt abban a munkában, amellyel a mezőberényi gimnázium szarvasi megtelepedésének anyagi feltételeit megteremtették. Simon tehát találkozhatott még Szarvason Tessedik kortársaival és azzal a nemzedékkel is, amely az ő irányításával működő iskolákban, sőt közvetlenül az ő keze alatt nevelődött. Hogy ismerte a Tessedik által hirdetett eszméket, az kitűnik a pesti lapokból írt tudósításaiból, amelyekben a reformkor eszméit sokszor Tessedik gondolataiba öltöztetve tolmácsolja. Rendkívüli társadalmi és pedagógiai tájékozottságra, éles szemre, haladó szellemre vallanak Vajda Péter lapjába írt cikkei. /279/ Az akkori u.n. "alapgymnasiumok" -ban praktikus, felhasználható ismeretek tanítását javasolja, valamint gazdasági és jogi ismeretek oktatását ajánlja azzal az indoklással, hogy ezekbe az iskolákba sok parasztyerek jár, akiknek tanulmányai ezzel be is fejeződnek, és az életben ezekre az ismeretekre lesz szüksége. Ez az adat közvetve utal Tessedik erőfeszítéseire az oktatás tartalmának, az élethez való közelítésének kérdésében. 1845-i cikke a Jelenkorban erőteljes hangot üt meg az örökváltságot, jobbágyfelszabadítást halogató földesurak ellen. Tényekkel bizonyítja, hogyan játsszák át a közérdekű intézkedéseket saját javukra. Felháborodik a jogtalan "földesuri földfoglalásokon". Megállapítja, hogy ezt régebben nem lehetett megtenni. A "régebben" csak Tessedik idejére vonatkoztatott, aki éberén őrködött a parasztság meglévő érdekei felett. Megjegyzi,

hogy az örökváltság szép dolog ugyan, de nem ér semmit, ha a földesur akarata szerint történik minden. /280/ Az örökváltsági szerződések készítése ekkoriban zajlott, s bár a hivatalos várostörténet hallgat erről, nyilván volt alapja Simon István kitörésének. Simon István nagyon művelt, olvasott, kora haladásával lépést tartó ember volt. A reformtörekvéseket jól ismerte, eszményképe Széchenyi volt, az ő eszméi lelkesítették, helyi viszonylatban éppen ennek szellemében mondta ki Tessedik sok gondolatát.

Szarvas ekkoriban aktívan bekapcsolódik az országos fejlődésbe. Simon István tudósításain kívül az országos sajtóban Vajda és Ballagi cikkei jelennek meg, /281/ Jancsovícs István Kossuth lapjába küldi tudósításait, Placskó István is ír a fővárosi hírlapokba. Mindnyájan a kor eszméivel, a haladással, a polgári átalakulás gondolatával, a humán és reál tudományok kérdéseivel, egymáshoz való viszonyával, de legelsősorban a parasztság sorsával, a vele kapcsolatos korszerű kérdésekkel foglalkoznak: az örökváltsággal, legelő-elkülönítéssel, jobbágyfelszabadítással, a nép helyzetének javításával, a Körös-vidék felvirágoztatási lehetőségeivel. Ez mind olyan tevékenység, amely a tessediki forrásból táplálkozik, s az 1840-es években Szarvasról az országos sajtón át az ország közvéleményébe kerül.

Tessedik Sámuel eszméinek hatása a szarvasi gimnázium fejlődésére

A Tessedik-intézet ellensúlyozása céljából elhamarkodottan, minden anyagi alap nélkül létrehozott "esperességi főiskola" tantervében, oktatási módszereiben egyaránt reakciós volt, nem haladt a tessediki tapasztalatokon - az egy Skolka Andrást kivéve, aki sokat átmentett filantrópista műveltségével a Tessedik-intézetben szerzett tapasztalataiból, de ezeknek nem akadunk nyomára a mezőberényi dokumentumokban. Ami az iskola mezőberényi szakaszát illeti, egy tekintetben bukkanunk Tessedik gondolatainak nyomára. Pecz Gyula leírja, hogy az iskolában az esperesség számára a gimnáziumi oktatással párhuzamosan tanítókat is képeztek. Ezt a tessediki rendszer tapasztalatai alapján szervezték meg, ha nem is jelölték meg a forrást. /282/

Az iskola sűrűn váltakozó vezetői nem is tagadták, hogy Tessedik irányja ellenében ők képviselik az igazi tudományos oktatást. Tomasek Pál igazgató 1833-ban latin nyelven megírja az iskola történetét, s itt nyíltan utal arra, hogy Tessedik Basedowval és Salzmannal szimpatizálva és őket utánozva Szarvason egy tanítói szemináriumot, gazdasági és szorgalmatossági iskolát alkotott. /283//Az eredeti szöveget lásd a mellékletben./

Amikor 1834-ben az iskolát Szarvasra költöztették, Magda Pált, az akkor már országos híré tanárt és közíró-t hívták meg igazgatónak. Magda Pál majdnem úgy járt, mint Tessedik. Molitorisz Adolf és Benka György tanárok, akik Berényből jöttek át Szarvasra, sértve érezték magukat, hogy Magda Pált eléjük helyezték, s alaposan

megkeserítették életét a szarvasi gimnáziumban. Magda Pálnak is megvoltak a hibái, de mégiscsak kiváló tudós, modern felfogású ember volt, s az a viszálykodás, mely igazgatósága alatt a szarvasi gimnáziumban dúlt, nem az ő rovására írható. Benka Gyula érthetően elfogult /Benka György fia/, de még így sem tudja meggyőzően bizonyítani Magda összeférhetetlenségét. /284/ Magda Pál irodalmi munkásságából ki kell emelni a kor irányzatait és Tessedik szellemét tükröző műveit. Ezek: "Magyarországnak ... statisztikai és geográfiai leírása. 1819." Ebben Tessedikről is említést tesz. A másik: "A mezei gazdaság philosophiájának szabásai szerént ... munkálkodó gazda. Sárspatakon 1833." /285/ E művében nem említi ugyan Tessediket, /Hanzó szemére is veti ezt/, de maga a mű a mezőgazdaság fejlesztésének kérdésével foglalkozik, ha nem is úgy, ahogy Tessedik tette, hanem már a reformkor követeléseinek megfelelő kapitalista árutermelést sürgetve. Lehet, hogy Magda Pál tényleg "katonai" fegyelmet gyakorolt az iskolában, de Benkának az a kijelentése, hogy "ötletes intézkedései kortársait meglepték, jobb tanítványait lekötöztették" /286/, arra mutat, hogy korának kiemelkedő, haladó személyisége volt. Az ellenségeskedéstől elkeseredve ment el Szarvasról.

Az esperességi gimnázium kezdeti mezőberényi szakaszaiból kevés és hiányos tanulónévssorral rendelkezünk, de annyi világos, hogy a megyéből az értelmiség és a nemesség gyermekei jártak elsősorban ide, a más megyéből valókat nehéz identifikálni. Az 1836-i évről, most már Szarvasról is van tanulónévssor: az 5 osztály közül a IV. és V. osztályban vannak szarvasi tanulók, de a IV-ben 36 tanulóból csak 6 szarvasi van, s ebből csak egy parasztfiu. Az V.osztályban 26 szarvasi fiu között 4

parasztgyerek van. Hogy melyik rétegből, azt eldönteni nehéz, csak annyit lehet megállapítani, hogy nem nemesifjakról van szó, nem értelmiségiekről, nem iparos vagy kereskedő-gyerekekről, hanem földművelők fiairól. /287/ Azt azonban meg kell mondani, hogy nemzetiségi, és valláskülönbség nélkül vették fel a fiatalokat. /288/

A gimnázium Szarvason is csak tengődött 1843-ig, amikor azután Vajda Péter új szint, új elveket, új irányzatokat hozott az iskolába. Hogy Vajda meghívásának okait megértsük, ahhoz ismernünk kell a reformkornak a magyar hivatalos és tanítási nyelvért folytatott küzdelmeit és az ennek nyomán fellépő és egyre jobban kiszélesedő nacionalizmust, nemkülönben a soknyelvű Magyarországon a nacionalista törekvésekkel szemben fellángoló nemzetiségi harcokat. A nacionalizmusnak egyházi vonala is volt a reformkorban, olyan irányzata, amely a XVIII. században még a felvilágosodásból táplálkozott: a protestáns egyházak közti unió terve. A reformkorban az unió gondolatát a nemzetiségi kérdések kiéleződése újból felszínre vetette. Az unió hívei - akik között nem kisebb személyiségeket találunk, mint Kossuth Lajost, Vajda Pétert, Ballagi Mórt, azt remélték, hogy a sok német és szláv nemzetiségű taggal bíró evangélikus és szinmagyar református egyház uniójából a magyar nemzetiség fog győztesen kikerülni. Természetesen a nemzetiségek észrevették a veszélyt, és saját nemzetiségi öntudatukat ápoló egyesületekbe tömörülve szembeszegültek az uniós törekvésekkel. A szláv irányultságú nemzetiségi mozgalmakat ekkor kezdték - jobbra igaztalanul - "pánszláv" mozgalmaknak nevezni. A nemzetiségi ellentéteket a magyar

uralkodóosztály és értelmiség türelmetlensége veszélyes irányba terelte, s a nemzetiségi villongások a negyvenes években igen magasra csaptak. Maga Széchenyi figyelmeztetett 1841-ben a "Kelet Népében" : A magyarság terjesztésével felette csínján kell haladni, s a más nyelvűeket is vegyük be alkotmányunkba, hogy ők is bévegyenek minket - azaz magyarságunkat magukba." Sajnos a politikai fejlődés úgy hozta magával, hogy a reformkorban, sőt a forradalom és szabadságharc idején a radikális ellenzék egyre türelmetlenebbé vált a nemzetiségi politikában. Arató Endre szerint "Általában annak a törvényszerűségnek lehetünk tanúi, hogy azok a demokratikus politikusok, akik következetesen harcot folytattak a magyar nemzetiségek elmagyarosítását türelmetlenebb eszközökkel s inkább követelték mint azok, akik a magyar nemzeti kívánságok tekintetében hajlandók voltak kompromisszumot kötni. Ez utóbbiak nemzetiségi politikája mérsékeltebb, türelmesebb volt." /290/

Hogy állt ez a kérdés Szarvason, ahol a Tessedik-korabeli vallási és nemzetiségi türelmes álláspontnak hagyományai voltak? A XIX. század 4. évtizedében a nemzetiségi ellentétek itt is kiéleződtek. A nacionalizmust elsősorban az értelmiség képviselte, a szlovák nemzetiségi álláspontot pedig a szarvasi egyház vezető férfiai, tanítók, lelkészek. Szarvas lakosságának nagyobbik fele ekkor szlovákul beszélt, az egyház nyelve a biblikus cseh /bibliĉtina/, de a gimnáziumnak is voltak nemzetiségi hagyományai, hiszen Mezőberényben hozták létre, ahol három nemzetiség /magyar, német, szlovák/ élt együtt. A XIX. század negyedik évtizedének vége felé Szarvason is színre került a nemzetiségi kérdés, bár

jóval később és jóval szelidebben, mint másutt. Az esperesség egész területén elkezdődött a magyar nyelvért folyó harc az egyházon és az egyház iskoláin belül is. A harmincas években már magyarul irták az esperességi gyűlések jegyzőkönyveit. A szarvasi egyház presbiteri üléseinek jegyzőkönyveit viszont csak 1851-től irták magyarul, előtte szlovákul, Tessedik idején még latinul készültek.

A negyvenes évektől kezdve már a szlovák nyelv is ketté vált. A biblikus cseh nyelvet védő régi irányzat hívei voltak a türelmesek, a Tessedik-szerű hagyományok őrzői, a magyar nemzeti egység támogatói. A másik tábor az "ifju szlovákok", az élő szlovák nyelvet művelték, és Stur Lajos vezetésével, Kollár János részvételével fejlesztették az élő szlovák nyelvet. E kettősség 1848 előtt nem jelentkezett élesen Szarvason, noha - Krupa András kutatásai /291/ és Jancsovics István szótárának tanulmányozása /292/ alapján világos, hogy Jancsovics, aki szótárát a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítette, azt az új szlovák nyelven írta meg. Később, 1872-ben egy igen nehezen értékelhető mozgalom keretében megint felszínre került a két szlovák irányzat / 293 /, s 1882-ben Koren István gimnáziumi tanárt pánszlávizmussal vádolták az élő szlovák nyelven író felvidéki írókkal, tudósokkal, és a Matica Slovenska-val való kapcsolata miatt. /294/ Mindenesetre az 1840-es években Szarvason is ébredszik a nacionalizmus. Simon István költő, Molitórisz Adolf, a város más vezetői, de főleg az esperesség világi felügyelője és Székács József pesti evangélikus "magyar lelkész", későbbi püspök - tehát a magyar párt - támogatják Vajda Péter meghívását a haladó főiskolába.

Vajda erre írói hírnevén és haladó szellemű írásain túl azzal is okot adott, hogy lelkes hive volt az uni-ónak, amely törekvés ezidőben a nacionalizmusból táplálkozott. Vajda részt vett azon a pályázaton, amelyet a "közös" /ev.és ref.egyesült/ főiskola tervére tűztek ki, és pályamunkája elismerést nyert. E művében Vajda Péter szélsőséges nacionalista álláspontot vall, ilyeneket ír: "nálunk is vagy mi győzünk, vagy mások győznek ... egymás mellett a magyar, német, tót és oláh nyelv az egy, vagy inkább fájdalommal mondván a két magyar hazában többé nem igen fér össze." /295/ Természetesen Vajda Péter hírneve is közrejátszott abban, hogy az ő javára született a döntés az esperességi gyűlésen. De kétségtelen, hogy a nacionalista irányultság, a magyar nemzetiség fejlesztésének, Szarvas magyarosításának gondolata volt a legfontosabb érv abban, hogy Vajda Péterre esett a választás. /296/

Ilyen körülmények között jött tehát Vajda Szarvasra 1843-ban. Nem volt ismeretlen ember, neves író, ismert költő, szerkesztő és újságíró, a Magyar Tudományos Akadémia, a Kisfaludy Társaság tagja, a Természettudományi Társulat titkára, részt vett tudományos és irodalmi társulások munkájában is. Ekkoriban már Vörösmarty és Bajza József barátságával is büszkélkedhetett. Pedagógiai multja is volt, élénken érdeklődött a közoktatás ügyei iránt. Híres pályamunkájában, amelyet - mint már említettem - az unió szellemében szerkesztett meg, egy teljes iskolarendszer tervét vázolta fel. Ezt a tervet Kornis "különc" -nek nevezi. "A külső viseletében is költészetében annyira bizarr Vajda Péter az iskolák kérdésében is külön álláspontot foglal el. A nyelvek tanulását szerinte már a középis-

kolákban a későbbi hivatás gyakorlati szempontjának kell megszabnia." /297/ "Igy példának okáért, ki mesterember akar lenni, tanuljon latin nyelv helyett mechanikát, chémiát, mesterségtant, ki kereskedő akar lenni, tanuljon inkább német nyelvet, mint latint, vagy görögöt. A jövőendő ügyvéd latinul tanuland ..." /298/ "Szükséges lesz főiskolánkban a mezőre is kiterjeszkedni, hogy minél több és minél nagyobb fokon haszonvehető polgárok kerüljenek ki belőle." /299/ Vajdának ez az elgondolása, az egész fejezet, mely az oktatás tartalmával foglalkozik, a korabeli reális szükségletekkel számol, s ahhoz mérten szabja meg a tananyagot. Akárcsak félszázaddal előbb Tessedik Sámuel, Vajda is száműzi a klasszikus nyelveket az iskolából, ahol azokra nincs feltétlenül szükség. " ... a latin és görög nyelv, mint egészen fölösleges mellőztetik mesteremberekké, kereskedőkké stb. lenni akarók által ... "

Bár ekkor még nem igen ismerhette Tessediket, mégis hasonló elvekkel és meggyőződéssel indult harcba az oktatás anyagának kiválasztásánál. Minden szerinte felesleges anyagot kihagyott. A gimnáziumot, az addig szokásos hat év helyett négy évre tervezte. Törölte a latin nyelvet, ami az ő becslése szerint az akkori képzési időből két esztendőöt vett el. A négy éves gimnáziumot négy osztályos elemi iskola előzné meg, és kétéves bölcsészeti tanfolyam követné. Így az egész iskolarendszer 10 évet foglalna magában. Az ő terve is tartalmaz gyakorlati tárgyakat a kereskedelmi és ipari tagozatokon. Nem megy el olyan messzire, mint Tessedik, de a nevelést igyekszik az élethez sokkal közelebb hozni, hogy az iskolai nevelés és

oktatás az életre készítsen elő. Tessediknél láttuk, hogy a munkára nevelés céljából változtatatosan szervezi meg a gyermekek értelmi és fizikai tevékenységét - Vajdánál észrevevessük a szellemi és testi nevelés összekapcsolására való törekvést. A természettudományok tanítását azért szorgalmazza, hogy a "kor mögött hátra ne maradjunk". "Versenyt futva a tudománnyal" neveljük az ifjakat, hogy "azok az iskolából kilépve" a hazának büszkeségeivé váljanak." /300/ A reális tudományoknak az ország életében való fontosságát felismerve, Vajda lefordított egy porosz munkát, mert Poroszország természettudományokban való lemaradottsága Magyarország viszonyaira emlékeztette. /301/ Ő maga is írt természettudományi munkákat, amelyek az iskolai és a "tanításon kívüli" művelést szolgálták. Ennek alapján őt tekinthetjük a népszerű ismeretterjesztő irodalom hazai megalapítójának. /302/ Ő is a felvilágosítást tekinteti főfeladatának, mint Tessedik.

Nem célozom Vajda Péter pedagógiai munkásságát egészében ismertetni. Arra akartam rámutatni: az ő személyisége alkalmas volt arra, hogy a reakciós céllal létrehozott iskolában bekövetkezett pangást, süllyedést, nivótlanságot megszüntesse s a kor haladó áramlataiba országos, sőt európai szinten bekapcsolódva folytatni tudja azt a pedagógiai munkát, amelyet jó félszázaddal előbb Tessedik kezdett el. Ezzel az iskolát egy időre kiemelte a szürkeségből, s elindította egy olyan fejlődés útján, amely az intézmény történetének kiemelkedő korszakához vezetett.

Mindehhez Vajdának ugyanugy megvolt az európai műveltsége, a kor haladó filozófiai irányzataival való kap-

csolata, mint Tessediknek. Meg kell azonban jegyez-
nem, hogy Tessedik műveltsége eredetibb volt, mint
Vajdáé. Tessedik ismereteit, filozófiai nézeteit e-
redeti művekből, személyes tapasztalataiból merítet-
te. Igaz, hogy erre rákényszerült, mert Magyarorszá-
gon az ő idejében nem volt e téren hazai irodalom.
Ezért volt oly lelkes támogatója a német nyelvnek,
amiért annyit támadták később a nacionalisták, és
nem a reformkorban, sem azután, de még máig sem nyert
e tekintetben elégtételt.

Vajda is tudott nyelveket, ő is szerzett tapasztala-
tokat külföldön, olvasott eredeti műveket, tudása-
anyagának jórészét azonban "másodkézből" szerezte,
/303/, amiben nagy szerepe volt a hírközlés, a hazai
és külföldi szakirodalom fejlődésének. Így lehetősége
volt arra, hogy "kortársaitól" is tanuljon.

Ekkor már ez volt a korszerű művelődés módja, csak
igy lehetett lépést tartani a tudománnyal. Mindené-
setre még jobban tudjuk méltányolni Tessedik fárado-
zását, mellyel európai műveltségét szerezte, ha az
akkori magyar, főleg alföldi viszonyokra a korabeli
közműveltségi állapotokra gondolunk.

Elek László részletesen feltárta Vajda Péter munkás-
ságának filozófiai alapjait, és rámutatott Tessedik
és Vajda szellemi rokonságára. Noha Vajda a polgári
fejlődés fejlettebb szakaszában élt, parasztszáрма-
zása következtében az ellentmondásokat is jobban érzé-
kelte. Elek László szerint: "Ellentmondásossága min-
denekelőtt onnan eredt, hogy ámbár jobbágy származá-
sa és erős osztálykötöttsége nem elégedhetett meg az-

zal a célkitűzéssel, hogy a hatalom sáncai mögé törekvő polgárság eszmei-idológiai bázisát segítse megalapozni, mégis teljes erejével harcolnia kellett érte, mivel saját osztálya ügyét is csak a polgári átalakuláshoz kapcsolva tudta szolgálni." /304/ Ez a megfogalmazás rávilágít arra, hogy amint Tessediknek a földesuri gazdálkodás színvonalának emelkedését is szorgalmaznia kellett ahhoz, hogy a paraszti jólét emelésének lehetőségét előmozdítsa, akként Vajdának a polgári átalakulást kellett sürgetnie annak érdekében, hogy a parasztság helyzete is megváltozzék. De Vajda tovább ment Tessediknél, és sokkal határozottabban mutatta meg a jövő perspektíváját. "Az ő társadalompolitikai elvei távolabbi jövőhöz kötődtek: nem érthette be a polgárság hatalomra jutásával, társadalmi vezetésére emelkedésével." /305/ Ez a tény - fejtegeti Elek László - egyrészt megmagyarázza tulzó radikalizmusát, másrészt pedig világossá teszi előttünk, hogy miért válik "egyetemes érvényűvé" az általa kifejezett osztályakarát, s miért ad a parasztság számára közvetlen politikai-társadalmi feladatokat. Vajda Péter széleskörű publicisztikai munkásságának elemzéséből kiderül, hogy ő is az egyenletes haladás, a reformpolitika híve, akár Tessedik, és ellenzi a forradalmi megoldásokat, akárcsak Széchenyi. Vajda Péter a nép, a jobbágy-ság érdekében lép fel a rendek maradiságát leplező "nemzeti öntudat" ellen, mint Hanzó idézi őt: "Ne véldd, hogy az a legjobb magyar, aki a boros poharat legjobban tudja forgatni, ki mindenekbe legalább belékötozik, ki-nek cifra dohányzacskója attilájából kilóg." /306/ Ugyanakkor a népművelés feladatát az elnyomott osztály, a jobbágy-ság nevelésében, oktatásában, művelésében, kulturálatlanságának megszüntetésében látja. Ez is Tesse-

dikre emlékeztető gondolat, még ha független is tőle. Vajda utópikusan a nemességtől várja - legalábbis egyelőre - a jobbágysors további javulását, de ez inkább csak diplomatikus megfogalmazás nála, mert ő, aki a francia felvilágosodás, a francia forradalom és a későbbi haladó francia irodalom termékein nevelkedett, aligha vette komolyan, hogy a minden ízében recsegő-ropogó feudális államszerkezet képes a fennmaradásra, és hogy a jobbágyság gyökeres változást remélhet a fennálló rendtől /307/. Saját lapjában, a Világban már a "jól elrendezett képviseletről" beszél, a "terhek megosztásáról", s a lap elleni támadások, majd Vajda távozása a szerkesztői székből mutatja, hogy szemléletét tulságosan radikálisnak tartották.

Tessediknél világosan látható az ellentmondás: a feudális viszonyok közötti termelés kapitalista irányba való fejlődése végül mégis a parasztság elnyomásának eszközévé válik. A szarvasi parasztok azért huzódoztak a gazdatisztképző intézettől, mert ők azt vették észre, hogy az intézet növendékei lesznek az ő későbbi nyomorgatóik. Elek László kimutatja: Vajda Péter esetében is igaz, hogy "Megdönthetetlen igazságai nem számoltak egy lényeges ténnyel. Azzal, hogy a kialakuló polgári társadalom is osztálytársadalom, tehát nem oly eszményi rend, mint ahogy az ő utópizmusában tükröződik. Nem valósul meg benne az emberek egyenlősége. Nem élvez benne egyenlő jogokat mindenki." /308/

Vajda Péter filozófiai felfogása is a felvilágosodásra épült, mint Tessediké. Elek László a reneszánsz természetfilozófiai elveire épülő utópista szocialista tanokra, a francia felvilágosodás eszméi nyomán kialakult természetvallás teóriájára: a panteizmusra és a

természetjog elméletére vezeti vissza nézeteit. Vajdát is vonzotta Rousseau. A rousseau-i természetkultusz jellemző volt a polgárosodás hajnalának gondolkodóira, akik az örök természetből akarták leszűrni irányító elveiket mind önmaguk, mind a társadalom életére. /309/

Vajda Péter - akárcsak korábban Tessedik - az európai filozófia nézeteit a magyar társadalomra alkalmazta. Elek László fejtegetése szerint: " ... a ... nagy gondolkodóknak természetjogra vonatkozó teóriái szerint képzelte el a polgárság hatalomra jutásával kialakítandó magyar jogrendszert. ... Arról az eszményi társadalomról szólt, amely elveti a nemesi előjogokat, s a nevelést a természet megismerésére alapozva, azt követeli ... hogy a tudomány szoros összhangban legyen a munkával." /310/ Vajda felfogása szerint szükséges, hogy a tudomány összhangban legyen a munkával, mert csak így bontakozhatnak ki az embernek a "köz számára hasznos képességei." Ezért a munkát mindenki számára kötelezővé tette. Ebben is a Tessedik által hirdetett elvek későbbi, fejlettebb megnyilatkozását látjuk. Vajda a természetfilozófia hatása alatt elveti a tételes vallásokat. "A természetfilozófia, a természetjog a Vajda által is erőteljesen propagált természetvallást, a különféle vallási elméleteket feloldó panteizmust hívta életre. Ennek morálja olyan istenfogalmat formált ki, melyben isten személytelen principium lett: világszellem, amely feloldódott a természetben és azonosult vele. Rejtett ateizmus van ebben a szemléletben. A tételes vallás tanításaival ellentétben ugyanis istent csak a világ ősökének ismeri el - akár a deizmus - s azt hirdeti, hogy a világmindenség önállósodott, és

saját törvényei szerint él." /311/

Schelling, Schleiermacher filozófiájának hatását látjuk Vajda gondolkodásában. Különösen Schleiermacher romantikus filozófiai hatásának tulajdonítanak az irodalomtörténeti kutatók nagy jelentőséget. Szerinte a Világmindenség istennel azonos, s a vallást az ember érzelmi világának körébe utalja. A vallás Schleiermacher szerint nem más, mint a világmindenségtől való abszolút függés átérzése, ezért minden vallás egyaránt jogosult. /312/

Ilyen elveket fejtegetett Vajda Szarvason Erkölcsi Beszédeiben is, ami természetesen nem nyerte meg sem az egyházi, sem a világi főhatóságok tetszését, Ez később ha nem is nyíltan - napvilágra került.

A Fichte-hatás megnyilvánulását nagyon találóan jellemzi Elek László: "Vajdában a végső konklúzió, ahová eljutott: a természeté. átlényegült isteneszmény és az igazságot, rendet sugárzó természet hatalmas erejének a felismerése megnyugvást keltett. Nem látta, nem is láthatta, hogy a kapitalista világ nagyon távol áll a természetjog és természetvallás erkölcsi igazságaitól, mert benne mint idegen áll szemben egymással az egyes ember és a társadalom." /313/

Sajátosan fogalmazza meg Elek Vajdának az egyházzal szembeni állásfoglalását: " ... nem azt nézte, mi van a toronyok tetején, félhold, csillag, kereszt, vagy kakas. Egyként tisztel mindenkit, ahogyan a szarvasi örömnünepeken

is egyformán hirdette valláskülönbség nélkül az ész szónokaként az örök igazságokat, protestánsoknak, katolikusoknak és zsidóknak." /314/ Az volt az álláspontja, hogy a vallás a "gyűlölség taplója", az egyes felekezetek válaszfalakat emelnek az emberek között.

Azzal támadták egyesek, hogy konkolyt hint a szarvasi iskolában, hogy nem törődik a tanulók imádkoztatásával, hogy az erkölcsi beszédekben azt tanítja: munkával és az igazság imádásával tartozunk csupán az istennek. Ezek a gondolatok azért lényegesek, mert rámutatnak arra, hogy amikor a Vajda-per megindult, nem lehetett és nem is volt szolidáris az egyház Vajdával. Az egyház vezetői mégis védték, mert az ő biztonsága saját biztonságuk feltétele is volt.

Vajdának Szarvasra jövételekor az iskola felettes hatóságai megígérték, hogy az általa tanítandó tárgyakat, azok tartalmát maga válassza meg, hogy az iskola fellendítéséhez szükséges reformjait lehetővé teszik, a végrehajtásban minden segítséget megkap. /315/ Vajda a fentebb említett pályamunkájában körvonalazott tervet igyekezett megvalósítani. Elek László mondja, hogy világnézetében utópisztikus elemek voltak, de ugyanez vonatkozik pedagógiai elveire is. Vajda úgy vélte, hogy ha megváltoztatják az oktatás tartalmát és módszereit, megvalósítják a szakoktatást, a felmenő rendszert, ha új nevelési módszereket és eljárásokat vezetnek be, akkor egycsapásra minden jóra fordul. A helyzet azonban korántsem volt ilyen egyszerű. Meg kell adni, hogy Vajda elgondolásai pedagógiaileg helyesek és korszerűek voltak. Csakhogy Szarváson olyan elhanyagolt iskolába jutott, ahol minden el volt rontva. Ráadásul meg kellett küzdenie tanártársai konzervatív nézeteivel is.

A diákság közt is teljes fejetlenség uralkodott, s Vajda nyilván látta, hogy nehéz lesz itt az ő "köztársaság-rendszerét" megvalósítani. Tudjuk, hogy a pedagógiai hatások átszervezésével a hatások nem növekszik meg azonnal, s a befektetett energia csak hosszú, fáradságos munka után térül meg gazdaságosan. Hogy ez Vajdának mennyire sikerült, nehéz megállapítani. Széchy Károly, Benka Gyula és Nádor Jenő javarészt szubjektív anyagokat tudtak csak összegyűjteni: A Karacs család és Vajdáné levelezése, Vajda egyik diákjának naplója, Ballagi, Székács megnyilatkozásai, Benka Gyula és Nádor Jenő emlékeket, élményeket, eseményeket és eseménytöredékeiket összegyűjtő munkái álltak össze a szarvasi működés forrásanyagául. Ezt az anyagot nehéz ellenőrizni. Az oktatói tanácskozások jegyzőkönyve csak 1846-tól van meg, s ott Vajdáról csak annyi bejegyzés van, hogy súlyos beteg, és közeli felgyógyulására nincs remény. Az egyházközségi jegyzőkönyvekben, a főiskolai tanács jegyzőkönyveiben és az esperességi jegyzőkönyvekben szintén kevés adatot lehet találni. Az egyetlen, ami biztos, hogy nagy népszerűségnek és tekintélynek örvendett. Sajnos egyetlen iskolai értesítő sincs ebből az időből, amely képet adna pl. a tanulók létszámáról, így tanulónévsor sincs, amelynek alapján következtetni lehetne arra, hogy a szarvasi ifjúság és főleg a parasztgyerekek Vajda hatására nagyobb számmal látogatták-e a gimnáziumot. Az 1847-ban Bloch által kiadott értesítő adatai szerint 142 tanulója volt az iskolának, ebből mindössze 4 olyan nevet találtam, amely szarvasi parasztgyerekekre mutat. Az iskola hatása nem a tanítási munkán keresztül érvényesült elsősorban, hanem a tanárok közéleti tevékenységében jelentkezett.

Hogy így volt, azt a hírhedt 1850-i "Hivatalos Jelentés" -ből is tudjuk, mert Bloch és vele együtt - ha névtelenül is - Vajda ellen a következő vádat hozták: "De már annyi kétségtelen tény, hogy ha egy tanár ... sok és különféle könyvirási, magános és nyilvános tanítási munkákra szórja el egyszerre figyelmét, erejét, idejét, akkor az csak a tanári előadások nyugodt ki-mértségének, világosságának és alaposságának rovására történhetik ... " /316/

Vajdára ebből a "nyilvános tanítási munká" -t vonatkoztatják, mivel a város lakóira nagy hatása volt. Mivel előadásait a nyilvánosság előtt tartotta, rendszeresen részt vett a presbitériumi gyűléseken is, így a város lakosságával állandó kontaktusa volt. Tehát azt a Vajda-tiszteletet, amely halálakor és később is megnyilvánult, természetesnek kell tekintenünk. De még értékesebb az a fel nem mérhető hatás, amit előadásaival s az emberekkel való egyéb kapcsolatában elért. Ez a kapcsolat őt is formálta, mert amikor részt vett a presbitérium szlovák nyelvű ülésein, és segített megoldani a lakosság problémáit, vagy asszisztált korszakalkotó eseményekhez / pl. az 1845-ös örökváltság/, nyilvánvalóan szelidült nacionalizmusa, ahogy a Társal-kodóban megjelent nekrológ is tükrözi: "A nagy templomban is mondottak gyászbeszédet magyar és tót nyelven, és utóbbi halotti beszéd leginkább a közlakossághoz intéztetvén, mellyben szónok ez alkalommal a tano-dai intézetet a köznéppel közelebbről megismérteté. Ezt Vajda szelleme, népszerűsége is igénylő, tudva lévén, hogy a dicsőült minden tulzó pártok fölé emelkedék." /317/ Szerintem tuloznak, akik az esperességi vezetőkben keresik ellenségeit. Nála legfeljebb helyben beszél-

hetünk néhány ellenségről, nem úgy mint Tessediknél, aki tényleg az egyházi felsőségnek állt utjában. Vajdát kollégái közül s a város magasabb köreiből gyűlölhették néhányan, de az esperesség támogatta. Csak akkor ejtették, amikor a királyi parancs megérkezett, de akkor is huzták, halogatták a vizsgálatot. A saját érdekükben is "mentették" Vajdát, mert a bécsi kancellária, az egyházközség vezetőitől kezdve, a tanodaigazgatón, esperesen és szuperintendensen keresztül az egyetemes felügyelőig mindenkít felelőssé tett az Erkölcsei Beszédekért. Nem volt más hátra, mint oltalmukba venni Vajdát, mert mindenkinek az volt az érdeke, hogy ne találják bűnösnek az ellene emelt vádban.

Tessedik Sámuel és Vajda Péter között látszólag nem sok kapcsolatot találunk. Vajda sehol nem ír arról, hogy ismerte Tessediket. De mivel vejét, Mikolay István, orosházi papot jól ismerte, és mivel Szarvason volt néhány évig, bizonynyal tudott róla. Az Erkölcsei Beszédek egyrészében felfedezhető szellemi rokonsága, Tessedikkal, főleg a francia felvilágosodás, Rousseau, valamint a német filozófia hatása kapcsolja őket össze.

Kemény Gábor azt állítja, hogy Vajda a Tessedik-tradíció tovább-építője: "Vajda Péter pedagógiai szervező zseni volt, aki a maga tudását és lelkesedését arra tudta felhasználni, hogy egy már veszendőbe menő lokális tradíciót újra lánggra lobbantson, és egy kis mezővároska életét a korszellemmel hozza éltető összefüggésbe. Ezt a lokális tradíciót, mely Szarvas városának jelentős helyet biztosít a magyar városok kulturális fejlődéstörténetében, Tessedik Sámuel teremtetette meg." /318/

Ha elolvassuk Vajda bevezetőjét Bloch-Ballagi "A zsidókról" című művében, akkor meg kell látnunk, hogy Vajda Péter közgazdasági téren is igen jártas volt. Az említett "Előszóban" a zsidók emancipációjának elsősorban az országra vonatkozó gazdasági előnyeit emeli ki. "A kereskedésről hiszem, hogy javuland a zsidók polgárosodása által, mert sok haszontalan és csalni kényszerítve volt embertől szabaduland meg. A kereskedésben a becsületességnek egy saját neme van és szükséges, melly mérséklett nyereséggel beérje s a nemismerőt se huzza meg mértékfölött. A zsidóság elől majd minden más keresetmód, el vala eddig~~ül~~é zárva, kintelen volt tehát áruszkodni, s azt igen gyakran úgy üzé, hogy a bohókat a lehetőségig rászédé ... Most az illy házalók és falujárók száma ritkulandván, hihető szilárdabb alapra jutand az egész ügy s közelitend a szabott árak elterjedéséhez, melly a vevőket nem kissé biztosítja." /319/ Ezeket a sorokat akár Tessedik is leírhatta volna, annyira azonosak az ő elveivel.

Vajdából még ebben a kérdésben is kitör a mindenféle elnyomás elleni gyűlölet: " ... azt gondoljátok, hogy mivel egy henye ember nem dönti meg és egy munkás főn nem tartja az országot, tehát száz ezer henye sem árt neki és ugyan annyi munkás, dolgos ember se használ?" /320./

Ám Vajdának mindenekfölött a parasztság a szivügye, akár Tessediknek. "A zsidók polgárosodása tömérdek pénznek nyita szabad előmlésre kaput. Földművelésünk sinylődik s ennek nem csak az oka, hogy az ország lakosainak kilenc tized része földjog hijával van, hanem

az is, hogy a földműveléshez kevés főképen volt és van a szegényülő, nem pedig gazdagodó földnép kezében. A zsidóság fölszabadulása új fordulást adhat az emberi foglalatosságok ezen legszebbikének, a földművelés és baromfitenyésztésnek, amellyek kezét fogva járnak egymással." /321/ Ezt a gondolatot végigfuttatja a "mesterségek" fejlesztésének lehetőségein is. Mintha Tessediket olvasnánk, csak modernebb kiadásban, mert Vajda már világosabban fogja fel a tőke és a hitel jelentőségét, és közelebbről látja a kapitalista átalakulás perspektíváját, mint tehette ezt Tessedik.

Tessedik Sámuel nyilvánosságot igyekezett teremteni eszméinek, hogy minél szélesebb tömegek felvilágosítását tehesse lehetővé. Ugyanezt tette Vajda Péter, aki szintén széles fórumot igyekezett teremteni tanításaihoz. De neki más eszközökre volt szüksége ahhoz, hogy a város közéletében tevékenyen részt vehessen. Amíg Tessediknek igazgatói, lelkesítő és iskolafelügyelői funkciója tette lehetővé, hogy a széles néptömegek nevelésére alkalmas iskolarendszert hozzon létre, addig Vajda Péter mint a szarvasi gimnázium tanára a város széles rétegeit nevelte vasárnapi előadásai alkalmával. Bátor hangon beszélt új igazságokról és a nép jogairól hallgatóságának, körvonalazta a polgári állam perspektíváját az érdeklődő közönségnek. Nem csoda, hogy szűk lett a tanterem, s a Tessedik-templom falai közt hallgatta őt az egész város. Nemsokára a megye értelmisége, állami és egyházi vezetői adtak találkozót egymásnak vasárnaponként Szarvason. Kemény Gábor szerint "nyoma sincs annak, hogy egyesek vagy testületek megbotránkoztak volna azon, amit Vajda mondott," /322/ ami érthető, mivel a megye egyházi és

állami tisztviselői Vajda hallgatói voltak. Ezért nem lehet azon csodálkozni, hogy Vajda sem sejtette a veszélyt, amelybe került, s - mint Kemény Gábor írja - "egészen gyanutlanul" terjesztette fel kéziratát a cencurához. A cenzor azonban komolyan vette a dolgot, és feljelentette Vajdát. /323/ Kemény Gábor úgy véli, hogy indokolatlanul "szimatoltak veszélyt" a politikai hatóságok, de ha figyelemesen végigolvassuk az Erkölcsei Beszédeket, nagyon sok olyan merész kijelentést találunk bennük, amelyet az "egyházi és vallási ügyek" cencora nem hagyhatott szó nélkül. Vajda előadásaiban kiméletlenül támadta a feudális Magyarországot, annak társadalmi, politikai rendszerét. A cenzor által kiemelt idézetek közt következőket olvashatjuk: "A tudomány tud, nem pedig hisz, tehát minél nagyobb valakinél a tudomány mezeje, annál szűkebb a hite. Midőn mindent fogunk tudni, nem szorulunk éppen semmi hitre." /324/ "Adjatok testi halált egynek, száznak és ezereknek, ha ezek szent sirján a nemzet szabadságfája virágzandik föl." /325/ "szolgaság az, hogy van, ki nem ember ... kinek nyakára szabják a törvényeket anélkül, hogy ő közvetve vagy közvetlenül bele folyhatna ... " /326/ " ... szemeink előtt mesterséges köd terjesztetik. Mi fog ezen segíteni? Az ész mívelése." /327/ "A milly irgalmatlanul bánt a keresztény vallás a görög hittel, hasonlólag bánt ezzel az újabb tudomány és bölcsélet." /328/

/A cenzor által kiemelt idézeteket 1.a mellékletben./

Tagadhatatlan, hogy ezek a beszédek nagyon forradalmiak, az államhatalom szempontjából veszélyesek voltak. Veszélyesebb gondolatokat találunk bennük, mint a magyar jakobinusok irataiban. Vajda nyíltan támadja a feudális államot, a királyi hatalmat, a kizsákmányoló osztályokat, az egyházat, a tételes vallásokat. Ő már

kimondja azt, amit Tessediknél tetteiből kellett kibontani: " ... látandjuk, hogy lényegben minden vallás megegyezik, hogy mindnyájan már régen egy hiten vagyunk és csudálkozni fogunk, hogyan lehete az emberiség szeme olly hosszú időn keresztül homályos, hogy a vallásokban választófalakat láta, s midőn a vallásnak szeretni kellene tanítania, hogyan kelthete az annyi villongást, háborút és veszedelmet?" /329/ Vajda félév századdal később kisebb veszéllyel harcolhat a jobbágyok felszabadításáért. Hirdetheti a népnek a művelődéshez való jogát. Megkockáztathatja a "köztársasági eszme" hirdetését.

Természetesen nem szabad lekicsinylőleg kezelni Vajda életművét, amiért kedvezőbb történelmi feltételek közt lépett fel, mint Tessedik. Vajda Péter nagyon bátor, forradalmi küldetést vállalt. Ez nem volt veszélytelen vállalkozás. Más oldalról és másképp érte a vád, mint Tessediket, de végső soron az ő sorsa is bukás volt, csak nem kellett oly sokáig a rehabilitációra várnia, megkapta az elégtételt rögtön halála után.

Vajda továbbfolytatja azt, amit Tessedik elkezdett. Az ő tevékenysége se szorult egy kisváros falai közé, hanem országos jelentőségűvé nőtt. A parasztság sorsa volt az ő legfőbb problémája is, akár csak Tessediké. De amíg Tessedik gazdasági reformokon keresztül, jó iskolát szervezve támogathatta csak a parasztokat, addig Vajda már politikai küzdőtéren harcolhatott értük. Szarvason átélte az örökváltság megszületését, ami első lépcsője volt a jobbágyfelszabadításnak. Hasonlit tevékenységük abban is, hogy mindketten széles tömegeket mozgósítanak, ha más módszerekkel is. Ha nincs is rá konkrét bizonyíték, Vajda sokat tanult Tessediktől

Szarvason, s tulajdonképpen ő állította a szarvasi gimnáziumot a haladás oldalára.

Vajda Péter halála után Ballagi Mór és Greguss Ágost viszik tovább a haladás zászlaját Szarvason. Vajda halála ugyan már törést jelent a felfelé ívelő pályán, de ez még nem válik nyilvánvalóvá, mert Ballagi és Greguss is a haladás, a nemzeti felemelkedés, a forradalom hive, hirdeti a jobbágyszabadság fontosságát, az egységes közoktatás szükségességét. Az 1848-as forradalom és a szabadságharc idején is pozitív szerepet játszik az iskola, élén Gregussal és Ballagival.

Ballagi Mór Vajda Péter barátja volt, s az ő közreműködésével országos hírű emberként, elismert tudósként került a szarvasi iskolába. A vele kapcsolatos korabeli információk meglehetősen ellentmondásosak, de tevékenysége Szarvason, Békés megyében - sőt országos vonatkozásban is - szintén a haladás irányába mutat.

Ballagi könnyen szerzett magának barátokat és ellenségeket egyaránt. Állhatatos, kitartó volt céljai elérésében, nem ismerte lehetetlent, ezzel bámulatra ragadta környezetét. Szeretett feltűnni, csillogni, ragyogni, amin nem lehet csodálkozni, hiszen olyan alacsonyról jött, de ezzel felkeltette kortársai irigységét, sokszor rosszindulatát is.

Vajdával való barátsága kétségek nélkül onnan is eredt, hogy mindkettő a legalsó néprétegből származtak, Ballagi még alacsonyabbról, mint a jobbágyszabadság Vajda. Az ellenomlás elleni harcban találkoztak, mindkettőt saját környezetének gondjai foglalkoztatták. Vajda a jobbágyszabadság

ság felszabadításáért, Ballagi a zsidók emancipációjáért harcolt.

Ballagi Mór csodálatos tehetség volt. Rendkívüli életpályát futott be. Igaz, buktatói is rendkívüliek voltak. Nem volt karrierista, mint egyesek állítják róla. Németországban Moses Mendelssohn deista filozófiája tett rá nagy hatást. Ezzel magyarázható döntése, hogy leszámol ősei vallási mítoszaival, messiásváró álmaival, babonáival, élettől elszakadt ideológiájával, amit nagyszerűen ábrázol a zsidókról írt tanulmányában. /330/ Bizonyos nosztalgia megmaradt benne ősei vallása iránt, de a racionalizmus győzedelmeskedett.

Ballagi merész, az élvonalba tör; ha kell, hajlékony, ha kell bátor, ha úgy hozza a sors, cserben hagyja a régi elveit, ha meg szükség van rá, következetesen ragaszkodik hozzájuk. Igaz, hogy mentegetődzik, amikor eljárást folytatnak ellene a szabadságharc után, igyekszik kisebbiteni érdemeit, amelyekre előbb még büszke volt, de nem gyáva, ezt bebizonyítja, amikor az önkényuralom alatt harcol az egyházi autonómia védelmének ürügye alatt az önkényuralom ellen. 1860-ban megírja bátor röpiratát, melyben leleplezi az osztrák sajtó hamis tájékoztatását Ausztria magyarországi politikájáról. /331/ Ebben olyan társai vannak, mint Széchenyi István, Eötvös József, Szemere Bertalan, Teleki László.

Ballagi nézeteit, állásfoglalását mindig utánaigazítja a fejlődésnek. Nem fél attól a jelzőtől, amit Tavasi írt le vele kapcsolatban, hogy "elvtelen", s amit ugyan-ezen mondathoz Simon István írt: "Az egész Bloch elv-

telen." /332/ Elvtelenséggel vádolták őt később 1850-ben és még azután is néhányszor. De ezt meg lehet érteni. Ő odahagyta ősei hitének guzsbakötő hagyományait, harcolt 1848 forradalmi vívmányaiért, majd fegyverrel is védte ezeket a vívmányokat. Mikor minden elveszett, akkor átmentette magát a jövőbe úgy, ahogy tudta. De mihelyt szilárd talajt érzett a talpa alatt, akkor újra gerincesen harcolt. Amikor úgy látta, hogy az új helyzet új magatartást követel, volt bátorsága korábbi elveitől megszabadulni. Így tehát tényleg "elvtelen" -nek látszott. De Ballagi azért jutott el olyan messzire kiindulási ponjától, azért volt haláláig mindig a legujabb mozgalmak élvonalában, mert rugalmas tudott lenni, mert nem ragaszkodott ahhoz, hogy mindig hü legyen önmagához.

Ballagi tudása széleskörű volt és csillogó. Ez a csillogás néhol felszínességet is takar, de mindenképpen sokoldalú érdeklődést árul el. Nádor Jenő véleménye szerint sokoldalú, zseniális, de "kérkedő", "tudományát fitogtató" volt. /333/ Ezt Nádor a szarvasi kartársak véleményéből merithette, mert csak az iskola dokumentumaiban találkoztunk ilyen kitételekkel. Azt hiszem, hogy ott mindkét fél kérkedett a maga tudományával, csak éppen véleményük volt ellenkező előjelű.

Az antiszemitizmusnak Szarvason tömegei sose voltak, de fel kell tennünk - ha megfelelő adataink nincsenek is -, hogy az 1840-i országgyűlés után, mely megnyitotta az utat a zsidók emancipációja felé, keletkezhetett itt is bizonyosfokú antiszemita beállítódás, főleg értelmiségi körökben. Lehet, hogy ez is nehezítette Ballagi helyzetét Szarvason. A "kérkedés" -nek is lehettek bizonyos alapjai. Kétségtelen, hogy európai színvonalu

műveltséggel rendelkezett. Feltehető, hogy ezt nem titkolta el, sőt esetleg éreztette is környezetével, hogy felette áll. Pedagógiai gyakorlata nem volt, de az ifjúsággal tudott bánni, meg tudta nyerni, bár lehetséges, hogy nem volt eléggé lelkiismeretes és felelősségteljes e téren, s ezzel okot adott a támadásra. Nem törődött azzal, mit gondolnak, mit mondanak róla. Ugy látszik, "tapintatlan" is volt, azaz nem hagyta szó nélkül, ami nem tetszett neki. S amit ő helytelennek, korszerűtlennek, maradinak vagy tudománytalannak tartott, szóvá tette, s ilyenkor nem volt tekintettel senkire. Dehát Ballagiban az emberi hibák is nagyok voltak, akár az erények, s az utókor erényeiért őrzi nevét ma is, az egyéni hibák eltörpülnek.

Itt most adódnék egy párhuzam Tessedikkal, aki szintén európai műveltségű volt, akit szintén nem érdekelt a közvetlen környezet véleménye, s aki szintén nem volt "tapintatos". Azonban végzetes hiba volna azt az összehasonlítást így, Ballagi és Tessedik egész személyiségének figyelembevétele nélkül elvégezni.

Kétségtelenül volt köztük rokonvonás, de voltak olyan ellentétek is, amelyek nagyon eltávolítják őket egymástól, és nagyon eltérő módon kell megítélnünk mindegyiket.

Ballagi tipikus példája annak az alkotó típusnak, amelyik a Tessedik-szerű alkotó embernek az ellenpólusát jelenti. Az alkotó embert itt két szélső határ között kell vizsgálnunk. Az originalitás mindkettő sajátja. Hiába vannak mintaképeik, ők nem utánoznak. Mindkettő vivja a maga harcát, az egyik sikeresen, a másik be-

lebukik. Miért? Tessedik alkotó személyisége a szilárd jellemre, következetes, rendithetetlen erkölcsi normákra épül. Ballagi ezzel szemben hajlékony, rugalmas, mindig megérzi, hogy jelentkezik az új, mindig olyan elvekért harcol, amelyek a jövő perspektíváját jelentik.

Ballagit Tessedikkal az köti össze legjobban, hogy ő is reálpolitikus volt, jelszava Széchenyi sokat hangztatott mondása volt: "Csak az a valóságos bölcs hazafi, ki lehetőzt kíván". /334/ Reálpolitikus volta kapcsolata Eötvöshöz is, ki igen nagyra becsülte. Reálpolitikai megfontolásokból védte Eötvöst 1868-ban, amikor a mérsékelt követeléseket tartalmazó népiskolai törvényjavaslat miatt többen támadták. "A protestanosoknak ugyanazon miniszterrel van dolga, akivel volt 1848-ban, Eötvös nézetei is aligha változtak 20 év óta, ámde az álláspont, amelyben Eötvös 1848-ban állott, egészen más, mint az, amelyre őt ma a változott államviszonyok állították." /335/ Tisztában volt a kiegyezés adta történelmi helyzettel, s reálisan mérlegelte azt.

Kár, hogy ennek a nagyon érdekes, sokszínű személyiségnek az igazi kifejlődése később következett be, amikor Szarvasról végleg eltávozott, így e dolgozat nem tudja követni életutját. De nyereséget jelent, hogy Szarvason a fiatal, nagyon lelkes, forradalmár Ballagival találkozunk, aki szerepet vállalt a szabadságharcban is /336/. A forradalom kitörésekor pedig a lakosság mozgósításában Greguss Ágosttal együtt igen nagy szerepe volt. /337/ A szarvasi gimnáziumban Ballagi először Vajdával együtt tevékenykedett. Száműzték

az iskolából a "börtönt", az éheztetéssel párosult barbár büntető elzárást. Hogy egyszerre nem szűnt meg minden baj, s Vajda halála után, Ballagi igazgatósága idején tele vannak az iskolai jegyzőkönyvek meghökkenítő fegyelmi ügyekkel, annak oka nem Vajda, nem is Ballagi liberalizmusa volt, hanem az, hogy még az ő idejövetelük előtt, mikor tanárhiány miatt seregestül távoztak el a diákok, mindenkit felvettek, aki jött, olyanokat is, akiket más iskolából eltávolítottak. Ezekkel a diákokkal próbált Vajda és Ballagi humánusan boldogulni nagy bosszúságára a "bot" és "börtön" hiveinek. Az ellentétek igazi oka tehát tulajdonképpen a régi és új felfogás közötti különbségekből adódtak pedagógiai és szakmai téren egyaránt. Megvilágítja ezt az 1850-i "Hivatalos jelentés": "A sülyedettség szülő oka első tekintetre nem egyéb, mint a viszály, melly az akkori tanárok közt létezett: viszály a neveléstani elvekben, viszály a fegyelem kezelésében: viszály az ifjúsággali bánás külső módjában, viszály az előadandó tárgyak becsének felfogásaiban, viszály a tanmódszerben, viszály a tanítói szorgalom és pontosság mértékében, szóval viszály az egész szellemben és modorban, a helyett, hogy egy szellem egy sziv mozgatta volna egy szerencsés irányban az ifjuság lelkeit." /338/ Keresve se lehetett volna az ellentéteket jobban megfogalmazni. De ha kritikailag vizsgáljuk a dolgokat, sem Vajdára, sem Ballagira nem kompromittáló ez a nyilatkozat. Hiszen, ha a másik tábor elfogadja az újításokat, akkor nem lett volna baj, s az "egy sziv és egy szellem" akkor is meg lett volna. De a régi tanárok úgy gondolták, az ő érdemeik és nevelési tapasztalataik feljogosítják őket, hogy saját álláspontjukat tartásuk helyesnek, s mindenkit elítéljenek, aki nem igazodik hozzájuk. Azt is elhiszem, hogy ezen ellentétek az

ifjuság magatartásában is negativumokat szültek. Cso-da lenne, ha nem így lett volna.

A könyörtelen, durva fegyelem mellőzése még nem "elvetelenség". De az valószínű, hogy a következtelenség vádja Ballagival szemben nem volt megalapozatlan. Az ő színes, sokoldalú, friss benyomásokra mindig kész és gyors elhatározásokra képes személyiségébe jól beillik, hogy következtelen volt, hogy ellentmondó intézkedéseket tett. Az is nagyon meglehet, hogy ügyvitеле zavaros volt igazgató korában, hiszen egyéniségétől oly távol állt a bürokrácia és a pontos adminisztratív ügyintézés. Azt is fel tudom róla tenni, hogy a neki nem szimpatikus tárgyak tanítását más, neki kedves tárgyak javára elhanyagolta. Ezekben az esetekben támadható volt. A könyvtárral kapcsolatos hűtlen kezelési vád, amellyel oktatói tanácskozások és a főiskolai tanács jegyzőkönyveiben ismételten találkozunk, hamis volt, s Pecz Gyula könyvtáros végül a főiskolai tanács előtt igazolta Ballagit. /339/ A "Hivatalos jelentés" felrója neki azt is, hogy az esperesség marasztalása ellenére 1848-ban elhagyta az intézetet. De azt nem teszi hozzá a szerző, hogy azért távozott, mert Eötvös József egyetemi tanárnak nevezte ki. Nyilván ezt mérlegelte az esperesség, amikor 1850-ben minden áron meg akarta tartani, és keresztülvitte újrayálasztását. A "Hivatalos jelentés" szerzője /340/ arra számított, hogy egy politikailag exponált ember, ha a császári biztos előtt az iskola beadványát elolvassák, semmi jóra nem számíthat. Ugyanis Haynau 1850 február 10-i rendelete a protestáns egyházalkotmányt felfüggesztette, s az 1850. július 25-i gyűlés, amelyen Ballagit újra megválasztották a szarvasi tanoda tanárául, csak rendkívüli engedéllyel lehetett

megtartani. De a császári biztos - akire számítottak Ballagi ellenségei -, nem engedte felolvasni a beadványt, így tervük meghiúsult, s az esperesség keresztülvitte Ballagi visszahívását, noha ő ilyen körülmények közt nem fogadta el az állást. Sajnáltni való, mert ily módon Szarvas veszített egy zseniális embert, de örvendetes, hogy az ország nyert egy tudóst és jeles közéleti politikust.

Ballagin kívül ebben az időszakban és később is akadtak még emberek, akik felfogták Szarvas Tessediktől kapott hatalmas szellemi örökségének a súlyát, és tudtak még némi fényt adni az intézetnek. Pecz Gyula, aki Vajda és Ballagi tanártársaként kezdte szarvasi munkáját, szintén haladó elveket vallott. Az 1848-i első egyetemes tanitógyűlésen Domanovszky Endrével együtt radikális álláspontot képviseltek az iskolák államosításának kérdésében. Pecz Gyula a szarvasi tanítóképzés tessediki hagyományainak folytatója. Ő a tanítóképzőt a gimnáziumra építette, felsőfokúnak tervezte, akár Tessedik. Együttes képzést tervez a gimnázium utolsó két évében, amikor a leendő tanítók már pedagógiai tárgyakat is hallgatnak, a következő évben pedig csak speciális képzésben részesülnek. Pecz megtartja a tessediki többnyelvű oktatási rendszert, magyar és szlovák nyelvű gyakorlóiskolát tervez, a gimnáziumban pedig mintegy "előképzésül" a német és szlovák nyelvet is taníttatni akarja, tekintetbe véve a nemzetiségek érdekeit. Sőt, a tanítók számára megtartja Tessedik kezdeményezését, hogy a jelöltek képzésében "A kertészet és gyümölcsfa tenyésztését pedig a szarvasi néptanítók közül valamelyik vezethetné." /341/

A szabadságharc bukása után börtönbe zárták Greguss

Ágostot a "Savoyai vikárius" hitvallásának" kiadása és 1849.március 15-én elmondott beszéde miatt. Nem tért vissza az iskolába, más vágányon futott tovább pályája, de országos hírneve öregbitette az iskola hírét is.

Haberern Jonathan itt tartózkodása alatt feltámasztotta Tessediket, habár sem ő, sem Pecz Gyula nem tudta hagyománnyá tenni a "főgimnáziumban." Derner József, Eötvös 1848-i miniszteri titkára évekig tanított itt természettudományokat az önkényuralom idején. Társadalomkritikájában megközelíti Tessediket és Vajdát. Koren István, Petőfi egykori tanára itt gyűjtögeti növényeit, levelezget kora botanikusaival, s ápolja az iskola kapcsolatait a felvidéki szlovák mozgalmi központokkal. /342/ Tatay István az 1848-as soproni diákmozgalmak vezére, Tavasi Lajos egykori barátja, a korszerű nevelési törekvések harcosa volt, a reformkorban. Haladó szellemű pedagógiai törekvései teszik méltóvá Vajda Péter és Ballagi Mór szarvasi örökségének továbbvitelére az önkényuralom idején. Fanatikusan harcolt az iskoláért, de nem tudta a politikai változásokat olyan hajlékonyan követni, mint Ballagi, s a protestáns autonómiánál és a nacionalizmusnál -melyek élete nagy harcait jelentették- nem tudott tovább lépni. Ő hozta ide Benka Gyulát, a későbbi "nagy öreget", aki már átélte az iskola hanyatlását. Kemény Gábor jellemzi reálisan ezt a korszakot. /343/

Zsilinszky Mihály a helybeli s a megyei hagyományok megmentője. Haladó szellemét mutatja, hogy feldolgozza a Péro-féle népfelkelést, a békés megyei jakobinus

per történetét, megírja Szarvas s benne Tessedik iskolájának történetét 1872-ben. 1873-ban pedig kiadja Tessedik önéletírását, ezzel kimentti Tessediket a homályból, méltó helyre emeli. Ettől az időtől válik Tessedik országos üggyé. Zsilinszky közéleti ember, később politikai pályára lép, de itt se feledkezik meg a nemzetiségi békesség ápolásáról és védelméről, melyet nagy elődjétől, Tessediktől tudatosan tanult. Ő indította el Tessedik Sámuel az uton, amelynek során lépésről lépésre lehetővé vált a nagy pedagógus életművének megismerése, neveléstörténeti jelentőségének elismerése.

Ezt a tablót azért vázoltam fel, mert azok, akikről szóltam, valamennyien továbbvittek egy-egy vonást, egy-egy gondolatot Tessedik gazdag tárházából, s elvetették azt a sivár alföldi tájon. És habár az iskola szelleme, hirneve, haladó hagyományai a kiegyezés után halványulni kezdtek, sőt lassan megfakultak, mégis Tessedikből és Vajdából táplálkozott hosszú ideig még az iskola szelleme. Hogy azonban ez a haladás már nem volt töretlen, nem volt egyértelmű, arra nézve álljon itt tanulságul még néhány gondolat.

1971-ben, Vajda Péter halálának évfordulója alkalmával tudományos ülésszakot rendeztek Pápán, ahol Sólyom Jenő /344/ a következőket mondotta a szarvasi gimnáziumról: " ... az 1853-54-ben véghezvitt könyvtárrendezéskor ... kétségtelen, hogy világosan a hasznavehetetlen könyvek közé sorolták Tessedik Landmann -jának az egyik példányát, talán azért, mert füzött volt, és oda soroltak több olyan könyvet, amelynek az ismerete ma jelentős mértékben segítene a Tessedik kutatóknak. És azt gyani-

tom, hogy Tessedik hagyatékából kerültek az iskola könyvtárába. Az pedig éppenséggel nyilvánvaló, hogy a könyvtárrendezők nem tudtak mit kezdeni a sok kéziratos művel." /345/ Ez a megjegyzés a Vajda Péter gimnázium könyvtárának zárt állományára vonatkozik. A kérdéses könyvtárrendezést objektív okokból határozták el. /346/ De nem fogadható el Solyórn Jenő aggodalma a "hozzá nem értésről", mert a főgimnáziumi tanács 1852.november 16-i ülésén megválasztott bizottság elnöke Placskó István esperes lett, tagjai között pedig olyan nagyműveltségű emberek voltak, mint Pecz Gyula, Domanovszky Endre és Haberern Jonathán. A bizottság elnöke tehát Placskó István esperes volt, az a Placskó István, aki később leferdította magyarra Tessediknek több prédikációját éppen az említett kéziratok egyikéből, mégpedig a legvilágiasabb jellegűeket. Haberern Jonathán pedig valószínűleg e könyvtárrendezés során fedezte fel Tessediket, mivel a következő évben az iskolai értesítőben /347/ egy rövid áttekintést írt Szarvas és Békés megye újratelepítés utáni fejlődéséről, ahol megemlíti: " ... A nagyon népessékké lett helységek csak hamar iskolákat, nevezetesen számos népiskolákat alapítottak - hiszen a tanoda a leendő egyház vagyis a fiatal egyház a tanoda." Ezekután leírja, hogy a Békés megyeiek "Tudományos iskolának teremtéséhez fogtak " Mező-Berényben. Hasonlatok segítségével fejti ki, hogy az iskolák "gyöngédséget, ápolást, kedvezményeket igényelnek" s az iskola ezt végül is Szarvason kapta meg. Néhány sorban az iskola Bach-korszakbeli bizonytalanságról szól, melynek következménye a tanulók elvándorlása, majd -ami miatt ez a röpke elmélkedés méltó a megemlítésre -ezzel fejezi be: "A tanítás azon épületben történik, amellyet a sok érdemű, másutt is ismeretes Tessedik a philanthropismus pártolója az egyház-

zal építtetett, s mellyek homlokzatán ez a fölírás áll: Hoc instituto Pellitur e Scholis Patriae Ignavia Quod Industriae Monumentum ut Consuleret Posteritati Posuit Populus Szarvasiensis. A.1791. Dolgozó iskolát akart, most - hogy jellemző szavakkal éljek - a humanizmus a realizmussal karöltve jár benne, s mind a kétő barátságosan segíti egymást." /348/ A szarvasi gimnázium tanárai közül ő említi elsőnek Tessedik nevét az iskola történetével kapcsolatban. Itt helyben Hellebranth óta ez az első nyilvános elégtétel, amelyet Tessedik névszerint kap. Habermern érdeme, hogy a gimnázium fejlődését Tessedikkel kapcsolta össze, noha ő - beállitottságánál fogva - elfogult a gimnázium javára.

Ezek alapján alig hihető, hogy a könyvtárrendezők nem tudtak mit kezdeni a Tessedik-kéziratokkal. Inkább az a valószínű, hogy az önkényuralom kezdeti szakaszában, amikor a protestáns papokat és tanárokat a Függetlenségi nyilatkozatra való fölesküvésük miatt amugy is forradalmároknak tekintették, autonómiájukat, szabadságukat Bécsből alaposan megnyirbálták, iskoláikat megakarták szüntetni, nem törekedtek haladó hagyományaik felfedezésére, hiszen nagyon élénken élt az egyház vezetőinek emlékezetében az az idő, amikor császári biztosok ellenőrizték minden lépésüket. Érthető az is, hogy az iskola sorsát nem akarták kockáztatni. Nem tájékoztatlanságból selejtezték ki műveit, inkább óvatosságból, a retorzióktól való félelemből. De mindezen indokok ellenére, egyetérthetünk Sólyom Jenő sok ismereten alapuló véleményével, amikor azt mondja: "... arra kell gondolnunk, hogy a Tessedik hagyománynak a szarvasi iskolában nem volt az a folytonossága, amelyről romanti-

kus elképzelések találhatók a Tessedik-irodalomban." /349/ A mai neveléstörténeti felfogásban nincs helye a hamis romantikának, a valóságnak megfelelően kell a tényeket elemeznünk.

Ha a szarvasi gimnázium fejlődésének perspektíváját keressük, azt látjuk, hogy lassanként a stagnálás, majd a közömbösség lehúzó ereje következtében süllyedés következett be. Nagy vállalkozások nem lelkesítették többé a tanárokat. Kemény Gábor saját diákkorára emlékezve így summázza ezt a helyzetet Benka Gyuláról írva: ... Ő maga széles látókörű, világlátott, bőtdásu, és ékes szavu ember volt, de csak egyes kiválasztottakra volt nagyobb cselekvésre indító hatással. Szeretni mindenki szerette, tanárok és diákok egyaránt, de csak hagyták a jó öreget magasan szárnyalni, s a rajongók is nemegyszer lent maradtak a földön ... Mikor a régi egyemeletes iskola helyett új, kétemeletes palotába költözött át az intézet, tragikusan kiáltott fel a jó öreg: vajon lesz-e elég tudás, mely a sok és nagy termet betöltse? Érezte, hogy nem lesz. Olyan egyedül állt látásának és tudásának széles körével, mint ahogy egynémely kollégái is külön-külön álltak deklinációik, ásványaik vagy bogaraik elszigetelt kis köreivel. Ezekbe a kis körökbe beleélték magukat, és nem akartak azokon túl látni." /350/

Összegezés, következtetések

A téma vizsgálatában abból indultam ki, hogy Tessedik Sámuel becsületes, kristálytiszta jellemű ember volt, aki soha nem mondott mást, mint amit tetteiben megvalósított, legfeljebb kevesebbet hozott felszínre megnyilatkozásaiban, mint amennyit tevékenysége során cselekedett. Ezért kell megnyilatkozásai mellett tetteit is vizsgálat alá venni, és azokból kibontani személyiségének egészét, tevékenységének lényegét.

A tettek, amelyek alapján értékelni tudjuk őt, veszélyt rejtettek magukban az uralkodóház, a feudális uralkodóosztály és saját egyháza számára. De mivel időnként mégis - bár sokszor csak látszólag - egybeestek Bécs érdekeivel, vagy szinkronban voltak bizonyos földesuri törekvésekkel, avagy egyszerűen senki se értette cselekedetei lényegét, ezért erről az oldalról nehéz volt őt nyíltan támadni. De a parasztság felvilágosítására, magasabb szintű oktatására, teljesítményképes tudás nyújtására, korszerű iskolarendszer teremtésére irányuló törekvései sem az uralkodóháznál, sem a földesuri osztálynál nem találtak megértésre, s amennyire csak tudták, mellőzték és akadályozták ezek megvalósításában.

Az evangélikus egyház - amelynek igazi vezetése ekkoriban a nemesség, főnemesség kezében volt - már nyíltabban léphetett fel ellene, mivel papi működésében bőven lehetett erre ürügyet találni. Elmarasztalták lelkeszi kötelességeinek elhanyagolása, racionalista igehirdetése, "összeférhetetlensége" miatt, valamint azért is, mert hiveit /a parasztokat/ inkább a földi javak művelésére,

semmint a túlvilági üdvösségre való előkészületre ösztönözte. E téren még magukat a tudatlan parasztokat is fel lehetett használni ellene, akik munkára való sürgetésével, szorgalomra való intésével nem mindig értettek egyet, a munkaiskolában és az "uraság érdekeit" szolgálni látszó gazdasági iskolájában ellenük irányuló tendenciát láttak. Ezért lehetett és kellett Tessedik bukását Szarvason előkészíteni és véghezvinni.

Tessedik filozófiai nézeteit döntő módon befolyásolta a francia felvilágosodás. E hatás először közvetve, a német felvilágosodáson keresztül érte őt, később aztán egyre gyakrabban nyult az eredeti forrásokhoz. A francia materialisták és Rousseau nézetei döntő jelentőségűek egész életművében. A francia forradalom hatása megingatta Tessediknek a feudális uralkodók felvilágosított rendeleteibe vetett hitét, s ezért jogos^{az} ^{va} ma dokumentumokkal még nem bizonyítható feltevés, hogy közeledett a magyar jakobinusok mozgalmához. Ez pedig fokozatosan eltávolította az uralkodóháztól és az uralkodó osztálytól, amellyel egyébként is elégedetlen volt a parasztsággal való bánásmódja miatt. Ez a tény azért nem vált nyilvánvalóvá, mert nem a földesuri osztály elnyomását, hanem a paraszt jogfosztottságát, elmargottságát, nyomorát hangoztatta, és azon igyekezett változtatni. De éppen ez a tevékenysége szélesfrontú harcot jelentett a feudális uralkodóosztály ellen. Ha a társadalmi összefüggéseket nem is látta világosan, és a neveléstől várta a társadalmi változások bekövetkezését, ez mitsem von le erőfeszítéseinek értékéből. Felfogásával e korban nem állt egyedül, jellemző volt ez a felvilágosodás egész táborára. Neki pedig súlyos

indoka is volt a neveléshez folyamodni. A XVIII. század sorozatosan vérbe^oftott parasztmozgalmainak kudarcá óvatosságra intette, s más, járható utak keresésére készítette. Jól érezték ezt az uralkodóosztályok, s az ellene irányuló - noha legtöbbször burkolt formában jelentkező - intézkedéseknek a parasztok felvilágosításától való félelem volt a rugója. Tessedik ezt nagyon jól tudta s személyes bátorságára nagy szüksége volt, hogy ennek ellenére, amíg csak lehetett, folytassa a harcot. Ez a probléma állította szembe az egyházzal is. Tessedik egyházi funkcióit is a felvilágosodás jegyében, haladó műveltsége szellemében gyakorolta, s ez volt az oka az egyházi reakció támadásainak. Vallási toleranciája, nemzetiségi türelme szintén felvilágosodottságából táplálkozott. E téren se mult el működése nyomtalanul, mert olyan helyi hagyományok születtek, amelyeket sem az idő, sem más eszmék, események nem tudtak elmosni.

Tessedik legfontosabb törekvése a parasztság felvilágosítása volt. Ennek a célnak elérésére felhasznált minden eszközt: szószéket, iskolát, családlátogatást, iskolaalapítást, tanügyi reformot, irodalmi munkásságot, nyilvános szereplést. Még külföldi utjait is e cél szolgálatába állította.

A parasztság felemelésére a korabeli körülmények közt legjobb eszköznek az iskolát tartotta. Parasztiskolája 1779-től 1799-ig működött. Ezt tekintette legnagyobb vívmányának. Tanítóképzőt is azért szervezett, mert tudta, hogy jó tanítók nélkül nem teljesítheti a népiskola azt a feladatot, amelyet ő szánt neki. E tettei minden-

képpen forradalmi tettek voltak, ^{egyben} az egyetlen járható utat jelentették a parasztság helyzetének megváltoztatására.

Hármas tagozódásu intézetével, eredeti, saját maga által kipróbált "tan módszerével" egy új, korszerűbb iskolarendszer alapjait akarta megvetni. E vívmányát végső soron Bécs buktatta meg, mert az egységes birodalom kialakítása érdekében nem akarta önálló magyar iskolarendszer kifejlesztését.

Az egyházi és világi reakció hozta létre Tessedik ellenében a mezőberényi gimnáziumot. Az iskola helyzete éppen ennek következtében nem tudott megszilárdulni még Szarvasra költözése után sem. Csak amikor a reformkor nagy nemzedéke vette kezébe az irányítást, lábalt ki az intézmény addigi elhanyagoltságából és maradiságából, s lépett ki lokális jellegéből. E nagy nemzedék hatása még az önkényuralom idején is megmutatkozott, ekkor is működtek itt olyan egyéniségek, akik az országos haladást képviselték. Csak a dualizmus korának politikai hanyatlása, a századvégi sovíniszta szellem erősödésének idején kezdődött meg fokozatosan a hanyatlás időszaka, de a tanácsköztársaság idején újból felfelé ivelt az iskola szellemi fejlődése.

A fentiek alapján az is világossá válik, hogy Tessedik erőfeszítései a szarvasi gimnázium fejlődésében is alapvető fontossággal jelentkeznek. Akarata ellenére alapították, de tulajdonképpen az ő tevékenysége inspirálta az alapítókat, ha negatív vonatkozásban is. Csak akkor kelt igazán életre az iskola, amikor nagy nevelői Tessedik szellemi, pedagógiai örökségét felhasználva vit-

ték tovább a haladás zászlaját a korszaknak megfelelő szinten. Ezért nem választhatjuk el Tessedik Sámuel személyét és egész életművét a szarvasi gimnázium nagy pedagógus nemzedékétől, amely az ő személyét nyilvánosan kiemelte a szándékos feledtetés homályából, és megfelelő piedesztálra helyezve elindította a halhatatlanság felé vezető uton.

Mindezek alapján Tessediket semmiképpen sem tekinthetjük helyi nagyságnak, a szarvasi parasztok mentorának csupán, sem pedig a helyi városfejlesztés, falutelepítés apostolának, mert ő országos szinten is a polgári haladás harcosa, a reformkori törekvések előfutára volt, akit egyetemes emberi célok vezéreltek, s Magyarország polgári átalakulása lebegett a szeme előtt.

Tessedik Sámuel^t tehát azok közé soroljuk, akik a társadalmi átalakulás előestéjén megéreztek a változás szükségességét, és elő akarták készíteni a parasztságot új társadalmi helyzetének elfoglalására. Tessedik gyakorlati pedagógiai és szervező tevékenységével messze megváltoztatta azt a képet, amelyet a népoktatás 1777-ig bezárólag mutat^{ott}. A népoktatást a társadalmi átalakulás szerves részének tekintette, s ebben messze megelőzte korát. Alakja, tanításai egymást követő nemzedékek számára szolgálnak utmutatóul és követendő példaképül.

J e g y z e t

1. Ágoston György: Neveléselmélet. Budapest, 1970.
94.lap.
2. Ágoston György: Neveléselmélet. Budapest, 1970.
95.lap.
3. Tessedik Sámuel Önéletirása. Eredeti német kéziratból fordította és kiadta Zsilinszky Mihály. Pest, 1873. 8.lap.
4. Wiczián-Sólyom: Az egyház története I.kötet,
Győr, 1948. 124.lap.
5. A fotókópia Sólyom Jenő tulajdonában.
L.Sólyom Jenő: Egy kétszázttízéves Tessedik emlék. Evangélikus Élet. 1973.dec.9.
6. Dr.Ottlyk Ernő: Hűség Istenhez és népünkhöz egyházunk történelmében. Budapest, 1965. 115. old.
7. A magyar elemi népoktatás enciklopédiája. I.kötet. 460.lap.
8. Tóth Lajos: Tessedik Sámuel életműve. Kandidátusi értekezés. 1973. 117-168.lap.
9. Ágoston György: Goethe emberségeszménye. Tanulmányok a neveléstudomány köréből, 1968, 351. lap.
10. Nádor Jenő-Kemény Gábor: Tessedik Sámuel élete és munkája. Budapest, 1936. 13.lap.
a., Leibnitz: Studien zur Theodizie 171-176.
Gerhard Krüger: Leibnitz, R.Kröner Verlag Stuttgart 1967.
b., I.Sz.Narszkij: Gottfried Leibnitz Izdatelsztvo "Miszly" Moszkva, 1972. 116-127.
11. Tessedik: Szarvasi nevezetességek. Budapest, 1938. 128.lap.
12. Sándor Pál: A filozófia története. Budapest, 1965. I.kötet 438.lap.

13. Sándor: i.m. 440.lap.
14. Sándor: i.m. 440.lap.
15. Sándor: i.m. 441.lap.
16. Hanzó Lajos: Tessedik Sámuel kisebb írásai. 1960.
119.lap.
17. Tessedik: Önéletírása ford. Zsilinszky.
12-15.oldal.
18. Hanzó Lajos: Ujabb szempontok Tessedik pedagógiai
hatásának vizsgálatához. A Szarvasi
Felsőfoku Óvónőképző Intézet Évkönyve.
1961, 51.o.
19. Fináczy Ernő: Az ókori nevelés története. Budapest,
1927. 209.lap.
20. Hanzó: Ujabb szempontok Tessedik pedagógiai
hatásának vizsgálatához. i.m. 48.lap.
21. Hanzó: Tessedik és a filantropizmus. Szarvasi
Felsőfoku Óvónőképző Intézet Évkönyve.
1962. 85.lap.
22. Hanzó: Ujabb szempontok Tessedik pedagógiai
hatásának vizsgálatához. i.m. 48.lap
23. Vincze László: Tessedik Sámuel élete és pedagógiai
munkássága. 1953. 5-6.sz. 480.lap.
24. Nádor-Kemény: Tessedik Sámuel élete és munkája. 1936.
112.lap
25. Tessedik Sámuel: kisebb írásai: A helység és iskola
szabályozása, ford. Hanzó Lajos.
26. Szeberényi Andor: Az 1791-i pesti ... zsinat törté-
nete. Pest, 1869, 95.lap.
" ... Ettől lett áttérés az évenkénti
egyház és iskola látogatására, amelyet
az esperes s esperességi felügyelő
volna eszközözendő, s az eredmény a ke-
rületi konsistoriumnak bejelentendő."
/ 38.a/

Ezen látogatásoknak kevés, vagy sem-
mi hasznát tanusithatóknak mondta

Róth, melyek rendesen mechanizmussá fajulnak, akár a vizsgálókat, akár a vizsgálotakat tekintjük.

A beszélőt félbeszakította Tessedik: de sőt nagy hasznuak az ily látogatások, ha helyesen végeztetnek, helyesen végeztetnek pedig célszerű utasítások nyomán, milyeneket tényleg készíteni kellene".

Kizárt dolog, hogy Tessediket az egyházlátogatás kérdése érdekelte volna, ő az iskolalátogatásokra gondolt. A zsinaton mint "decanus et deputatus" vett részt s az esperesség felkérésére már 1788-ban elkészítette az iskolalátogatásra vonatkozó utasításait a következő címmel:

Tessedik Sámuel szarvasi lelkész utasításai a dékán számára, vagyis: Iskolai észrevételek, melyekből okulást szerezhethetnek a dékánok, lelkészek mint helyi iskolafelügyelők és iskolamesterek.

Megtalálható: Tessedik S.: Szarvasi nevezetességek. 1938. Tanítási Tervezet, ford: Kemény Gábor. 93.lap.

Megjegyzés: a Tanítási Tervezet eredeti nyelve: latin. A péteri gyűlés felkérésére készítette.
/Nádor Jenő: Tessedik Sámuel írásainak címjegyzéke. Agrártört. Szemle. 1961. 2. sz. 292. lap./

27. Hanzó: Ujabb szempontok ... i.m. 65.lap.
28. Moritz v. Kármán: Ungarisches Bildungswesen, Budapest, 1915. 107.lap: " ... das Georgicon in Keszthely. Dieser Veranstaltung ging

wohl ein früherer Versuch eines einsichtigen, tatkräftigen evangelischen Pfarrers, Samuel Tessedik, voran: dieser hatte nämlich, noch vor Pestalozzi und Fellenberg /1779/ ... eine landwirtschaftliche Werk-schule eingerichtet ... "

29. Hanzó: Ujabb szempontok ... i.m. Lásd: A nevelés és oktatás kérdései c.fejezetet.
30. Tessedik Sámuel: Szarvasi nevezetességek azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája. Fordította: Nádor Jenő. Budapest, 1938. 143. lap.
31. Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, 1924. 23. lap.
32. Tessedik Sámuel: A parasztember Magyarországon Mitsoda és mi lehetne ... németből magyar-ra fordította: Kónyi János, Pécs, 1786. 217-218. lap.
Lábjegyzetben: Montesquieu: Buch von Gesetzen.
33. Hanzó: Ujabb szempontok Tessedik pedagógiai hatásának vizsgálatához. i.m. 50. lap.
34. Tessedik: A parasztember ... 410-413 lap.
35. Tessedik: A parasztember ... 410-413 lap.
36. Rousseau: Társadalmi Szerződés. Az 1955. évi francia kiadás fordítása. 149. lap.
37. J.J. Rousseau: Társadalmi szerződés. i.m. 115. lap.
38. Rousseau: a szerkesztő megjegyzése. 116. lap
39. Hanzó Lajos: Tessedik és az európai gazdaságtudomány. Agrártörténeti Szemle. 1961. 2. sz. 223. lap.
40. Hanzó Lajos: Ujabb szempontok ... 51. lap.
41. Vincze L: Tessedik ... i.m. 471. lap.
42. Hanzó: Tessedik Sámuel kisebb írásai. i.m. 127-134. lap.
43. Tessedik Sámuel: A magyar ipar tizenkét akadály a Tiszavidéken ...
Hanzó L: Tessedik Sámuel kisebb írásai.
Megjegyzés: A tanulmányt így írja alá: "A paraszt ember Magyar országban szerzője S.Th.

/Eredeti cím: Zwölf Hindernisse der
Ungarischen Industrie besonders in der
Gegend an der Theiss ... A kézirat meg-
található az Országos Ev.Levéltárban./

44. Tessedik: i.m.128.lap.
45. Hanzó L: Tessedik Sámuel kisebb írásai. i.m.
19-20 lap.
46. Tóth Lajos: Tessedik Sámuel életműve. i.m. 195.o.
47. Tessedik S: Szarvasi nevezetességek ... c.kötetben:
Tessedik levelei Hajnóczy Józsefhez,
ford: Kemény Gábor.
48. Nádor Jenő: Tessedik Sámuel írásainak címjegyzéke.
Agrártörténeti Szemle. 1961.2.sz. 292-
293.oldal.
49. Palov József, a Tessedik tárgyi emlékek kutatójának
közlése.
50. Tóth Lajos: Tessedik S.életműve. i.m. 195.o.
51. Vincze László: Tessedik Sámuel élete és pedagógiai
munkássága. i.m. 5-6.sz.49o.o.
52. Zsilinszky Mihály: Jakobinus mozgalom Békés megyé-
ben 1795-ben. Régészeti és Műv.tört.
Évkönyv 188o.Gyula.
53. Benka Gyula: Kristóffy György élet- és jellemrajza.
Régészeti és Műv.tört. Évkönyv.1876.
Gyula.
54. Kristóffy György: Protocollum /Szarvasi ev.egyh.
Levéltárában/
55. a., Benka Gyula: Kristóffy ... i.m. 6-8 o.
b., Nádor Jenő: Tessedik egyénisége, testi és lelki
alkata, otthona. Békési Élet 1968,3.sz.
56. Süle Sándor: Egy jakobinus pedagógus, Pruzsinszky
József, Ped.Szemle 1964.12.sz.
57. Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon 1797-1848.Buda-
pest, 1967. 13.o. /Verseghyre vonatkozó
rész./
58. Süle: Egy jakobinus pedagógus ... i.m. 1159.o.
59. Tessedik levele Festetics Györgyhez / Lásd a mellék-
letek között/

60. Gaál Jenő: A falu gondozása. Budapest, 1918. 114. l.
61. Nádor Jenő: Tessedik Sámuel egyénisége, testi és lelki alkata, otthona. i.m. 340. lap.
62. Benka Gyula: A ... szarvasi főgymnasium története. Gyoma, 1895. 13-14. o.
63. Benka Gyula: Kristóffy György élet- és jellemrajza. Gyula, 1876. 21-25. o.
64. Tóth Lajos: A szarvasi tanítóegyesületi mozgalom története. 1969. 25-26. o.
65. Székács József: Hamaliar-féle Utasítások. Pest. 1863.
66. Moczkovcsák Károly: Az elutasítandó utasítások Nagy-Becskerek. 1864.
67. Nádor Jenő: Tessedik Sámuel egyénisége, testi és lelki alkata, otthona. i.m. 1973. 3. sz.
68. Tóth Lajos: Kandidátusi értekezés tézisei. 8. o.
69. Nádor Jenő-Kemény Gábor: Tessedik Sámuel élete és munkája. i.m.
70. Lakos Sándor: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet, Budapest, 1940. 26. o.
71. Nádor-Kemény: i.m. 94. o.
72. Dr. Bernát Gyula: A magyar jobbágyszabadítás dszmeáramlatai 1790-1848. Budapest. 1930. 62. o.
73. Nádor: Tessedik egyénisége ... i.m. 335. o. 348.
74. Kristóffy György: Protocollum /kézirat a szarvasi ev. egyház levéltárában/
75. Schwartner Márton: Statistik des Königreichs Ungarn Ofen 1809. I-II.
Schwartner már a zsinat idején foglalkozott adatgyűjtéssel a későbbi híres statisztikai művéhez, amelyben a számok tükrében mutatta be a parasztság -mely az ő felmérése szerint az ország 90 %-át tesz ki- életkörülményeit, anyagi, egészségi és kulturális állapotát, igen elszomorító képet festve helyzetéről.

76. Szeberényi Andor: Az 1791-ki pesti ev.ág.hitv.zsinat történelme. i.m. 103.o.
77. Tessedik Sámuel: Szarvasi nevezetességek ... Budapest,1938,52. 53.old.
78. Haan Lajos: Békésvármegye 3-ik Károly király uralkodása alatt 1715-1740. Gyula 1876.
79. Benka Gyula: Kristóffy György élet- és jellemrajza. i.m. 17-19.o.
80. Kendeh György: Örüljete, hogy ilyen papotok volt. Evangélikus Élet. 1970. 27.sz.
81. Dövényi Nagy Lajos: Tessedik, a kalászosok mestere /regény/ Budapest,1942.
82. Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon 1797-1848.Budapest, 1967.
83. Süle Sándor: i.m. 24.o.
84. Süle Sándor: i.m. 24.o.
85. Süle Sándor: i.m. 34.o.
86. Gaál Jenő: A falu gondozása. i.m. 72.o.
87. Gaál Jenő: i.m.Tessedik Sámuel németnyelvű beadványa a m.kir.udvari kamarához 158-161.o.
88. Tessedik: A paraszt ember ... i.m. 149-151.o.
89. Dr.Palov József: Képek Szarvas multjából. i.m. Tessedik lemondó levele. 1803-ból 15.o.
90. Vincze László: Tessedik Sámuel élete és pedagógiai munkássága. i.m. 5-6 sz.
91. Hanzó: Tessedik kisebb írásai. i.m. II.Előterjesztés 110 lap.
92. Hanzó: Tessedik kisebb írásai. i.m. Szarvas 1960.
93. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. Budapest I.köt.
94. Ez a jelentés teljes egészében olvasható Hellebranth Jánosnak a város 100 éves fennállásának alkalmából írt munkájában: Szarvas városáról értekezett ugyan azon város százados ünnepe alkalmatosságára, Pest 1822.

95. Nádor-Kemény: Tessedik Sámuel élete és munkája. i.m.
78.lap.
96. Gaál Jenő: A falu gondozása. i.m. 66.lap.
97. An das ungarische besonders Protestantische Publikum
detaillierte Erklärung der Ursachen des
Entstehens und des Einschlafens des
ersten Praktischöekonomischen Industri-
al-Instituts Zu Szarvasch von seinem
Stifter - 1798. 27.lap.
Az eredeti szöveg a következő: "Das
publique Industrial-Institut hört also
auf, schläft ein, und sammlt indessen
neue Kräfte, bis es dereinst eine
glückliche Morgenröthe zum neuen Leben
wecken wird. Diess war meine Final-
Resolution vor der dritten königlichen
Kommission den 12. July 1875, und diese
Erklärung, diesen Bericht bin ich dem
Publiko, meinen Freunden und Feindem
Schuldig!..."
98. Nádor-Kemény: Tessedik Sámuel élete és munkája. i.m.
79.lap. Nádor az adománylevél szövegét
a községi levéltárban található eredeti
okmányról fordította. Károlyi Antal-
né Harruckern Jozefa adománylevelét
Implom Jozsef is közli a Békési Élet-
ben.
Implom: A békésmegyei levéltár Tessedik-
irataiból, 1970. 390-391.l.
99. Gaál J.: A falu gondozása. i.m. 67.lap.
100. Tessedik: An das ungarische ... Publikum i.m. 26.
lap.
101. Gaál J.: i.m. 178-183.lap.
102. Zsilinszky: Szarvas történelme. Pest, 1892. 98.lap.
103. Gaál Jenő: i.m. 65-70 lap. Er.okm.szöveg a II.sz.
függ.
104. Domanovszky Sándor: József nádor iratai. Budapest.
I.kötet, Budapest, 1925. 440.lap.

105. Domanovszky: i.m. 442.lap.
106. Domanovszky: i.m. 442.lap.
107. Domanovszky: i.m. 450-451.lap.

A német szöveg értelme: Az első szakasz a közoktatási bizottság javaslatára utal, mely szerint minden tantestületből egy-egy jelölt, aki a normális iskolák mellett létesített /létesítendő/ tanítóképzőbe kerül, előzőleg a szarvasi intézetben nyerjen gyakorlati gazdasági oktatást s ez a gyakorlat akkor is maradjon meg, amikor az egyetem székhelyén már lesz gazdasági iskola.

A nádor javaslatában /votum/ azt ajánlja: minthogy a legtöbb nagyobb egyetemen a gazdaságtannak már van professzora, itt is ilyet kell létesíteni és hallgatóit a gyakorlati oktatás céljából a szükséges alappal ellátni. Amikor már ezen oktatási intézmény szilárd alapon nyugszik, attól kezdve azok az egyének is, akiket addig a tanulmányi alaptól a szarvasi intézetben oktattak a mezőgazdaságtanban, az egyetem keretében nyerjenek képzést."

Megjegyzés: A nádor úgy beszél a "Normalschullehreramt-" ról, mint létező intézményről, holott ez ekkor még csak a Ratio Educationisban és a közoktatási bizottság javaslatában szerepel, a gyakorlatban nem valósult meg. Lásd: Erdődy János: A nevelés története. Budapest, 1907. 122. és 126. lap.

108. Kornis: i.m. VI.lap.

109. Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon. im.24-25 l.
110. Ev.Orsz.Levéltár szarvasi aktáiból fordította:
Kovács Pál
111. Sándor Pál: A filozófia története. i.m. I.kötet
441.lap.
112. Kis János visszaemlékezései. Budapest,1890. 137-
148.lap.
113. Hanzó L.: Ujabb szempontok: ... i.m. 116.lap,
114. a., Zsilinszky: Szarvas város történelme. ... i.m.
121-122.lap.
- b., Karácsonyi János: Békésvármegye története. i.m.
I.kötet., 406.lap.
- c., Haan Lajos: Békésvármegye hajdana. Pest,1870.
88.lap.
115. a., Szeberényi Lajos: szerint ez volt a címe:
" Čitanka pro lidové školy" 1780.
/Olvasókönyv népiskolák számára/
b., Zsilinszky Mihály a következő címet közli:
Knizecka k čítání, a k prvním
začátkům vzdělání školských dítek,
sporádaná podle potreby dolnozemské
mládeže ev. 1780. /Könyvecske isko-
lás gyermekek számára olvasáshoz és
képzésük kezdeteihez, a hazai ifju-
ság szükségletei szerint elrendelve/
-Zsilinszky: Szarvas történelmé 82.l.
- c., Nádor Jenő címjegyzékében latin és német cím
van feltüntetve: Das Lesebuch für die
Landschulen in Böhmischer Sprache
/Olvasókönyv népiskolák számára cseh
nyelven./ Liber Lectorius elementaris..
elaboratus per S.Th.1780./ Elemi is-
kolai olvasókönyv, kidolgozva. S.Th.
által./ - Agrártörténelmi Szemle.
1961.2.sz.
116. Tessedik: Önéletírása,ford.Zsilinszky 1873.i.m.
45-46.lap.

Meg kell itt jegyezni, hogy a fordítás egy része nem pontos. Ezt Nádor se veszi észre, A Ruisz Gyula-féle gyűjteményben, mely az elveszett eredeti kézirat nyomán készült, ez áll: "...Einige superkluge Eltern und einige 10,11,12 jährige Kinder wollten keinen Gebrauch von diesen Lesebüchern machen, und protestierten wider das in ihren Augen so gefährliche Lesebuch"

117. E.v.Orsz.Levéltár: a békési egyházmegye levéltári anyaga. XX.sz.akta.
118. Slabykár /Ábécéskönyv/ Vác, 1801. D.Boczkó.
119. Haan Lajos: Békésvármegye hajdana, Pest. 1870. 88.l.
120. Tessedik Sámuel: A parasztember ...
Vincze László: Tessedik Sámuel válogatott pedagógiai művei. i.m. 67.lap.
121. Nádor-Kemény: Tessedik Sámuel élete és munkája, Budapest, 1936. 71.lap.
122. Nádor-Kemény: i.m. 72.lap.
123. Nádor-Kemény: i.m. 72.lap.
124. a., Nádor-Kemény: i.m. 73.lap.
b., Benka: Kristóffy György élete és jellemrajza. 18.lap.
125. Nádor-Kemény: i.m. 72-73.lap
126. Benka: Kristóffy ... i.m. 19.lap.
127. Benka: Kristóffy ... i.m. 21.lap.
128. Benka: Kristóffy ... i.m. 21.lap.
129. Benka: Kristóffy ... i.m. 24.lap
130. Ev.Orsz.Levéltár: a békési egyházmegye levéltári anyaga. XX. sz.akta. Boczkó Dániel védekezése a város vádjai ellen. Fordította: Kovács Pál.
131. Ev.Orsz.Levéltár: idézett akta vonatkozó anyaga: Fordította: Kovács Pál.
132. Haan Lajos: Békésvármegye hajdana. 1870. 81.lap.
133. Nádor-Kemény: i.m. 86.lap.
Lábjegyzetben Boczkó halálának dátumáról: "1806.ápr. 22-i anyakönyvi bejegyzés".

134. Tessedik: A parasztember ... 47.lap.
135. Tessedik: A parasztember ... 78-80 lap.
136. Benka Gyula: Kristóffy György élet-és jellemrajza. Régészeti és Műv.Tört.Évkönyv, 1876. Gyula, 16.lap.
137. Hanzó: Tessedik Sámuel kisebb írásai. 109-125.lap.
138. Tessedik: Önéletírás. Nádor-féle kiadás. 85.lap.
139. Benka: Kristóffy ... i.m. 17.lap.
140. E.Orsz.Levéltár szarvasi aktáinak anyaga. XX.akta. Ford.: Kovács Pál
141. Vincze Lajos: Tessedik ... i.m. 489-490 lap.
142. Neumann Jenő: Szarvas nagyközség története 1922. 263.lap.
143. Nádor-Kemény: Tessedik Sámuel élete és munkája.95. lap.
144. Nádor-Kemény: i.m. 97.lap.
145. Wiczián-Sólyom: Az egyház története II.kötet 7-8 lap.
146. A kétkötetes kézirat a szarvasi Vajda Péter gimnázium levéltárában található.
147. Kovács Pál: Szemelvények Tessedik prédikációiból. Evangélikus lelkészi szakfolyóirat. 1972. 4.sz. 218-230.lap.
148. Nádor Jenő: Tessedik Sámuel a hitszónok és a tanár. Szarvas,1941.
A Placskó által lefordított beszédek közül az az egy maradt meg, amelyet Nádor Jenő saját költségén kiadott.E beszéd igen kalandos történetű. Egyesek Boczkónak tulajdonítják, mivel a kézirat feljegyzésében az 1798.április 24-i dátum mellett Tessedik neve olvasható, de alatta egy megjegyzés: "alibi annotatus". Ez alatt pedig május 1-i dátummal Boczkó nevét olvassuk s alatta következik a beszéd leírása. Placskó a beszédet határozottan Tessediknek tulajdonítja. De nem is lehetséges,hogy

az erősen pietista, egyoldaluan humán beállítottságu Boczkó Dániel ezt a beszédet elmondta volna. A prédikáció másik "kalandja", hogy a Horthy-rendszerben Nádor Jenő egy egyházi folyóiratban közölni akarta, de azzal küldték vissza, hogy: "ez valóságos naturálteológia, aminek pedig semmi becsülete nincs". Békési Élet, 1968.sz.341.lap.

149. Nádor: Tessedik Sámuel a hitszónok. i.m.4-8 l.
150. A teljes szöveg megtalálható a mellékletben. Placskó István fordítása.
151. A beszédek szövege megtalálható a mellékletben./ Kovács Pál fordítása./
152. Kovács Pál: "Számüzzük a restséget" Evangélikus Nap-tár. 1973. 39.lap.
153. Kovács Pál: Szemelvények Tessedik prédikációból. Lelkipásztor 1972.2.sz. 219-220.lap.

Részlet: "Sok gyakorlati fordulat, példa van beszédeiben. Ezek nagyrésze a Szentírásból, az Ótestamentum történeti és tanítói könyveiből való. A Biblia számára hatalmas példatár. Ezek nagy részét a beszéd bevezetésében mondja el, azután jön az ige felolvasása, a beszéd sémájának és felosztásának elmondása és úgy kerül sor a kifejtésére és a végén rendszerez, de nem mindig külön az összefoglalásra, alkalmazásra.

Mindig célratörően beszél. Valóban úgy van, ahogy egyhelyütt maga is mondja: "Én még a legkeserűbb csalódások és ellenműködések közepette is folyton szem előtt tartottam azt, hogy hazámnak és az emberiségnek használjak."

Ez az, amiért tisztelettel állunk meg emléke előtt. Ő is segít a teljesebb élet megértésében. Egy kicsit egyoldalúak lettünk mi is. Magától értetődőnek, ter-

- mészertesnek vettük azt, amit Tessedik beszél: de azáltal, hogy nem beszéltünk róla, élszürkitettük".
154. Tessedik: Önéletírás. Ford.Zsilinszky. 1873. 48-49. XII.szakasz. 1.pont.
155. Nádor: Tessedik Sámuel egyénisége ... i.m. 340.l.
156. Nádor: Tessedik Sámuel egyénisége ... i.m. 340.l.
157. Nádor-Kemény: Tessedik Sámuel élete és munkája. 77.l.
158. Tessedik: Önéletírás, Zsilinszky-féle fordítás. 1783. 18.lap.
159. Tessedik: i.m. 70.lap
160. Nádor-Kemény: i.m. 129.lap.
161. Dr.Szeberényi Andor: Az 1791-i zsinat története. i.m.
162. Dr.Ottlyik Ernő: Hűség Istenhez és népünkhöz egyházunk történelmében. i.m. 122.o.
163. Megtalálható: Az ágost.hitv.evangélikus keresztény egyház régi emlékei c.sorozatban. I.kötet. Sajtó alá rendezte Masznyik Endre. Pozsony, 1908.
163. Kis János visszaemlékezései. i.m. 158.o.
164. Kis János i.m. 158.
165. Wiczián-Sólyom: Az egyház története. II.kötet. 17.o.
166. Szeberényi: i.m. 113.o.
167. Szeberényi: i.m. 112.o.
168. Szeberényi: i.m. 270-272.o.
169. Szeberényi: i.m. 271.oldal.
170. Szeberényi: i.m. 321-326. /A teljes szöveg a mellékletben latinul/
171. Lakos Sándor: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. i.m. 25.o.
172. Hanzó Lajos: Ujabb szempontok Tessedik pedagógiai rendszerének vizsgálatához. i.m.Szarvas, 1961. 53-54.o.
173. Szelényi Ödön: A magyar ev.nevelés története, a reformációtól napjainkig. Pozsony, 1947. 67.o.
174. Tóth Lajos: Tessedik Sámuel életműve. i.m. 137.o.

175. Szeberényi: i.m. 298.o.
176. Szeberényi: i.m. 271.o.
177. Fabriczius Endre: Tessedik Sámuel, a szakíró Budapest, 1942.
178. Karácsonyi János szerint 80 évvel előbb, 1715-ben "tanult nemes ember egyetlen egy sem volt" Békés megyében. Karácsonyi: Békés vármegye története. I.kötet. 321.o.
179. Pecz Gyula: A békési ág.hit.ev.esprességi főiskola keletkezésének Mezőberény községében töltött zsenge korának története. Régészeti és Műv.Tört.Évkönyv Gyula, 1878. 25.o.
180. Ploetz Adolf: Emlékbeszéd Tessedik Sámuel felett, Magyar Gazda 5.évf.Pest, 1845.
181. Haan Lajos: Békés vármegye hajdانا. i.m. 78.o.
182. Nádor-Kemény: Tessedik Sámuel élete és munkája.i.m. 74.lap.
183. Ágoston György: Goethe emberségesszmenye. Tanulmányok a neveléstudomány történetéből. 1967, 351.lap.
184. Hellebranth János: Szarvas várossáról értekezett ugyan azon város százados ünnepi alkalmatosságára. 1822 Pesten
185. Ágoston János recenziója: Tudományos Gyűjtemény. 1922. XII.kötet. 95-101 lap.
186. Lakos Sándor: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. i.m. 64.lap.
187. Bernát Gyula: A magyar jobbágyság felszabadítás eszmeáramlatai. i.m. 61.lap.
188. Arató Endre: A magyar nacionalizmus kettős arcúlata a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a polgári forradalom időszakában. A magyar nacionalizmus kialakulása és története c.kötet. Budapest 1964.

189. a., Emlékirat ... a szarvasi ... ev.egyház sérelmeinek ... orvoslása ... tárgyában. Arad, 1873.
- b., Zsilinszky Mihály: Adalékok a szarvasi ev.egyház legujabb történetéhez, Szarvas 1874.
- c., A gimnázium történetéből: főiskolai tanács jegyzőkönyv 1882-ben.
- d., 100 év. A szarvasi ev.főgymnasium jubileuma. Szarvasi Hírlap.1902. 12.szám 5.lap.
/ Az "ünnapi társaság" alkalmával a résztvevők felháborodnak a szászsebesi gimnázium üdvözlő tárlatának német nyelvű szövege miatt./
190. a., Učitel Samuel Tessedik /František Karšai, egyetemi tanár közlése/
- b., František Karšai közlése: A szlovák ábécéskönyv története c.mű Tessedik olvasókönyvéről is említést tesz.
- c., Tóth Lajos értékes információkat kapott román kutatóktól:
"Tessedik Sámuel életműve" c.értekezéséhez.
191. Vörös Antal: A Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve. Budapest, 1968.11.o.
192. Dr.Mészáros István: Népoktatásunk 1553-1777.között Budapest, 1972.
193. Mészáros I.: I.m. 241.lap.
194. Mészáros I.: i.m. 241.lap.
195. Tessedik Sámuel: A parasztember ...
Vincze László: Tessedik Sámuel válogatott pedagógiai művei. i.m. 66.lap.
196. Szentkereszty Tivadar: Békés vármegye népoktatásának története, Békéscsaba, 1932.10.lap.
197. Megjegyzés: Az "osztály" ez esetben azonos volt a tanítók számával, tehát ahány osztály anynyi tanító működött, hiszen minden iskola osztatlan volt.

198. Hajnal István: Békés város 1714-től 1800-ig. Régészeti és Műv.tört. Évkönyv, Gyula, 1877. 102.lap.
199. Zsilinszky Mihály: A Péró-féle néplázadás Békés megyében 1735. 72.lap.
200. Fodor Zoltán: Oklevéltár Mezőtur várostörténetéhez. 1205-1864. Mezőtur, 1968.
201. Wellmann Imre: Tessedik és a magyar agrárfejlődés. Agrártörténeti Szemle. 1961.2.sz.209.1.
202. Tessedik: A parasztember Magyarországon ... i.m. 191.lap.
203. Tessedik: A parasztember ... i.m. 171.lap.
204. II.Előterjesztés a Királyi Bizottsághoz. A szarvasi Tessedik Sámuel Muzeumban lévő anyag alapján fordította Hanzó Lajos. Tessedik Sámuel írásai 119-120.lap.
205. Tessedik Sámuel: A parasztember ... i.m. 39.lap.
206. Tessedik Sámuel: A parasztember ... i.m. 49.lap.
207. Tessedik Sámuel: A parasztember ...
Vincze László: Tessedik S. válogatott ped.művei. i.m. 62.lap.
208. Tessedik: A parasztember ...
Vincze L.: i.m. 62.lap.
209. Tessedik: A parasztember ...
Vincze L.: i.m. 63.lap.
210. Tessedik: A parasztember ...
Vincze L. I.m. 66.lap.
211. Tessedik: Das Leben und Meinungen eines evangelischen Landpfarrers zu Szarvas in dem Békéscher Komitat in Ungarn. 1817-1818-1819.
Az eredeti kézirat elveszett, amelyből Zsilinszky és Nádor dolgozott.
Ruisz Gyula másolatában megvan. Ebből fordította Vincze László a gyűjteményében található részletet.
212. Tessedik Sámuel: Szarvasi nevezetességek. Budapest, 1938. 63.lap.

213. Hanzó Lajos: Tessedik Sámuel kisebb írásai. i.m.
214. S.Th.Uebersicht des Szarvascher Praktisch-Oekonomischen Industrial Instituts von Jahre 1779 bis 1806.
Megtalálható a Ruisz-féle hagyatékban,
1807-i dátummal. Közli Vincze László: i.m.
120, 125.lap.
215. Gaál Jenő: A falu gondozása ... im. 68.lap.
216. Megjegyzés: azért használok "iskola" és "iskolák" kifejezést, mert a XVIII.században minden szarvasi iskola osztatlan azaz "egy osztályu volt". A század utolsó évtizedében kezdett kialakulni az alsó és felső osztályok szétválása, külön tanítók oktatása az alsó és felsőbb osztályokban.
217. Vörös Antal: Óvár, óvár ... A mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150.éve. Budapest 1968.11.oldal.
218. Tessedik: Tizenkét pragrafus ... Szarvasi nevezetességek, i.m. 121-122.lap.
219. Tessedik Sámuel: felségfolyamodványa német nyelven:
Gaál Jenő: a falu gondozása. 157.o. /az Országos Levéltárban őrzött eredetiből közli 1917-ben/
220. Gaál Jenő: A falu gondozása. 57.o.
221. Gaál Jenő: A falu gondozása. 57.o.
222. L.Süle S: A keszthelyi Georgikon.
223. Hanzó Lajos: Tessedik Sámuel kisebb írásai. im.
105.oldal.
224. Gaál Jenő: A falu gondozása. 68.o.
225. Csanádi G: Emlékkönyv ... i.m. 6.o.
226. Süle: Georgikon i.m. 20.o.
227. Győrffy Endre: A Keszthelyi Kath.Főgymnasium története. 1896. 18-19.oldal.
228. Balás Árpád: Magyarország mezőgazdasági szakoktatási intézményei. 1896.
229. Balás Árpád: i.m. 168.o.

230. Tessedik Sámuel: A parasztember ...
Vincze L.: i.m. 66.lap.
231. Tessedik: Szarvasi nevezetességek. i.m. 123.lap.
232. Tessedik: Önéletírása, ford: Zsilinszky, 79-81.o.
233. Pecz Gyula: A békési ág.hitv.ev.esperességi főiskola keletkezésének és Mező-Berény községben töltött zsenge korának története. Régészeti és Műv. Tört.Évkönyv 1878.
234. Jeszenszky Károly: Vázlatok Mező-Berény múltjából. Régészeti és Tört.Évkönyv. 1878. 3.lap.
235. Szeberényi: Az 1791-i zsinat 14. i.m.78. 79.lap.
236. Tessedik: Szarvasi nevezetességek. 95.lap.
237. Tessedik: Szarvasi nevezetességek i.m. 51.lap.
238. Hanzó: Tessedik Sámuel kisebb írásai. i.m. 115.lap.
239. Süle: A keszthelyi Georgikon. i.m. 321.lap.
240. Tessedik: A parasztember Magyarországon ... i.m. 28.lap.
241. Tessedik: A parasztember Magyarországon ... i.m. 49.lap.
242. Tessedik: A parasztember Magyarországon ... i.m. 57.lap.
243. Egy magyarországi Békés megyei szarvasi falusi evangélikus pap élete és nézetei.
Das Leben und Meinungen eines ev. Landpfarrdrs ...
Vincze László: Tessedik Sámuel vál.ped. művei, i.m. 138.o.
244. Maga Tessedik megállapítja, hogy az az intézet megszűnésének oka, hogy "... semmi reális segítsége nem jött, és az egész teher egy emberre sulyosbodott/noha Tessedik újabb 5000 forintot fektetett bele/amellett nem volt:
1. sem a tanítók, sem a tanulók befogadására helyiség,
 2. sem elegendő föld, melyen az előrehaladott gazdaságtan érdekében gazdasági kísérletek tétethettek volna.

3. sem kellő pénzbeli alap, melyből a gyakorlathoz szükségelt nagyobb kiadások fedeztettek volna,
 4. sem olyan alapítvány, melyből a már meglévő gazdasági és neveléstani könyvtár számára újabb folyóiratok és könyvek, a tanításhoz szükséges mintaképek, eszközök, gyűjtemények és gépek szereztettek volna, továbbá a gazdaság érdekében utazások, pályázatok, és egy teljesen felszerelt intézet körül okvetlenül szükséges egyéb intézkedések tétettek volna; végre
 5. nem volt oly alap, melyből a jövőre ügyes, vállalkozó, lelkes és tökéletesített gazdaság minden ágazataiban jártas tanárok illő fizetéssel elláttattak volna ... Ezen és több idejáruló oknál fogva az intézet 1806 utólján végképpen megszűnt." "Őfelsége a király ugyan felszólította Magyarországnak nemes fiait, hogy az intézeten segítsen; de fájdalom, majdnem eredmény nélkül."
245. Érkövy /Ploetz/ Adolf: Emlékbeszéd Tessedik Sámuel felett. Magyar Gazda.Pest, 1845. 943-944.lap.
246. Zsilinszky Mihály: Szarvas város történelme. i.m. 99.lap.
247. Ev.Orsz.Levéltár szarvasi aktái. / XX.akta /
248. Pecz:Gy:A békési esperességi főiskola ... i.m. 25.lap.
Klaniczay előbb késmárki tanár, majd a békés-banádi esperesség felügyelője, ezután báró Prónay László pártfogása mellett bányakerületi iskolai igazgató, később nemességet kapott és Szerém megye főfejgyezője, majd alispánja lett.
249. Benka Gyula: Kristóffy ... i.m. 19.lap.
250. Benka Gyula: A ... szarvasi főgymnasium története. Gyoma, 1895. 8-9 lap.
251. Pecz: i.m. 26.lap.
252. Pecz: i.m. 41.lap.

253. Irányi István: A mezőberényi régi gimnázium története. /Mezőberény monográfiája c.kétkötetes műben. /Békéscsaba, 1973.
254. Hellebranth János: Szarvas várossáról ... i.m.
255. Hellebranth János: Szarvas várossáról.....
Tudományos Gyűjtemény 1822. XI.kötet
3-36 lap.
256. Hellebranth János: Szarvas városáról ... i.m.26.lap.
257. Hellebranth: i.m. 34-35.lap.
258. Ágoston János recenziója a Hellebranth-könyvről.
Tudományos Gyűjtemény, 1822.XII.kötet,
95-101.lap.
259. Zsilinszky Mihály: B.Wenckheim Béla emlékezete.
 Régészeti és Műv. Tört.Évkönyv.1880,
Gyula,90.lap.
260. Nádor Jenő: Tessedik Sámuel írásainak címjegyzéke.
Agrártudományi Szemle. 1961. 2.sz.
292-294 lap.
261. Ploetz /Érkövy/Adolf: Emlékbeszéd Tessedik felett.
Magyar Gazda. 1845. i.m. 942.lap.
262. Nádor-Kemény: Tessedik Sámuel élete és munkája, i.m.
121.lap.
263. Pavlo Wallaszky: Conspectus reipublicae litterarie
in Hungaria Posini et Lipsiae 1785. 233.
lap.
264. Kis János visszaemlékezései. i.m. 110-116.lap.
265. Berzeviczy Gregor: Nachrichten über dem jetzigen
Zustand der Evangelischen Kirche in Ungern.
Leipzig. 1822.
266. Berzeviczy Gergely: Ungarns Industrie in Kommerz.
Weimar 1802.
267. Nádor Jenő: A szarvasi Vajda Péter gimnázium könyvtárának címjegyzéke. Szarvas 1926. 55-67.
lap.
268. Ploetz Adolf: Emlékbeszéd Tessedik Sámuel felett.
i.m. 939.lap.
269. Haan Lajos: Békés vármegye hajdانا. i.m. 79.lap.

270. Tessedik Sámuel: Önéletirása. Ford. Zsilinszky Mihály.
271. Karácsonyi János: Békésvármegye története 1896.
I.kötet.446.lap.
272. Az édesség tudománya.
Élet és Tudomány 1973.44.szám 2097.lap.
273. Karácsonyi János: i.m. 440.lap.
274. Haan Lajos: i.m. 80.lap.
275. Jelentése a Küldöttségnek a népnevelés és nemzetiség
előmozdítása tárgyában. 1842.ápr.7.
Békési Evang.Ágostai hitvallásu egyházi
megye jegyzőkönyve.Ev.Országos Levéltár.
276. Szelényi Ödön: A magyar ev.nevelés története ... i.m.
173.lap.
277. Váradi Szabó János: Pestalozzi elemi tanítás módjá-
nak rövid vázlata. 1-37.lap.
278. Teichengräber Lajos: Nevelési Emléklapok Pestalozzi
születésének évszázados ünnepélyére.1846.
279. Simon István: Szarvas. Világ, 1841.9. és 10.szám.
280. Gergőfi: Szarvasról.
Jelenkor, 1845. 68.szám.
/Álnéven írta ezt a jegyzetét/
281. Ballagi: Ismét egy szó a haladásról vagy realizmus
és humanizmus.
Pesti Hirlap, 1845. 439.szám.
- Vajda Péter: Ipar,
Életképek, 1845.
- Vajda Péter: Különbségek a világon.
Életképek, 1844.
- Vajda Péter: Társadalom.
Pesti Divatlap. 1844.
- Levelek Szarvasról.
Társalkodó, 1846. 22.szám. 23.szám
/ A szerző személye bizonytalan/
282. Pecz Gyula: i.m. 39.lap.
" ... a bölcsészeti tárgyak leginkább azon
okból karoltattak fel, hogy ezen messzire
terjedő esperesség gyülekezeteinek számára
alkalmas néptanítók képeztesse. Ugyanis

már azon idő szerint legalább 40 tanuló került ki az intézetből, ki közvetlenül innen lépett fontos hivatalába."

283. De Gymnasio Agroberiniensis commentarius historicus. 1833. Magnovaradini. 4.lap.
284. Benka Gyula: A szarvasi főgymnásium története. Gyoma, 1895. 33.lap. 135-136.lap.
285. E művek megtalálhatók a szarvasi Vajda Péter gimnázium könyvtárában.
A szarvasi Vajda Péter gimnázium könyvtárának címjegyzéke. Szarvas 1926-38. 425. és 454. lap.
286. Benka: i.m. 135.lap.
287. Programma ... in. Gymnasio A.C. Szarvasiensi 1836. Pest.
288. Protocollum Cimnasii 1829-1853. Az "iskolai tanács" jegyzőkönyvei. A tanári értekezletek jegyzőkönyveit csak 1846-tól kezdődően találtam meg a gimnázium irattárában, a korábbiak vagy elvesztek, vagy nem voltak, így eredeti okmányokból való tájékozódásom 1846-ig csak a fenti jegyzőkönyvre szorítkozik.
289. Széchenyi István: Kelet Népe, Pest, 1841.
290. Arató Endre: Az 1848.évi elemi oktatásról szóló törvényjavaslat és a magyar nacionalizmus. Ped.Szemle, 1965. 688.lap.
291. Krupa András: Jancsovcics István nyelvtana és szótára. Békési Élet. 1972. 225-227-lap.
292. Jancsovcics István: Uj magyar-szláv és szláv-magyar szótár. Szarvas, 1848.
293. Emlékirat ... a szarvasi ... ev.egyház sérelmeinek ... orvoslása tárgyában. Arad, 1873. 35.1.
294. A főiskolai tanács jegyzőkönyve 1882-ből. /A volt tanítványok Zsilinszky vezetésével megvédik az idős Koren Istvánt a pánszlávizmus vádjától s állása elvesztésétől/
295. Vajda Péter: Pesti protestáns fő-iskola terve. Kecskemét, 1843. 221.lap

Megjegyzés.

A két protestáns egyház uniója az 1830-40-es években újból szőnyegre került. Pályázatot írtak ki egy közös főiskola felállítására. A pályá munkálatokat 1843-ban két kötetben kiadták: A Pesten felállítandó protestáns főiskola tanítási rendét tervező pályamunkák. Kecskemét, 1843. Vajda Péter művének pontos címe: Pesti protestáns főiskola terve. Jelige: "Keressük a legszébbet, merjük a legnagyobbat."

296. A pesti ev.egyetemes gyűlés jegyzőkönyve. 1841,szept. 8-10-én.
297. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei.
Budapest, 1927. II.I.kötet, 68.lap.
298. Vajda Péter: Pesti protestáns főiskola ... i.m. 244.l.
299. Vajda Péter: i.m. 229.lap.
300. Vajda Péter: i.m. 226-236.lap.
301. Vajda Péter: A természet tudományok tanításáról és a vegytan állapotáról poroszhonban. Tudománytár, Buda, 1840.
302. Miklós Róbert: Vajda Péter életutja. Vajda Péter Tudományos Ülésszak anyaga. 1971. 13.lap.
303. Fenyő István: A publicista Vajda Péter.
Vajda Péter Tudományos Ülésszak,
Budapest, 1971. 28.lap.
304. Elek László: Vajda Péter munkásságának filozófiai ellentmondásossága. Vajda Péter Tudományos Ülésszak, Pápa-Vanyola, 1971. TIT.Kiadás, Budapest, 1971. 45.lap.
305. Elek László: i.m. 45.lap.
306. Hanzó Lajos: Vajda Péter. Békéscsaba, 1958. 26.lap.
Itt hivatkozik Vajda Nemzetiség c.tanulmányára:
Tudományos gyűjtemény. 1832. 5.kötet. 553.lap.
307. Fenyő István: A publicista Vajda Péter i.m. 28.lap.
308. Elek László: i.m. 45.lap.
309. Elek László: i.m. 46.lap.
310. Elek László: i.m. 46.lap.
311. Elek László: i.m. 48.lap.

312. Dénes Magda: A neohumanizmus és a német idealizmus pedagógiája, Budapest, 1971. 103-104.lap.
313. Elek László: i.m. 54.lap.
314. Elek László: i.m. 56.lap.
315. a., Nádor Jenő: Vajda Péter ismeretlen levelei. i.m.
b., Protocollum Gymnasii Distr ...
1843.év januárius 17-én tartott iskolai tanács. 133.lap. 7.pont.
316. "Hivatalos jelentés". 1850. Részlet.
Megjegyzés: békési esperesség korabeli jegyzőkönyvei alapján tudjuk, hogy 1850. július 25-én rendkívüli esperességi gyűlést tartottak Szarvason kivételes engedéllyel Kis Antal helyettes kormánybiztos jelenlétében. Kivonat a jegyzőkönyvből:
"A megürült physikai tanszékre szükséges tanár leendő megválasztása szőnyegre kerülván, azt megelőzően az isk. tanárok egy lepecsételt irományt nyújtottak be, annak felolvasását, tartalmának a jelen választással összefüggése tekintetéből sürgetvén. Tk. cs. k. helyettes biztos ur minden irománynak, melynek tartalma az elnökkel előlegesen tudtva nem volt, felolvastatása ellen tiltakozván a lepecsételt irat az illetőknek visszaadatott s a szavazat megkezdetvén Dr. Bloch Móritz Ur 12 szavazattal 11 ellen rendes phisikai tanárul elválasztatott."
- Ez az írás volt az u.n. "Hivatalos jelentés", amelynek szövegét a "Protocollum Gimnasii Distr ... kezdetű a szarvasi gimnázium birtokában levő jegyzőkönyvben találjuk meg.
317. Társalkodó. 1846. 17.szám 66.lap.
318. Kemény Gábor: Vajda Péter Erkölcsi Beszédei. Budapest, 1931. 25.lap.
319. Vajda Péter: Előszó XVI.lap.
Blocz Móritz: A zsidókról. Pesten, 1840.
320. Bloch Móritz: i.m. VII.lap.
321. Bloch Móritz: i.m. XIV-XV.lap.

322. Kemény Gábor: Vajda Péter Erkölcsi Beszédei i.m.
40.lap.
323. Szabó János cenzor feljelentő levele a cenzorok
központi testületében. /Magyar Ország-
gos Levéltár/.
324. Kemény Gábor: i.m. 102.lap.
325. Kemény Gábor: i.m. 113.lap.
326. Kemény Gábor: i.m. 114.lap.
327. Kemény Gábor: i.m. 197.lap.
328. Kemény Gábor: i.m. 215.lap.
329. Kemény Gábor: i.m. 105.lap.
330. Bloch Moritz: A zsidókról. i.m. 15-36.lap.
/A zsidó nép vallási és tudományos fej-
lődésének története/
331. Die Protestantenfrage in Ungarn und die Politik
Oesterreichs. Hamburg. 1860. I.-II.
332. Nevelési Emléklapok. 3-4. füzet. 128.lap.
333. Nádor Jenő: A szarvasi ... ev. Vajda Péter gimnáz-
ium története.
Budapest, 1934. 37.lap.
334. Ballagi Mór: A népiskolai törvényjavaslatról.Bp,
1868.30.lap.
335. Ballagi: A népiskolai törvényjavaslatról. i.m.
50.lap.
336. a., Bernstein Béla: Az 1848/49-iki magyar szabad-
ságharc és a zsidók. Jókai Mór előszo-
rával. Budapest, 1898. /Lásd a mellék-
letben/
b., Oláh György: Békés vármegye 1848-1849. Gyula,
1892.
c., Közlöny. 1849.junius 28.
337. Nádor Jenő: Szarvas 1848-ban. Szarvas,1961.
338. "Hivatalos jelentés". 1850. Részlet.
339. Protocollum Gymnasii Distr ... Iskolai tanácsgyü-
lése, 1850. március 2-ka. 235.lap.
3.pont.

a., ... Pecz igazgató tanár ur ideiglenes könyvtárnok följelenté, hogy a hiányzó könyvek jegyzékét átnézvén, arról győződött meg, hogy a hiányzók közé följegyzett könyveknek harmada nem hiányzik, de megvan: a többi hiányzó könyvek pedig még Bloch ur előtti könyvtárnok alatt maradtak ugyan el a tanulóknál. S ennél fogva Bloch volt könyvtárnok urat felelősségre vonni nem lehet."

Ezt az idézetet azért iktattam ide, mert a kérdés nagy port vert fel, sokáig tartották szőnyegen, a rehabilitáló nyilatkozat pedig mindenki figyelmét elkerülte.

340. A "Hivatalos jelentés" szerzőit el kell itélnünk, mert a szabadságharc bukása után előállott helyzetet akarták kihasználni megbuktatására. Az akkori politikai viszonyok között igen kényes helyzetbe hozták volna Ballagit, ha a beadvány felolvasására lehetőségük nyílik.
341. Pecz Gyula: Általános terv, mikép véli a békési ág. h.evang.esperességi választmány a néptanítóképezdét összekapcsolhatónak a szarvasi nagy-gymnasiummal. Tudósítvány a békési ág.hitv.ev.esperesség szarvasi főtanodájáról az 1860/61. tanévben. Arad, 1861. 8. lap.
342. A Matica Slovenska nevű szlovák egyesület tagja volt, a szarvasi gimnázium 1867-ben az ő javaslatára fizetett elő a Matica évkönyveire.
343. Kemény Gábor: Az egyszerűség utja. 35-36. lap.

344. Dr.Sólyom Jenő volt ev.teológiai tanár, az Ev.Országos Levéltár vezetője, évtizedek óta foglalkozik az evangélikus egyházi dokumentumok számbavételével, rendezésével.
345. Vajda Péter Tudományos Ülésszak, Pápa-Vanyola. 1971. Budapest, 1971.
Sólyom Jenő felszólalása 67-68.lap.
346. A gimnázium testülete az 1848.szeptember 26-i esszésségi gyűlésen kivitte, hogy minden oktató egyformán vállalhassa az "igazgatói hivatalt", ennek megfelelően Balagi távozása után Tatay igazgató megválasztásáig sűrűn, sokszor évenként változtak az igazgatók. Így történt, hogy miután az 1852-53. tanévre Domanovszky Endre lett az igazgató, lemondott könyvtárosi megbízatásairól az 1852.okt.17-i "főgymnasiumi" tanácsülésen. Haberern Jonathan tanárt kérték fel e tisztség elfogadására. "Ő azonban az elfogadott hivatalba csak akkor s előbb nem akar lépni, csak miután a könyvtár tökéletesen átvizsgáltatott volna, mert különben ő a szent - mivel közügy - felelősséget magára nem vállalhatja."
/Protocollum gymnasii: 263.lap./ Az óvatos és lelkiismeretes Haberern akadémikuskodása indokolt, mert a forradalom, a szabadságharc idején sok viszontagság érte a könyvtárat és egyébként is fennforgott többszöri gondatlanság, sőt a hűtlen kezelés vádja is, ahogy ezt az "Oktatói Tanácskozások" jegyzőkönyvében többször olvashatjuk s az 1850.jul.28-án

szerkeztett névezetes "Hivatalos jelentés" is utal ilyen tényekre. Tény, hogy állandó téma volt az esperességi gyűléseken is a könyvtár-ügy ezidőben is és később is sokáig.

- 347. A szarvasi Nagy-Gymnasium Tudósítványa az 1853-4-ki tanévről. Előszó: írta Haberern. 3-4. lap.
- 348. Haberern: i.m. 3.lap.
- 349. Sólyom Jenő: i.m. 68. lap.
- 350. Kemény Gábor: Az egyszerűség utja.
Budapest, 1972. 35-36.lap.

II.

M E L L É K L E T E K

az

Adalékok Tessedik Sámuel társadalmi és pedagógiai
harcainak történetéhez, valamint szarvasi hatásához

c.doktori értekezéséhez

Összeállította: Bilibok Péterné

Szarvas, 1974.

**SZARVAS
ME VÁROS SA
FEKVÉSÉNEKRAJZOLA**

**LEHETO
REGULATIOJA
NAK PROJECTUMA**

LIBELLATIOJA

1 szamu melléklet

Szeberényi Andor: Az 1791-ki pesti ev. ág hitv. zsinat
történelme
Pest, 1869. 321-326 lap.

" Inclyta et venerabilis synode !

Quum in sessione synodi ab. evang. aug. conf.
die 4-ta mensis currentis celebrata, inter alias in ea
tractatas materias, formula quoque juramenti a superin-
tendentibus in aditu muneris deponendi, per deputationem
mixtam elaborata praelegeretur, in eaque inter alias of-
ficii eorum partes id quoque poneretur, ut puritati doctri-
nae evang. aug. conf. juxta scripturam sacram et conf.
aug. invigilarent eamque pro viribus conservarent,
quumque eadem occasione inter alias leges generali
consistorio scriptas, illa quoque occurreret, ut idem
conf. augustanam pro norma decisionum suarum poneret,
nec ab. illa unquam recederet; tum in utroque momentorum
horum nulla intercesserat contradictio, postulato nihilo-
minus sequenti die a nonnullis eo. ut tam in formula
juramenti superintendentum, quam in canone generali
consistorii praescripto, praeter aug. conf. aliorum
quoque librorum symbolicorum fieret mentio: tum eo tam
vehemens orta est disceptatio, ut ei postquam in aper-
tam animorum in diversas sententias abeuntium exacer-
bationem degenerare videretur, non ante finis fuerit
impositus, quam excell. Dnus commissarius regius decla-
raret, disceptationem hanc tangere dogma, de quo in
hac synodo agere a proposito nostro alienum esset. Atque
in hac declaratione tota adquieverat synodus. Fac-
tum tamen est praeter expectationem, ut quod ante-
cedentibus diebus suo loco relictum fuerat, id sequen-
tibus statim, die 6. cum primo sessionis initio, ita
retracteretur, ut non auditis invitisque in aliam
euntibus sententiam, id in indicem actorum synodali-
um inferretur, ut formulae juramenti sequentia verba

inserentur; eundem puritati doctrinae evang. juxta script. sacr. et libros symbolicos in Formula Concordiae recensitos invigilaturum.

Unde quam facile id evenire posset, ut ipsa quoque Formula Concordiae aliis libris symbolicis adnumeraretur: ideo non dubitavimus nos, quorum nomina in calce exhibentur, hoc instrumento coram inclyta ac ven. synodo et solenniter, ea tamen qua par est observantia declarate, nos ad condendos istos canones, quibus superintendentes, pastores et quicunque alii ad omnes libros in Form. Concordiae recensitos jurejurando obstringi jubentur, nec accessisse, nec salva indole veri protestantismi et genuino legum patrum sensu, accedere unquam posse. Pro norma omnium in rebus fidei, solam agnoscimus sacram scripturam, ex qua ne quisquam pro lubitu et arbitrio omnia miscere audeat, aug. conf. universale ecclesiae evang. symbolum, lubenter illud profiteamur quod regi et concivibus nostris publicum de fide quam tenemus, exhibet testimonium. Haec sola communis est evang. liber symbolicum, unusque ille, cujus asseclis, uti olim liberum in regno Hungariae religionis suae concessum est exercitium, ita idem novissima etiam regni lege est redintegratum et stabilitum. Qui potiores per Europam lutheranorum constituunt numerum Dani, Sueci, Magdeburgi, Hannoverani, Hassi, Poloni, Austriaci Form. Concordiae, quae omnes reliquos sic dictos symbolicos libros, si aug. conf. demas, ad eam dignitatem erexit, pro fidei suae symbolo nunquam agnoverunt, imo in patria quoque nostra in synodis Quintforensi Heptopolitana et alibi velut multorum dissidiorum fomes rejecta est. Sed nec certe libri alii symbolicorum nomine una cum Form. Concordiae vel ideo venire possunt, quod non essent testes publicae magistratui civili solenniter declaratae doctrinae, quod iam

ante aug. conf praestiterat: sed maximam partem controversias variis sectis, ex parte iam nobis vix nominatenus amplius notis oppositas, contine-
rent, totque scommatibus et cavillationibus a temporum quidem rationibus, quas nemo probaverit repetendis, in diversae sentientes coniectis scaterent ut mirari subeat quomodo id nobis, val in mentem amplius venire possit, desiderare ut pro norma credendorum habeantur. Nempe nos, nostrosque posteros cum illis a quibus tribus integris fere seculis iam rem oti sumus, comparari nolumus quibus minor catechesis Lutheri scripta est, quippe quos Lutherus nihil omnino a bestiis distituisse in praefatione catechismi apperte testatus est. Videtur id quoque nobis singularem prorsus mereri attentionem, quod optimi regis nostri summo beneficio et concivium nostrorum catholicorum liberalius sentientium benevolis studiis reformatorum autem fratrum iuncta opera nobiscum, eam recuperaverimus religionis nostrae libertatem quae injuria temporum tantopere fuit labefactata. Nonne autem synodaliter congregati, adeo nos ingratos eis exhibebimus ut tales, condendis canonibus pro norma credendorum acceptari patiamur libros, quibus utrarumque religio inclementer et contumeliose prosciditur? Nonne Form. Concordiae classicum est contra reformatos fratres et princeps dissensionum inter nos et eos causa? cum quibus tamen auspicio principis, statim cum initio synodi mutuam coepimus fovere concordiam et arctiorem animorum consociationem? nonne religioni nobis ducemus religionem illam, quam supremus idemque omni pietate nobis colendus princeps et tanta praeclarissimorum civium romano catholicorum multitudo profitetur eo ipso publico contentui exponere, quod illos velimus libros aliunde, a privatis duntaxat theologis conscriptos, symbolicorum nomine, pro

norma credendorum synodaliter adoptare, in quibus legimus; missam catholicorum caudam draconis, clericum catholicum lucifugas nebulones, catholicos autem universim idololatros, blasphemos, reos sanguinis iporum et his similes vocari? hujusne nos generis libros nostris superintendentibus et consistoriis pro norma decisionum ecclesiarum synodaliter praescribemus? Si periculum est, nequi sive socini, sive destarum, sive quicunque alii nostro tempore latius se diffundentes errores in ecclesiam nostram evang. cuius puritatis et integritatis conservandae nos quoque sumus studiosissimi, irrepant; nonne eis caventicae explicata et publicata religionis nostrae doctrina aug. conf. declarata? Non verentur sibi fratres nostri reformati, ut a recto doctrinae tramite aberrant, quod praeter script. sacrae et aug. conf. a cujus nomine aug. conf. cives addicti vocamur, hocque nomine sub tutela publ. regni Hungariae legum stamus, mentionem fecerimus, salva ceteroquin aliorum quoque librorum quos alii aequae pro symbol haberi cupiunt quam origine tenus et indole sua habent, auctoritate et integritate. Atque hoc est, quod ab inclyta ac ven. synodo, omnibus precibus exoramus, ut expensis rationibus, quas communis salutis ecclesiae nostrae et tranquillandorum animorum nostrorum causa hic allegavimus, aut prout antea iam definitum erat, sola proponatur aug. conf. ab iis quorum intererit iurejurando subscribenda, aut si definitio displicet, subsistat, obsecramus, quae altero statim die facta est decisio, qua omnis haec contraversia de numero librorum symbol, a praesenti synodo exempta est. Quod si autem preces nostrae, quod non expectum, auditae non fuerint, id unum adhuc rogamus, ut brevis et sincera haec declaratio nostra posteritatis etiam causa, publicis synodi hujus inscribatur indicibus. Signat. Pestini die 9. Octobr. 1971.

B. J o s e p h u s P o d m a n i c z k y s.
c. r. et ap. mttis ad excelsum cons. reg. locum. Hung.
consiliarius m.p.

B. G a b r i e l P r ó n a y incl. comit.
Gömöriensis supremus comes.

B. A l e x i u s a b H e l l e n p a c h
m.p.

J o a n n e s R a d v á n s z k y s.c.
r. mtis consiliarius, superint, Montanae inspector.

G e o r g i u s J u s t h com. Thurocz.
ord. vise-comes et eiatis senioratus deputatus.

S a m u e l T e s s e d i k ven. fratern.
Pestano-békesiensis decanus et deputatus.

J o a n n e s S z t r a k a , eccl. Baka-
baniensis V.D.M. et ven. contubernii Nagy Hont.
Consenior et ablegatus m.p.

H o a n n e s M i c h a l i c s k a eccl.
Carponensis pastor et deputatus m.p.

J o a n n e s C h r i s t. Z i m m e r -
m a n n senioratus Zoliensis deputatus m.p.

T h o m a s T i h a n y i m.p.

A n d r e a s C s á s z á r incl. Torna,
Hont et Abaujvar assessor, Gomoriensis ord. not. et
cont. Gömöriensis deputatus m.p.

E z e c h i e l C s e r n o t t a incl.
com. Zempliniensis ex parte evang. aug. conf. frater-
nitatis consenior et ad synodum deputatus m.p.

J o a n n e s R o i k o scholae casso-
viensis rector, et ex parte gymnasiorum cis et trans
Tibiscani districtus deputatus m.p.

M i c h a e l B á l o g h y de eadem, ven.
senioratus Nagy Hont inspector eiusdemque ad synodum
deputatus m.p.

M a r t i n u s S c h v a r t n e r in
regia universitate pestiensi professor et bibliothaecae
custos, Soproniensium in re litteraria aug. conf.
deputatus m.p.

J o a n n e s M o l n á r eccl. aug. conf.
quae in pestiensi com. sunt ablegatus m.p.

J o a n n e s G o d f r e d u s G o t t -
h a r d t eccl. aug. conf. Zorndorfensis V.D.M. et.
ad synodum ex senioratu delegatus m.p.

A n d r e a s S z t e h l o eccl. evang. Petrova-
dziensis V;D.M. eccl. comit. Bacsensis ad synodum de-
putatus m.p.

S a m u e l K e v i c z k y de eadem,
per incl. reg. Hung. causarum advocatus et. incl.com.
M o s o n i e n s i s f i s c a l i s , q u a a d s y n o d u m e x p a r t e h u j u s
comit. exmissus ablegatus m.p.

J o s e p h u s U j h á z y de Budamér,
incl. com. Sárosiensis et Scepusiensis assessor m.p.

A n d r e a s J o n a s C i r b e s z
fratern. XIII. oppid. mont. Scepusiensium deputatus ad
synodum m.p.

A n d r e a s S i m o n ex parte VII.
oppid. mont. Scepusiensium deputatus ad synodum m.p.

S a m u e l T o e p l e r ninister Áll-
hauensis comitatus Castriferrei m.p.

A d a m u s L o v i c h rector et prof.
scholae Neosoliensis m.p.

G e o r g i u s B e r z e v i s z k y
de eadem ec parte eccl. incl. com. Scepusiensium deputatus m.p.

M a r t i n u s H a m a l j a r Magno-
Honth. eccl. deputatus m.p.

G e o r g i u s H r a b o v s z k y V.D.
M. Palotensis eccl. Vesprimiensium ablegatus m.p.

J o s e p h u s H r a b o v s z k y Po-
son., Sancto-Georg, Basin et Modrensis liber, et
regiar. Civitatum, incl. com. Posoniensi ingremiata-
rum deputatus m.p. "

2 számú melléklet

Programma, quo Ad ecamen anniversarium In gymnasio
distr. Evangelicor. A.C.

M e z ő - b e r é n y i e n s i , diebus XXVI. XXVII. et
XXVIII. Jun. anni h. MDCCCXXXIII.

Habendum,

Maecenantes ac fautores suos humanissime invitant.

Rector et professores. 1833.

" IV. Jam ante gymnasii huius initia vir reve-
rendus Sam. Tessedik Szarvasini a MDCCXC. institutum
practico-oeconomieum condiderat. Auctor praecipue
Basedowii, Salzmannii aliorumque, qui vulgo philanthropi
appellantur, studia cum admirari, tum imitari quoque
videbatur. Hinc linguas veteres classicas illorum exem-
plo minus colendas, contra vero maxime illa tractan-
da putabat, quae in communi hominum vita summam prae-
berent utilitatem, videlicet praeter linguam vernacu-
lam aliasque recentiores, morum disciplinam, natura-
lem, videlicet praeter linguam vernaculam alisque re-
centiores, morum disciplinam, naturalem historiam,
technologiam, verbo ea, quae realium doctrinarum nomi-
ne comprehendendi solent. Praemissis igitur libellis quibus-
dam ac dissertationibus, quae supremi adeo regiminis
collegium ipsi addictum reddiderant, scholam stabili-
vit, quae pluribus constaret partibus, utpote ludimagistro-
ram seminario, oeconomorum instituto, schola denique
vulgari et industriali. His disciplinis excipiuntur
amplae sunt aedes conditae. At vero praestantes viri
optimi conatus, ut necessitatibus ac desideriis haud
omnino respondebant, ita neque successum habere po-
terant diuturnum. Ludimagistrorum seminarium, tam
fructuosum futurum, constitutum tamen non est. Omnia
in oeconomiam industriam collata; cum scholis offi-
cinae ac machinae textoriae copulatae. Quae res quum
viles haberentur, non mediocrem incolarum excitarunt
indignationem. Ita moles impedimentorum, usquealtius

exsurgens, novi ludi deprimebat incolumitatem. Ad maturandum ejus occasum accessit aliorum quorundam virorum aemulatio, id plane, quod rever. Tessedik, cum summo rei bonae detrimento intermiserat, studia nempe classica exoptantium.

V. Divisis igitur animis conventus senioralis a. MDCCCII. die XIX. Maii Szarvasini coactus est. Ad hunc iam retulit vir generosissimus Klanitzay, praesente quoque et annuente plurim, vener. Seniore Joanne Simonide, ecclesiae Orosháziensis V.D. ministro, ut Latina schola grammatica in Senioratu fundaretur, quia multi essent, qui literis Latinis suos liberos institui cuperent, gymnasia vero lyceaque nostra longe distarent omnia, pleraque etiam in urbibus sita maioribus, timore parentes adficereut, ne filii eo deducti, per largam pravorum et luxuriantium morum occasionem degenerarent. Huic sententiae maximum pondus addidit vir rever. Daniel Botzko, V.D. minister Szarvasiensis, collega Tessedikii, qui Decani functus officio, pridie jam in consessu virorum aliquorum rogationem tulerat de ludo condendo altiore, cuius maxima sentiretur necessitas, quive fructus esset laturus uberrimos. Tradiderat quoque vir reverendus praesulibus scriptum, quo modus docentibus novis ac magistris salaria procurandi, studiososque pauperiores sustentandi expositus esset copiosius. Audita rogatione, omnes in conventu praesentes ratam eam habuerunt, Inspectorique commiserunt, ut coeptum hoc excelso Consilio regio insinuaret, scholaeque stabiliendae veniam ac securitatem impetraret. "

3. számú melléklet.

Kovács Pál: Szemelvények Tessedik prédikációiból.
Lelkipásztor folyóirat. 1972. 4. szám.

/1797/ " ... advent 3.vasárnapján /december 17/, a tűzvésszel foglalkozik, nyilván nagy tüzeset kapcsán. Alapigéül Efezus 5,15-t veszi: " Vigyázatok tehát gondosan, hogyan jártok, nem mint balgák, hanem mint bölcsek."

A bevezetésben a tűz hasznáról beszél: " A nap tüze nélkül minden halott lenne. Kenyér sem lenne, a föld nem teremne, semmi sem nőne, a sok művészet, ipar, tudomány névről sem lenne ismert. - Tűz nélkül nem lehetne szerszámot készíteni ... " " De miért mondom én ezt, hiszen mindenki tudja, hogy a tűz és világosság Isten nagy ajándéka. Tudni is kell, hogy a tüzet maga Isten teremtetten. A jó Isten javunkra adta, hogy ésszel éljünk ezzel az ajándékkal. De vajon gondol-e erre minden keresztyén és arra törekszik-e, hogy a tűz mint Isten ajándéka jól használtassék?

Téma: a keresztyén nagy kötelessége, hogy a tűzzel a szükséges óvatossággal bánjon 1.magára nézve, 2.másokra nézve.

Nem akar beszélni, csak megemlíti a háború tüzeit, ahol az emberi gondviselés keveset ér, mert ezrek akarják, legfeljebb egy-egy nem akarja. A mi országunkban évek óta nincs háborús tűz, mégis némely évben nagyon sok a tűz. 1797-ben is sok volt. Mennyi település, mennyi lakás vált porrá a gyors tűz által. " Ó, ha ezt a rózsahegyiek és debreceniek mondanák el nektek, akkor talán a mi nemtörődöm lakosaink, különösen gazdasszonyaink több óvatosságra indíttatnának, ha el is kerül a tűz szerencsétlenség. Honnan van az? Tudatlanságból, nemtörődömségből, gondatlanságból, könnyelműségből, fék-

telenségéből. Hogy azért a tűzzel való körültekintő bánásmód nagy szükség, azt nem szükség bizonyítani, csak fordítsuk figyelmünket a vagyonunkra, kényelmünkre, lakásunkra. A mi saját javunk kívánja, hogy óvatosak legyünk .1. Mily sokan minden vagyonukat elvesztik. Amit hosszú éveken át gyűjtöttek, azt a tűz egy fél óra alatt füstté teszi s. aztán öregségére nyomorog az, aki rosszul számol a tűzzel.

De másnak is tönkremegy a megélhetése. Kérdezzétek csak meg az utakon a debreceni lakosokat hány száz meg ezer embert tett tönkre egy gondatlan kovács ... a korponaiakat ... egy gyűjtogató gonoszsága ... Nem lehet nyugta az ilyen embernek. A tűzzel való óvatosság nagy kötelesség mások irányában is. Ahogy nekünk jó elfordítani a kárt, úgy a felebarátnak is. Isten a természet által, természetes kötelékekkel egybe teremtett, mint az emberi test tagjait. Ha egy tag szenved ... örül ... Isten lelke azonban még szorosabban köt össze - Máté 7,12 - amit akartok, hogy az emberek tiveletek felebarát ellen, a szeretet ellen ... Ajánljuk magunkat Istennek! ...

Az ígét nem forgatja ki, de ha valami gyakorlati kérdés kínálkozik számára, az ige szövegéhez, magyarázatához nem ragaszkodik.

1796. Vizkereszt utáni 4. vasárnapon is a magvető példázata az alapigéje. Az alapgondolata az ige terméketlenségének egyik oka: az iszákosság.

Téma: 3 főok, ami miatt az iszákosság elleni igehirdetésnek kicsi az eredménye. 1. begyökerezedett szokás, 2. az iszákos nem vallja magát annak, 3. az iszákosok a maguk dolgát sajátosan rajzolják le.

Hozzászoknak az italhoz és hiába beszélünk nekik.

Akárhogy is tántorog, nem hiszi el, hogy

részeg. Ha mondd neki, tiltakozik, még bíróság elé is hajlandó lenne vinni, hogy ő nem részeg.

Készek mindjárt a kifogásokkal. " Nem iszom én annyira, hogy ártsak magamnak." " Van jószágom, vagyonom, van miből." És hányan jutnak így koldusbotra.- " A magamét iszom." " Megkeresem, még is ihatom." " Ha iszom is, nem bántok senkit." " Nem fetrengem a sárban, még engem sem csipeltek haza." " Abbahagynám, de nem tudom." Igaz. De Isten segítségével lehet. - "Ar-ra való a bor, hogy megvidámitson." Persze, de nem ar-ra, hogy bolonddá tegyen! " Az is iszik, pedig az okos ember." Mindenki magáért felel. Aki gödörbe esik, annak is utánamégy? Nem kerülöd ki? Adná Isten, hogy az iszákosok számára ne lenne igaz az amit Jézus János 12,38kk-ban mond " megvakította szemüket és megkeményítette a szívéket ". Nyissátok ki megvakult szemeiteket és lássátok, mit csináltok. 1 Kor 6,9-10 a részegesek nem örökölhetik Isten országát. Fogadd meg, hogy Isten segítségével őrizkedni fogsz ettől a bűntől. Így áldásul lesz ez az igehirdetés.

/1796/ Február 2-a a szlovák gyülekezetben ugyanolyan ünnep, mint a többi: Mária tisztulásának napja.

Az alapige: Lukács 10,38kk. Mária és Márta története. Mértékletességre int.

Abrahám vendégfogadói példáját hozza fel, hogy az milyen szép. Aztán arról beszél, hogy miért kell tartózkodni a mértéktelen étkezéstől. Mert ez sok munkát és gondot okoz. Kiadások, hiábavaló vesztések vannak /lakodalmak, kereszttelési lakomák, torok, farsangok/. A mértéktelen evés betegséget okoz: nehéz fej, gyenge test, rossz gyomor, erőtlen tagok, késlekedik a munkában. - Bűnöket is eredményez: tetlenség, bujaság, csintalanság.

A fiatalokat figyelmezteti, ne mondassák, hogy erről nem is hallottak, az idősebbekkel nem is

foglalkozik. A fiatalok zárják be az ajtókat és mértéketesen éljenek Isten áldásával.

Az irgalmas samaritánusról szóló igehirdetése.

1796. Szentháromság utáni 13. vasárnap.

Bevezetésben: Ha a keresztyén szeretetről csak beszélni kellene, az az irástudó is közéjük tartozna ... tudott szépen beszélni. Jézus: jól mondtad. De hozzátette: cselekedd azt. S a samaritánust állítja eléje példaként, hogy hogyan viselkedjen a felebarátjával. Jertek, tanuljunk tőle mi is, hogyan kell irgalmasságot gyakorolni, ha el akarjuk nyerni az örökéletet.

Előterjesztés: Jézus példaként állítja eléünk a samaritánust, hogy kövessük. - 1. A samaritánus nem botránkozott meg annak az embernek a más válasán. 2. A samaritánus irgalmasságát nemcsak édes, semmitörő szavakkal mutatta meg, 3. hanem cselekedettel.

A/ A farizeusok és irástudók kizárták a samaritánusokat Isten szeretetéből s ha valakit le akartak nézni, samaritánusnak nevezték. És mégis imé - szeretett! Hányunkat megszégyenít ez! ... Krisztus nem arra tanít, hogy ne állhassunk azokat, akik más úton haladnak a mennybe, de több jó van bennük, mint bennünk. Menj és te is ...

B/ Nem szép szavakkal mutatta a szeretetet - a szavak nem sokat érnek. - Az ilyen szeretettől óva int I. Ján: ne szóval szeressünk, de cselekedettel és valósággal. - Hányan: " Méltóak vagytok a segítségre, de én nem tehetem, segítsen az Isten!". - Így csak a szemét vakítjuk a felebarátnak, de nem segítünk. Miből áll az, hogy emlegetjük, de szikrányi szeretetetésem mutatott az irgalmatlan pap és lévita - szájjal kívánták, de

otthagyták. De eljött az a samaritánus. Gondolkodik, mit tegyen? Nem sajnálja a bort, az olajat, melyeket saját szükségletére vett magához, szamarára tette, maga gyalog megy ... pénzt adott ... igéri a többi. Az irgalmasságot cselekvőknek szívéből jön a szeretet... Ahol nem érzik át a bajt, ott azzal sem gondolnak, hogy könnyítsenek rajta. "Evesen gondolnak arra, honnan jön a baj ... cselekedj úgy, mint a samaritánus ..."

4.számú melléklet

Dr.Nádor Jenő: Tessedik Sámuel a hitszónok és a tanár
Szarvas, 1941.

Tessedik Sámuelnek a szarvasi ev. ótemplomban 1796.
ápr. 24-én elmondott prédikációja.

" ... Isten! Te minden év tavaszán megújítod
a földnek képét. Mialát zengünk neked ezért, és ké-
rünk: újíts meg minket is szívből, lélekben és rtelem-
ben. Amen!

Keresztyén gyülekezet! Midőn Dávid király a
104.zsoltárban Istennek bölcsességét dicsóiti, a töb-
bi között a 30. versben ezeket mondja: " Kibocsátod
a Te lelkedet, megújulnak az emberek, és újjá teszed
a földnek színét."

És amit itt mondott, annak mi szemlélői
vagyunk évről-évre. És valóban.

Tavasszal az Isten megújítja a földnek ké-
pét.

Tél elején úgyszólván minden növényzet ki-
hal, s a zord tél beálltával pusztává lesz az egész
föld. Tél idején millió állat, bogár,növényzet alusz-
sza álmát: de midőn elközelg a tavasz, minden új
életre ébred. A messzire elköltözött vándormadarak
visszatérnek hozzánk, s minden élőlény örvend az új
légáramlatnak, a kikeletszülte új életnek.

Hát mi emberek, az idő ezen nagy változásá-
ra süketek, némák maradunk ... és csak mi nem tud-
nánk örülni az örvendező tavasszal?

De a mi örömünk nem lehet hasonló az ér-
telmetlen állatok öröméhez.

Mi, mint gondolkodó, észszel, értelemmel
felruházott legremekebb teremtményei az isteni böl-
csességnek, örülve az életnek, örüljünk a nagy Is-

ten jóságának is, amely e napokban mindennen megnyilatkozik. Nekünk az év ezen szakában emlékeznünk kell a dicső természet fenséges Alkotójára, s Őt nemcsak szájjal, hanem szívvvel-lélekkel dicsőítenünk kell.

Bizonyára mi sem leend reánk nézve illendőbb, mint az, hogy e kies tavaszi időben, mi is felbuzdulván a nagy Isten dicsőítésére, a megújult földdel mi is új életre ébredjünk. Erről fogunk elmélkedni e mai tavaszi vasárnapon.

Előbb alapige: Zsolt. 105. r.1-5.

A felolvasott igék alapján lássuk: Istennek különös módon megnyilvánuló jóságát e tavaszi időben.

Először: Miben nyilvánul az? És másodszor: Mire kötelez bennünket?

I.

Miben nyilvánul Isten jósága különös módon tavasszal?

Mi emberek az évnek minden évszakában Istennek különféle, megszámlálhatatlan jótéteményeiben részesülünk. Ama zord, kietlen téli idő is époly szükséges, mint az év többi kellemes szakai. Télen minden elpihen, a tél mindent eltakar fehér leplével, jégpáncéljával a jövő, az eljövendő kies tavasz, az új élet számára. Ha más előnye nem mutatkoznék, mint az, hogy az emberiséget éltető és tápláló természetet megpihenteti: már az is a bölcs isteni gondviselés jóságára vall. Nekünk keresztyényeknek emlékeznünk kell Jakab apostol e szavaira; " Mert felkel a nap a maga hévségével, és megszáritja a fűvet, és annak virága elhull és ábrázatának kedvessége elvész". De az évnek egy szaka sem állítja annyira szemeink elé Isten jóságát, s nem tesz annyira figyelmessé arra, mint a dicső, kedves tavasz.

Istennek ezen jóságát pedig megismerjük, ha:

a/ tekintetbe vesszük azt a nagy változást, amit tavasszal észlelünk a természetben. Az ősz, sok fáradsággal bevetett, a télnek zord viszontagságait kiállott őszi vetések reményteljesen emelkednek - a fák rügyeznek, virágzanak, langyos szellő melengeti arcukat, és mindez édes, örömteljes, reménységgel tölti el érző sziveinket.

És ki viszi mindezt véghez? ...

Isten, a dicső természet nagy Ura, alkotója. Ő rendelte el, hogy az éltető nap napról-napra melegebben sugározzon a földre, és a föld rögei alatt megdermedt növényzetet, s a téli álmát alvó millió állatkát új életre költse, ébressze.

Ő az, akiről a zsoltáriró mondja /104,13-14./: " aki megöntözi a hegyeket a magasságból, és a Te munkásságodból megelégitettik a föld. Aki füvet sarjaszt a barmoknak, és növényeket az emberek hasznára, hogy eledelt vegyenek a földből."

Ime, már csak ezen nagy változás is bizony-sága Isten véghetetlen jóságának. De fontoljuk meg azt is: nem Ő tartja- e fenn azon kiváló szép rendet, mely a természetben uralkodik? Enélkül nem állhatna fenn a világ.

b/ De Isten jóságáról tanuskodik azon nagy változás is, melyet önmagunkban érzünk.

És milyen e változás? Miben áll az?

Abban, hogy kedélyünket is új életre fakasztja a nyiló tavasz, a napnak enyhe sugára, úgy- hogy rendesen vidámabbak, egészségesebbek, erőteljesebbek leszünk, mint voltunk a télnek zord, hideg s idegeinket zsibbasztó hatása alatt. Bizony-bizony az a szegény, elaggott beteg, kit el nem vitt a márciusnak gonosz szele - ha átélte azt: reményt táplál új élethez.

Óh! És ki lenne közülünk olyan érzéketlen, hogy midőn látja éledni a föld holtnak vélt képét, látja azt vidámnak, örvendezőnek: hogy ő is ne örülne az örülőkkel?

A tavasz látásra nyitja a télben elhomályosodott szemeinket, hallásra füleinket. A virágözön nyílása, a fák virágdisze, a dalos madárcák lélekemelő éneke: nem emeli-e fel érző lelkeinket, szíveinket? Mily nagy áldás a kertek virágai, a fák illata! S bár még nem élvezhetjük azok édes gyümölcseit, mégis öröm és megnyugvás tölti el egész lényünket. És beteg szervezetünk számára mennyi éltet adó gyógynövényt nyújt a természet Isten-alkotta gyógyszertára!

De a kellemes időjárás iránt való érzékenységünk, nem üdítőleg hat-e, s nem Isten végtelen jóságát érezteti-e velünk? És e kellemes érzéseink nem egy-két napra, de az évnek majdnem három szakára terjednek. Holott a nagy Alkotó mindezt pusztán egy-két napra szoríthatta volna össze, s akkor élünknek csak egy-két napja lett volna örömteljes; Ő azonban üdítő tavaszt, érlelő nyarat, áldást osztó őszt rendelt a teremtés koronájá: az ember számára, hogy ezen időszakok pótolják a tél idején ellankadt erőinket.

2.

De lássuk másodszor: Mire kötelez Istennek ezen jósága?

a/ Arra, hogy a hatalmas Teremtőt teljes szívéből dicsőítsük.

Mire hív fel bennünket az egész dicső természet? Mire hívnak fel a madarak, a csúszó-mászó paranyi férgek, bogárcák, avagy a nagyobb állatok, az ő Istentől rendelt életmódjuk által? Vajjon mi, Istentől lelki és testi szemekkel megáldott lények, vakok és némák maradunk-e, látva a körülöttünk nyüzsgő életet? - Nem! Oktalan állatok nem szégye-

nithetnek meg bennünket!

Keresztyén hivek! Kinek számára ékesítette fel Isten a virágzó kerteket, a ringó zöld vetéseket, a szőlőskerteket? Kinek számára rendelte a millió állatokat? Vajjon nem a mi számunkra? Minden teremtetett lény dicséri az Istent, s csak mi maradnánk háládatlanok? Kedves embertársam! Ismerd el, hogy érdemetlen vagy Isten véghetetlen jóságára, áldásaira ... Magadba szivod a levegőt, mely nélkül élnék nem lehet: távozzék tehát tőled a háládatlanság oktalansága, érzéketlensége ... ! Valahányszor kis kertedbe, szőlődbe, vagy dús kalászkórtól ringó meződre lépsz: annyiszor dicsőítsd Istent, szólva a 104. szoltár 14. versével: " Mily számtalanok a Te műveid. Mindazokat bölcsen alkottad meg, és betelt a föld gazdaságokkal."

És ime, Istennek ilyen dicsőítésére buzdít a mai szent ige, szólván: " Magasztaljátok az Urat, hívjátok segítségül az Ő nevét, hirdessétek a népek között az Ő cselekedeteit! "

Isten jósága kötelez:

b/ Arra, hogy a feltámadás reménységével vigasztaljuk önmagunkat. A tavasz dicső feltámadása a természetnek, s így legszebb ábrázolása a mi jövőendő feltámadásunknak.

Az elhalt növényzet s az állatvilág, mely mintegy sirba helyeztetett, új életre ébredett. Így a mi sirba helyezett testünknek is új és dicsőbb életre kell kelnie. Pál apostol így szól /Cor.15. 42./: " Elvettetik a test romlandóságban, feltámasztatik romolhatatlanságban. Elvettetik gyalázatosságban, feltámasztatik dicsőségben; elvettetik erőtlenségben, feltámasztatik erőben."

Amint a tavasz kezdete a természetben s az állatvilágban való növekedésnek: úgy ama dicső nap leendő kezdete a mi tökéletesedésünknek is. Ha

a kegyelem Istene már a földi életben ily nagy jó-téteményben részesít: Ó! mennyivel nagyobbban fog részesíteni ama jövőendő életben! Pál így szólt: "Amit szem nem látott, fül nem hallott és emberek szíve meg nem érzett: azt készítette Isten az őt félőknek."

Ime, Kedves Testvéreim: a jövő élet reménységének eme gondolataival kell vigasztalnunk magunkat.

De a föld képének e megújulása mellett ujhódjunk meg mi is. Erre indít bennünket az egész természet. Az Isten azt akarja, hogy a nap melegítsen ... az Isten azt akarja, hogy a föld idejében megadja a növények növekedését, ... az Isten azt akarja, hogy a felhők esőt adjanak és mindezek megcselekszik ezeket. Mondd csak, minden teremtmény teljesíti teremtményének akaratát: vajjon mi nem fogjuk teljesíteni? Távol legyen ez tőlünk! Inkább arra ügyeljünk mindig, hogy neki engedelmesek legyünk. Mennél nagyobb mértékben voltunk engedetlenek, annál inkább várható tőlünk az Ő magasztalása.

Igy következik el, hogy idővel, Ő is tisztességet ad nekünk. Így fogad be bizonyosan abba a hazába, hol lészen örök és örömmel teli tavasz, hol lészen örök és örömmel teli nyár. Amen."

5. számú melléklet

Vajda Péter: Erkölcsi Beszéd.

A cenzor által kifogásolt részek a cenzorközponti testületéhez intézett levélből.

52. A Tudomány tud, nem pedig hisz, tehát minél nagyobb valakinél a tudomány mezeje, annál szűkebb a hite. Midőn mindent fogunk tudni, nem szorulunk éppen semmi hitre.
59. Adjakok testi halált egynek, száznak és ezernek, ha ezek szent sirján a nemzet szabadságfája virágzandik föl.
60. Szolgaság az, hol van, ki nem ember, kinek nyakára szabják a törvényeket, a nélkül hogy ő közvetve vagy közvetlenül bele folyhatna.
66. Vannak még mások, ellenségi a szabadságnak, kik azt állítják, hinni vakon, mit a tekintély parancsol, s épen az emberi ész főkérdéseinél holt betűkre támaszkodni, nem pedig isten élő könyvére, a természetre.
67. Szabadon nem gondolkozni isten és lélek, világ és halhatatlanság felül, ez vallási erény, ez érdem, ez koszorura méltó.
68. Hazánk, barátaim, a valódi szabadságtól mind külsőleg, mind belsőleg végtelenül távol van. /Hogy külsőleg távol van, onnan megítélhetitek, miszerint tiz tizenegy millió embernek legkevesebb joga sincs közöttünk, kivéve az, mit néhány százezer ember neki tiz század folytában engedni méltóztaték s amit tőle kegyelemből maiglan meg nem tagadott.
70. Ott van a sok veto a felső táblánál, veto, melly északi szomszédainkat sirba fekteté, melly egy szerencsétlen nemzet sorsával fenyeget bennünket is. Igy látjuk a szabadságot minden oldalról kopasztva, gyöngítve s valóban nem igen mereszthetjük fel tarczunkat, midőn a magyar szabadság említettik./
77. A forradalmakat sonasem az ész barátai eszközölték, hanem a főnállónak ostoba védői.

84. De ez nem lehet máskép. Az emberiségnek csak akkor lesz testileg is jó állása, ha eszék kifejtette. Mig ez nem történik, a zsarlás és kényuraság elszedi mások szája elül a falatot, megkeseríti a szerelem étét, rongyot vet ruha helyett a testre és nyomoru kunyhóban vigasztalatlanul hagyja tengeni az elnyomottakat.
85. Istenem! és ez emberi élet, ez a föld királyaihoz méltó sors!
91. Legtöbb vidorság van megyei s országos életünkben, de ez is csekély belső tartalma s kicsinded physikai s erkölcsi sulya miatt nem szerezheti meg magának a tiszteletet fölülről s a szeretetet alulról.
94. Ugyanaz, sőt többet mondok, egy vele Moses és Mohamed istene és minden istenek, akármilyen néven, akármely időben és nép által nevezettek.
- Azt gondoljátok, csak egy küldötte egy követe volt istennek a földön? - csalódtok, minden fejben megvan az ész, mint isten követe, csak mivelni kell őt és isten szavait mindenkor hallhatjátok általa.
96. Ezt sokan sokféleképen fogják magyarázni, de én nem mondok sokat, midőn állítom, hogy a következő magyarázat felel meg leginkább a tiszta észnek, a józan bölcsesletnek. Krisztus vallása szeretetre és igazságra van alapítva; igen, de szeretet és igazság isten fő tulajdonságai is, sőt a tökéletes szeretet és tökéletes tulajdon csak isten kifolyása; tehát a szeretetben és igazságban maga isten van megtestesülve.
102. Tudom, mindnyájan kíváncsiak volnátok hallani az én véleményemet a csudák felül, hallani, mit mond a tudomány azon tárgyakról, melyeket hitetek alapjává tettek. - Én most az egyszer hallgatók e tárgyról: mert kitűzött célom másfele

nógat, mert nincs még elkészítve a föld, melyre biztosan hinthetnék magvakat. Igen érdekes beszédeket tarthatnék; nagy gyönyörűségére a fejlettebbeknek, nagy boszankodására a hátramaradottaknak.

Mi az ég? És hol van benne isten? A régi, együgyű jámborság azt vélé: mint az emberek a zöld földön, az angyalok úgy járnak a kék égbolton. De jött a tudomány s fölforgatá az ó képzelődést.

112. A kereszténység is az evangelistáktul kezdve egész a mai napig igen kedvelé a költészetet és ahol csak lehet, használá.

128. Hol az ész mivelve van, barátaim, ott fölvirágzik a polgári szabadság, ott mennyei fényben ragyog a megtisztult vallás. Ha Európának mind a 200 millió embere föl van világosítva érdekei felül, van-e a földön hatalom, mely őket gátolja céljuk elérésében? - Minden ország azon mértékben szabadult fel, amint mivelődött.

Édes barátaim, sokan érezzük még mi is a polgári helyzetet terheli s látjuk, hogy szemeink előtt mesterséges köd terjesztetik. Mi fog ezen segíteni? Az ész mivelése.

143. Nem tudom, czélszerűleg cselekedtem-e K.H., midőn utolsóelőtti alkalommal az ördögöket vettem bonczkésém alá és bonczolásomban talán kissé merész is voltam. Nem segíthetek magamon. Véremben van, bolygatni azt, ami előítélet, mi igtalanság, mi kártékony, de volna hatalmamban!... fenékéig nyulnék a rosznak, s elő vonszolnám, hogy irgalom nélkül megégessem, tövére tenném fejszémet a balgaságnak, hogy kivágjam és kiirtsam.

144. A milly irgalmatlanul bánt a keresztény vallás a görög hittet, hasonlólag bánt ezzel az újabb tudomány és bölcsélet. Ezen angyalhit szép költői ko-

rány és szürkület vala, mellynek a tudomány szemébe nézvén, egyszerre fölvilágosodott és az árnyak letűntek.

157. És voltak fejdelmek, kik a szó legvalódibb értelmében földi istenek lehettek volna hatalmoknál fogva, - és lettek ördögök.

178. Az olyanok, kik fölül voltak minden előítéleten, kik a vallásban nem nézik az öltönyt, hanem a lelket. Ugyde az illyenek nemcsak egymás között képesek egyesülni, ezek azonnal kezet adnak nemcsak a józan catholicusnak, hanem allah és bráma hívóinek is képesek egy közvallásra lépni, mellybül sem zsidó, sem török, sem catholicus nincs kivéve.

185. Az én eszem azt mondja, ugy kell venni az életet, amint van s a lehető legjobban használni. Legnagyobb erény legtöbbet örülni és legtöbb örömet szerezni másoknak.

Mi a jövőendő élet? Olyan ország, mellyben senki nem volt a halandók közül.

187. Bizony bizony mondom nektek, barátaim, a jelen életnek a jövőendőre igen csekély befolyása lehet.

195. Minden vallás közvetlenül akart istentől származni. Ez a tekintélyek legfőbbiek. E tekintélyek szükségesek voltak a maguk idejében, sőt a föl nem világosodottak előtt mai nap is szükséges lehet némi tekintély s ez ugy marad, míg az ész napja mindenfelé nem hinti sugarait.

198. Krisztus az egész világnak.

A kereszten halt meg, tanjára fölütve az igazság bélyegét. De nem ugy lőn, mint az írástudók a főpapok hitték: megnyíltak a sir retheszei és a dicső halott ma is él közöttünk, hosszú 18 század után és tudományának hódol a félvilág. A legfelségesebb példa és tanubizonyosság K.H., hogy a szellem nem hal meg, hogy az igazság mindenható.

6. sz. melléklet

Tessedik levelei Festetics Györgyhoz.

1. III. 11.
Hochzuverehrer Herr Graf
Guärdigster Herr!

Nach Ihrer Hof-Gräflich Gnade auf nach der
Erweisung eines eigenen Pächter-Ökonomischen
Instituts, durch einen anderen und Zöglinge
wollen Mann Unterstützung annehmen lassen,
um in meinem anstehenden Institut, Anstehen
zu können, was für mich ein gewisses und auf
mehrerer Anzahl von den noch immer fort,
Anstehen so für Wohlwollen gegen meine
Unterstützungen. Herr Präsident ist nicht
aber nicht und schickte mir unter den 18 Ele-
ven, die ich jetzt unter meiner Leitung habe.
Nur bedauern ich, daß das Institut noch bis
jetzt gar keine Fortschritte an solchen Talen-
ten, wollen Männer so zu unterstützen, wie sie es
vermögen. Kost und Logis ist mit der Zeit
der Zöglinge in Preis gestiegen; ich selbst
bin noch immer in der Lage, feine Le-
bensmittel und prächtige Kinder nicht
in -

im Hand, Jense Pränfiki das zu geben, was ich du vor,
maßigen Praktiken zu geb. Besonders erfordert
die Lesebezüge der Jense Pränfiki nach Maß-
nung aus Briefen, als meine Bibliothek ist im
guten Stand, da alle Lese- und Obleen von
derselben Gebrauch machen.

Ich erlaube mich Ihnen, Liebes Jense-Gräfe,
hiesige Guaden zu einer kleinen Beilage, für
Jense Pränfiki anzufalten, und kann versich-
ern, dass solch einem würdigen Object
erstattet werden kann.

In der gemessenen Hoffnung, dass mir diese Beilage
nicht übel gerichtet werden wird, habe ich
Esra mit herzlichem Respect zu sagen

Liebes Jensegräflchen
Guten

Crans. d. 24. Juli. 1799.

unterthänigster Diener
Adm. Theschedik

Leut-Infanterie Gar.,
Gardie, der Gar. Gren.

Da ich das vierte Goffung habe, das das
Prüfungs- und selbst ganz angeschlossen wird,
dann für mich einen neuen Versuch
angewandte Station an sich, so auf sich
ich mich von allen weiteren fanghaftigkeiten.
Ein Vorfall bei mir war nicht mehr ein
harmlos, sondern sehr tief und ernsthaftig.
Vollte das Prüfungs- und letzte Teil
dank sagen, da ich für den letzten Teil
hierauf meine Arbeit zu beenden in der
und die Vorzüge habe, so sage ich
nochmal für die ganze mich und meine
ganzen Kenntnisse so oft ganz Proba
so für die ganze und wohlwollen, da
unbegründeten Dank, und noch mehr mit
dem tiefsten Respekt.

L^{re} ex S^{on} Graflichen
 Guaden
 BESZAKOS LUTELIAN
 - B. ex. 104

Ваше пр. д. в. Авг. 1800.

and so forth, and I am
 sure the whole

Hofgutsbesitzer Herr
 Guädigster Herr Graf.

Als Herr Provinzsekretär von Czernysburg
 sich, habe ich mich dem Herrn Baron von
 Hirschenberg gefühlt, dass er von
 einem Arbeiter bloß darum be-
 legen, damit er ein Gefährliches
 der Galgenzeit haben möge, die
 um Talente eines jungen Mann
 und unser Haus zu lernen. Ich
 um mir die Zeit, die ich lassen
 und Arbeiter in Copia be-
 legen.

Lieber Herr Graf Gyllen-
Garden

Crax. J. 21. June 1800.

7. sz. melléklet

A KIRÁLYI MAGYAR
TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT
T Ö R T É N E T E
ALAPITTATÁSÁTÓL FOGVA MÁIG.

A TÁRSULAT 1868-DIK ÉVI FEBRUÁR 1-SEJÉN

TARTOTT

HUSZONÖT ÉVI JUBILEUMA

ALKALMÁRA

IRTA

KÁTAI GÁBOR,

ORVOSTUDOR, OKLEVELES GYÓGYSZERÉSZ, A MAGYARHONI FÖLDTANI TÁRSULAT RENDES-, A BIRODALMI FÖLDTANI
INTÉZET LEVELEZŐ-, A MAGYAR ORVOSI KÖNYVKIADÓ TÁRSULAT IGAZGATÓ TAGJA, A KIRÁLYI MAGYAR TERMÉSZET-
TUDOMÁNYI TÁRSULAT ELSŐ TITKÁRA, A NAGY KUN KERÜLET TISZTI FŐORVOSA.

PESTEN,
NYOMATOTT BUCSÁNSZKY ALAJOSNÁL.

1868.

És most, miután társulatunk működését s a kebelében történt eseményeket, a mennyire csak tőlünk telheték, hiven és röviden elsoroltuk, legyen szabad még egy rövid áttekintést tennünk a nevezetesebb mozzanatokon.

Láttuk miként alakítá meg a társulatot Bugát, kinek ezen munkára, határozottan ki merjük mondani, kortársai között legnagyobb képessége volt. S ezen képesség nemcsak akkoriban délpontján állott hírnevében, sok oldalu és páratlan munkásságában, az orvosi és természeti tudományok terén szerzett hasznos szolgálataiban, nemes, nyílt, megnyerő modorában rejlett, hanem kiváltkép abban, hogy az ügynek a lehető legnagyobb odaadással feküdt neki és hatalmas agitator tudott lenni, agitator a szó legnemesebb értelmében.

Nem volt még olyan ügy, melynek hívebb és tevékenyebb apostola lett volna valaha, mint a minő volt Bugát a természettudományi társulatnak.

Nincs az a kigondolható előny, melyet a társulat javára kikeresni ne igyekezett, nincs az a tisztos ut és mód, melyet meg ne kísértett volna.

A vezér lelkesedése lángra gyújtá a sereget is, s történeteinknek szent kötelessége hiven megőrizni azon nemeslelkű s áldozatra kész levették neveit, kik a dicső harezban mindenkor az első sorban küzdöttek.

Elfeledhetnők-e Vajda Pétert, kinek halántékára a költészet és a természettudományok muzsái vetélkedve nyújtják a koszorút, ki legelső titkára volt társulatunknak, ki a szervezkedés fáradságában és dicsőségében legközelebbi osztályosa Bugátnak; a szorgalmas munkásság két mintaképét, Petényi Salamont és Sadler Józsefet, kik az általok képviselt tudományok szakadatlan előmozdításában halálig mindketten oly buzgón működtek, mintha csak vetélytársak lettek volna; a Kubinyiakat, a haza javára áldozni mindig kész Ferenczet és a socialis téren oly sokat forgolódott Ágostont, ki az elnöki s az alelnöki díszes tisztet több éven át viselé, Kovács Sebestyén Endrét és Török Józsefet, kik mint titkárok, Jármay Gusztávot, ki 21 év óta mint pénztárnok, Jedlik Ányost, Nendtvich Károlyt, Frivaldszky Imrét, Hanák Jánost, Rhédey Antalt, Boór Károlyt, Pecz Vilmost, Molnár Jánost, kik mint választmányi tagok, Pauer Lipótot, a gyűjtemények örét, a mindenkor munkakész nemeslelkű Haumann Lászlót és a kézi munkával áldozó Virnau Jánost, kik a társulat belügyeiben, Szőnyi Pál elnököt, Takács János titkárt és Gáspár Jánost, kik a társulat újra felélesztésében oly nemes buzgósággal fáradoztak! Hogy többeket ne is említsünk.

A felsorolt férfiak működése jobbára az első, 1848 előtti időszakba esik, a legnehezebb, az összekötő idősziakra csak a legutóbb említett háromé terjed át, kik közül Gáspár az évkönyvek 2-ik kötetének díj nélküli szerkesztése és a tagok fizetési viszonyainak rendbeszedése által szerzett érdemeket. Az újabb korszak hozzánk még nagyon közeleső egyéneiről hallgatnunk kell, felőlük majd a későbbi kor hozandja meg ítéletét.

A társulat szerkezete, gyűlései minőségét tekintve, huzott némileg a megyékéhez, a nélkül, hogy ahhoz teljesen hasonló lett volna. Eleinte minden évben 4 közgyűlést tartottak, melyek, mivelhogy a pesti vásárok idejével a mikor lehetett egyidejűleg hivattak össze, nem ritkán vásári közgyűléseknek is neveztettek, s azokon kívül havonta kisgyűléseket, a nélkül azonban hogy ezeket szabatosan egyenlő renddel és számmal tartották volna, inkább

A
PESTEN FELÁLLÍTANDÓ

PROTESTANS FŐISKOLA'

TANÍTÁSI RENDÉT TERVEZŐ

PÁLYAMUNKÁK,

A DUNAMELLÉKI

HELV. HITV. EGYHÁZKERÜLET' KÖZGYŰLÉSE

ÁLTAL

1841-diki Julius' 1-sőjén

KITŰZÖTT

JUTALOMKÉRDÉSRE.

Második kötet:

TISZTELETDÍJJAL JUTALMAZOTT, 'S RÉSZINT EGÉSZBEN,

RÉSZINT RÉSZLETEKBEN KIADATOTT

PÁLYAMUNKÁK.

KECSKEMÉTEN,

NYOMATOTT SZILÁDY KÁROLY BETŰIVEL,

1842.

PESTI
PROTESTANS FŐ-ISKOLA
T E R V E.

IRTA
Vajda Péter.

(Jutalom-díj mellett egészben kiadott pályamunka.)

9. sz. melléklet

Vajda pályamunkájának mottója

10. sz. melléklet

Ballagi hadelnöki titkárrá kinevezése

KÖZZETÖNTY,

hivatalos lap.

nik, hetőt kivéve, naponként egy — országgyűlés alatt több — iven. Előzetési díj jövő féltve helyben 7 ft, vidékre 8 ft p.p. — Előfizetheti Budán a kiadó-hivatalban (vár, Földes-ház 132. sz. a., a nagy. orsz. egyetem nyomdája mellett), Pesten Emich Gusztáv könyvkereskedésében; vidéken minden állandó postahivatalnál. — A szabott díj hivatalos csatolmányok után a szokott beiktatási 's felvételi díjak fizetnek. A meg nem szabott díjak hasábsorért 5 p. kr. vétetik. Mellékert eddig díj nem fizetett, ezután is díjnak. — Magán hirdetések nem vétetnek föl.

HIVATALOS RÉS Z.

A nemzet kormányja a néphez!

A' haza vesztélyben van!

Retel fegyverre! minden honpolgár!

decs eszközökkel vélnök megmenthetni a nemzetet, k ki, hogy a' haza vesztélyben van

gyáva gyermek nemzet élen állanak, mely ré-
kább elvész, hogy sem magát védelmezzze, ovakod-
atni országsszerte a' veszharangokat.

el tudjuk, hogy hazánk népei egy férfas nemzet,
al számot vetett, midőn a' legistenlelőbb elnyo-
gát megvédeni elhatározá; félretesszük a' sem hoz-
nemzethez nem illő szépligetést, tikolozást és al-
lan és tartózkodás nélkül kiküldjük: hogy a' haza
an.

izonyosok vagyunk, hogy a' nemzet képes magát
egvédeni, azért tudtára adjuk tartózkodás nélkül a'
sz nagyságában, felszólítjuk isten és a' haza nevé-
vesztélynek bátran szemébe nézzen, 's fegyverre
honpolgár!

Ha mi győzünk a' zsarnokok által reánk uszított csorda-
kon; győzelmiünk következtében, olasz, német, cseh, lengyel,
oláh, tót, szerb, horvát szabaddá leszen. Ha mi veszünk, leál-
dozik minden népek fellett a' szabadság csillaga.

Erezzük tehát magunkat a' népszabadság felszentelt baj-
nokainak. — Ezen érzellem szikárdíta kedünkben az elszánt
akaratot; ezen akarat edze meg karjaink erejét; ezen erő men-
tse meg hazánkat gyermekeinknek, mentse meg a' szabadság
előfáját, mely sehol sem fog többé gyökeret verni; ha gyáva-
ságnunk miatt nálunk kidől, a' két zsarnok császár istentől meg-
átkozott fejszéje alatt.

Magyarország népei! akartok-e meghalni a' vad musz-
kák irtó vasa alatt? ha nem, védjétek magatokat.

Akarjátok-e látni, mint tiporják a' távol éjszak kozákjai,
apátok, feleségeitek, gyermekeitek megfertőztetett tetemeit?
ha nem, védjétek magatokat.

Akarjátok-e, hogy a' lakosság egy része a' távol Sibiria-
ba, vagy a' zsarnokok külföldorájába elhurcoltassék, más ré-
sze járomba görnyedjen a' muszka kancsuka alatt? ha nem; véd-
jétek magatokat.

a' hajdúkerület, a' nagy kúnység, Heves, tiszántúl, 's Biharnak
alsó része és Debreczen a' Tisza őrzésére, 's a' tiszai vonal meg-
védésére különös gondot fordítsanak, 's a' Tiszának az ellenség
állati átlépését lehetlenmé tenni iparkodjanak. Pest megye pe-
dig, Csongrád, a' kis kúnység, Fejér, Tolna, Esztergom 's Nógrád
alsó része; a' kereszties hadakat rendezzék, miszerint első fel-
szólításra a' Rákös mezején összevethessenek.

11. Mind ezen rendeletek végrehajtása, rendezett tanács-
csal bíró községekben magoknak a' községt előjáróknak; egyéb-
kint pedig a' törvényhatóságok bizottmányainak 's tisztviselői-
nek kötelességöké tételük — miért is az illető törvényhatósági
kormányzók e' rendelenek a' közlönybe megjelenése, 's annak köz-
megkapása után azonnal bizottmányi ülést tartatni, 's annak köz-
benjöttével köllőleg intézkedni, az intézkedésekről pedig a' bel-
ügyminiszeriumot sürgöny útján folyvást értesíteni kötelességök-
nek ismerjék.

A' ki a' hazát fegyverrel támadja meg, az ellenség, a' ki
pedig a' haza megmentésére kötelességét nem teljesíti, az hon-
áruló, és ilyennek fog a' haza 's a' kormány által tekinteni.

Csak egy nagy erőfeszítés a' nemzetől, és a' haza örökre

ellenségeinek hírlapjaink adják a' leghitelesb's
idősításokat, azok teszik a' leghasznosb szolgálatot.
kban egy lap annyira elfeledkezett a' haza iránti
, hogy részletesen leírná egyik fővárunk őrségi

s lap egy tábornok magánylevelét közlé, melyben
sága alatti hadtest száma van elősorolva.

mint botrány, ez nyilvános hadi kémszolgálat az
ében.

lap, mely vagy vigyázatlan vagy roszakaratú
derönket, állásunkat, mozdulatainkat közölni az

tehát a' szerkesztő ismételt megintése, felhívása
en is fogatlanoknak mutatkozott, ezennel rendelem:
di erőnek's elosztásának vigyázatlan, könnyelmű,
zélése következményeiben keserves lehetvén a'
ép ugy mint a' szándékos hazaárulás: az ez el-
bűnhődő szerkesztő a' f. é. febr. 13-án kelt tör-
b. alatti pontja értelmében a' rögtönítelő vegyes
lébe állíttatik.

rlap pedig kormányilag mindenestre elfog tiltatni.
p's bármilyen nyomtatvány Budapesten csak a' rend-
i osztály átolvasása és engedelmé után fog kihor-
éb helyeken megjelenő pedig a' helybeli hatóság
edelmé után osztathatik ki. A' hatósági elnökök
sökké tétetnek semmi olyan nyomtatvány kiosztását
adni, mely a' hazának hadviselési tekintetben ár-

sten, június 27. 1849.

Lajos, Belügyminister,
inyzó. Szemere Bertalan.

gyministeriumhoz sűrűn érkező panaszokból ta-
miképen a' hadseregbeli tisztek, a' részükre en-
szállásdíjból — illető szállásadó gazdákat kész-
épen kinem elégitik, vagy pedig csak nyugtatják,
a' hadseregbeli tisztikar az álladalom részéről,
tatott el szállásdíjjal, hogy abból a' szállásbért
zze: minél fogva valamennyi katona tisztek ezennel
miszerint ugy a' multra, mint jövőre ebbeli tarto-
san kifizessék's panaszkodásokra okot ne szol-
szállásadó gazdák pedig figyelmeztetnek, hogy
er fejében nyugtatványokat el ne fogadjanak, de
ltal — azt maguknak kész pénzzel fizetessék.

ten, június 26-án 1849.

Hadügyministeri álladalmi titkár
Szabó Imre, ezredes.

en katonai közhatóságoknak.

altatván, miszerint több helyekről gyakorta az orvo-
sgáltatott rokkant katonai egyének rendelkezés
atnak, a' nélkül, hogy felőlők a' szükségelt felöl-
zékek az országos hadi főparancsnoksághoz be-
minél fogva szigorú kötelességévé tétetik minden
csnokságoknak, orvosilag felölvizsgált rokkant
egyzéket ide beküldeni, hogy elbocsáttatásuk, hova
vagy nyugalmaztatásuk eránti intézkedések az il-
ancsnokság által megtétethessenek.

, június 26. 1849.

Orsz. hadi főparancsnok hiv. távollétében,
Meszlényi, ezredes.

altatván, miszerint a' katonai szállítmány vezény-
illető állomásra érkezének, sem érkezésüket,
ány létszámát előlegesen be nem jelentik; minél-
fféle szállítmány vezénylőt illetőleg meghagya-
lje szerint előre beküldött szállás készítőik által
ét és a' szállítmány létszámát, a' szállítmány lét-
éhez képest néhány nappal, vagy ha a' rögtöni

Kinevezések.

459. | P. M.

Kamánházy János pénzügyministeriumi titoknokot tár-
czámhoz segédtanácsossá és Bántó Sámuel fogalmazót fő-
számítttő kinevezem.

Budán, június 26. 1849.

Dusчек Ferencz,
pénzügyminister.

2971. | E. 615. lg.

Csanády György pénzügyministeri fogalmazót tár-
czámhoz álladalmi alügyészszé neveztem ki.

Kelt Pesten, június 26. 1849.

Igazságügyi minister,
Vukovics Sebő.

1056. | m.

Kemény Jánost tárczámhoz irnokul kineveztem.

Budapest, jun. 26. 1849.

Vallás és közoktatásügyi minister,
Horváth Mihály.

1008. | m.

A' vallás és oktatásügyi ministeriumhoz: Szögyvári József
és Román József irnokokká általam kineveztettek.

Budán, június 18. 1849.

Vallás és közoktatásügyi minister
Horváth Mihály.

1055. | m.

Légrádi Imre közalapítványi ügyigazgatósági irattárnok
hivataláról lemondása által, előléptetés útján Lovász Imre otta-
ni kiadó, irattárnokká, és igtatóvá. és Molnár József ottani első
irnok kiadóvá, általam kineveztettek.

Budapest jun. 23. 1849.

Vallás's közoktatásügyi minister
Horváth Mihály,

Vasvári Károlyt a' képviselőtőházhhoz könyv, 's al-
irattárnokká neveztem.

Budapest, június 26-án 1849.

A' képviselőtőház alelnöke
Almásy Pál.

A' hadügyministeri elnöki osztály igazgatójául Molnár
Nándor 2-ik huszár ezredbeli ezredest nevezem ki.

Budapest, jun. 24. 1849.

Görgei Arthur,
hadügyminister.

E. 21574 sz.

Bloch Mór százados, a' hadelnöki osztályban, titkárról
neveztetik ki.

Budapest, jun. 24. 1849.

Görgei Arthur,
hadügyminister.

A. 21,118.

Flatt Ágoston debreczeni helyőrségnél működő főhadnagy
hadbíró, f. évi június 22-től századosi rangra előléptetett.

Görgei Arthur,
hadügyminister.

A. s. 22, 611.

Kineveztetnek az első huszár ezredhez:

Főszázadosúl:

Tallán Endre 13 huszár ezredbeli volt főszázados, 1848-
1-ső napjátóli ranggal és illetményvel.

A' 18. huszár ezredhez

Főszázadosokúl:

Vajda Elek 1-ső) huszár ezredbeli) 16. jun. ranggal
Kerekes József 9-ik) alszázadosok) 18. "

Alsószázadosokúl:

Takács Ferencz) ezredbeli) 18. juniustóli ranggal.
Gáspár Lajos) főhadnagyok) 20. " "
Draposi József 14. huszár ezredbeli 22. " "

19173. | F

A' bábo
zsef volt mán
gédi hadnag
Budape

1866. B. |

Kállay
járól lemo
Budape

2155. | B.

Toront
boldogaszony
Beckerek" k
az említett pe
Egyszer
tett, 's általa
tik, hogy Nag
Magyarország
ezimű körirat
köztudomásra
Budape

A. 22490.

A' 100-
meg nem jele
századosok. E
Ferencz hadn
tandó 10 nap
állomásaikat
számból kitör
Kelt Bu

1613. 1613

Czernko
keté-re,
Landsh
György vezet
Vucheti
Tribus
Jósénak Köv
nel közhírre
Kelt Bu

2164. B.

Petyko
ként átváltoz
Budape

884. 887.

Sulez E
Lajos 49-ik
József bors
tása megeng
Budape

1678. 168

Blasko

11. sz. melléklet

Ballagi haditudósítása

BÉKÉSVÁRMEGYE

1848—1849.

ÍRTA:

OLÁH GYÖRGY.

II. KÖTET.

GYULÁN,
NYOMATOTT DOBAY JÁNOS KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.
1892.

LXXX.

Békésmegye védbizottmányának. Csányi orsz. biztos urtól Váradra, onnét pedig ez órában azon örvendetes tudósítás érkezett, hogy Bem tábornok Szeben városát márczius hó 11-én esteli 10 órakor szerencsésen bevette, bár nékie mintegy 5000 muszka s Puchnernek nagyobb számú serege ellen küzdeni kellett. Boczko Dániel, s. k.

LXXXI.

Tisza-Földvár, márczius 20. 1849.

Örvendetes hír, hogy Bem Szebent bevette es őrsereget hátrahagyva, többi seregével hozzánk indult. E hírnek következtében történt az, hogy seregeink a tiszántúlról visszavonatván, az eldöntő csata akkorára halasztatott, mikor Bem megérkezik, hogy annál biztosabb legyen a győzelmünk.

Egyebként jelenleg az idő kuruczsa is, mely oly hirtelen beállott, nagyon ellenünk volt, az ellenség pedig Kecskemét és Körös táján egész erejét központosította volt. Ballagi Mór.

LXXXII.

Békésmegye védbizottmányának! Az 5-ik magyar hadtesti parancsnokság f. márczius hó 20-án kelt parancsa következtében, márczius 22-én egész zászlóaljammal Szegedre fogok indulni, hol is a további parancsot várandom. Miről midőn a tisztelt védbizottmányt értesíteném, tisztelettel maradok Ó-Aradon, márczius 21. 1849. Okolitsny s. k., őrnagy.

LXXXIII.

Ó-Arad, márczius 22. 1849.

Békésmegye védbizottmányának! Okolitsny

LXXXVI.

Török-Szent-Miklós márczius 23. 1849.

Utolsó tudósításom óta semmi nevezetes nem történt. Seregeink folytonosan vonulnak Tisza-Füred felé és a dob egész nap szól az utcán. Ennyi mindössze a mit jelenleg mondhatok.

Egyébként én mai nap állandó hivatalba léptem a seregnél, minelfogva a bennem helyezett bizodalomérti hála köszönetem mellett az az alázatos kérelmem, melytől tettek engem a tábori hírnökség kötelességei alól fölmenteni. — Ballagi Mór.

LXXXVII.

Arad, márczius 24. 1849.

Győzelmi hírek. Perczel Mór tábornok Deszk, Szőreg és Szent-Ivánnál a rácok és sászáriak ellen győzött! Szőreg és Szent-Ivánnál a sánczokat márczius 22-én ostrommal bevette és az ellenség eme fészkeit felgyújtotta, a rablókat megverte olyannyira, hogy azok Béb fele eszeveszetten futni kényszerültek; huszáraink 2 ágyút munitiós szekerekkel, tüzerestül együtt elfogtak, számosak pedig közülök a csatatéren maradtak.

Dobsa és Csemegi őrnagyok szinte Kis-Zombornál győzték le ugyanaz nap az ellenséget! több százat a csatatéren elejtettek, 116-ot pedig, közöttük főbb tiszteket is fogolylyá tettek; éljenek e hősök! a szabadság valódi bajnokai! — Kornis Károly m. k.

LXXXVIII.

Török-Szent-Miklós, márczius 27. 1849.

Folyó hó 23-án két spion fogatott el, nevezetesen egy mészáros és egy pék, ezek az ellenség által megvesztegettek, hogy táborunk ételeit t. i. a húst és ke-

12. sz. melléklet

Ballagi Mór Hamburgban kiadott röpiratának cim-
lapja

Ca 4667

Die
Protestantenfrage in Ungarn

und die

Politik Oesterreichs.

Zweites Heft.

Von einem

ungarischen Protestanten.

Motto:

„Das Gesetz hat ursprünglich nur den Beruf, die Lücken
des Gewohnheitsrechtes zu ergänzen, die Widersprüche zu
lösen, das Ganze übersichtlich zusammenzufassen. Geht ein
Gesetz über diese Aufgabe hinaus, ändert und verlegt es
wohlerworbene Rechte, so ist es ein ungerechtes, gleichviel
von wem es ausgeht.“

H a m b u r g.

H o f f m a n n u n d C a m p e.

1860.

SZARVAS VÁROSSÁRÓL
ÉRTEKEZETT

UGYAN AZON
VÁROS' SZÁZADOS ÜNNEPI
ALKALMATOSSÁGÁRA

HELLEBRANTH JÁNOS,
HITES ÜGYÉSZ ÉS JEGYZŐ.

1822. Esztendőben Nov. 3-kán.

P e s t e n ,

Nyomtatott Petrózai Trattner János Tamás betűivel.

'T hajlani Szarvas Vára' Erősfége.

14.sz. melléklet

Tessedik Sámuel siremléke a szarvasi temetőben

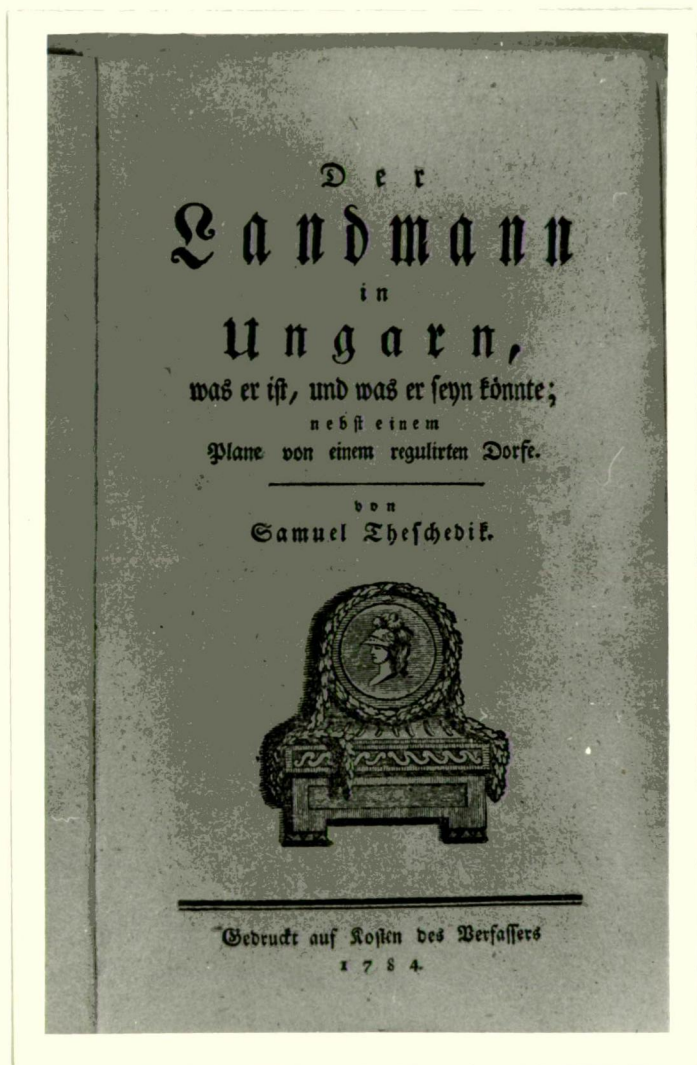
15. sz. melléklet

Tessedik Sámuel szobra Szarvason

16. sz. melléklet

Tessedik nyomtatásban megjelent művei

A Ló-herének vetéséről,

s annak használatásáról való rövid oktatás.

* * *

Ló-heré nevezet alatt, a' szót szorosb értelembbe vévén, különösen csak a' réti ló-heré (*Trifolium pratense*, *Wiesen-Klee*, *Pferd-Klee*, *Steyrischer-Klee*) érteődhetnék ugyan; de ezen oktatás ló-heré nevezet alatt, csak a' Frantzia ló-heréről (*Medicago sativa*, *Lucerne-Klee*, *Schweizer*, oder *Schnecken-Klee*) fog szólni. Nem léfzen tehát ez a' veres virágú ló-herére (*Trifolium pratense*, *Wiesen-Klee*) sem a' Spanyol herére, vagy is Varjú borsóra (*Hedysarum Onobrychis*, *Lütscher-Klee*, *Hahnen-Ramm*) sem pedig több egyéb ló-heré nemre, a' mellyekről a' mezey gazdaságról írott nagyobb munkákban bővebb előadás találatik, ki terjesztve, hanem csak a' Frantzia ló-herére alkalmaztatva; hogy leg alább ezen különösen hasznos ló-heré nemnek haszna a' Magyar Hazában is csméretebb, 's úgy annak használatása itten is sikeres lehessen.

Hogy pedig ez annál értelmesebb legyen, az egész oktatás tizenkét Kérdésekre való feleletekben foglaltatik.

ÚJ MÓDJA
A'
RÉTEK' IGAZÍTÁSÁNAK.

AZON KÉRDÉS' MEG- FEJTÉSÉRE:
Mi módon kellene a' Fa', Gyümölcs', és
Takarmány' Fogyatkozásának eleit venni
a' Rétek' igazítása által, a' többi Mezei
Gazdaságnak hátra-maradása nélkül?

A' MAGYAR KÖZÖNSÉGNEK,
D E K I V Á L T
AZ AL-FÖLDIEK' JAVÁRA

Í R T A
TESCHEDIK SAMUEL
1800-dikban.

B U D Á N,
A' KIR. UNIVERSITÁS BETŰIVEL, ÉS KÖLTSÉGÉVEL
1801. Esztendőben.

Nro. 27.

Patriotisches Wochenblatt für Ungern.

Pesth, den 4. Juli. 1804.

Ueber die Kultur und Benutzung der sogenannten
Székes-Felder, in der Gegend an der Theiß.
Von Samuel Theischeditz, Direktor des kön. öko-
nomisch-praktischen Institutes zu Szarvasch.

Als ich im Jahr 1767 in diese Gegend kam und die großen Strecken Székes-Felder entweder ganz kahl und von Kräutern entblößt, (vad Szék, wilber Szék) oder mit Feldkamillen, mit Nadelkraut, mit Wolfsmilch, mit Megerkraut und anderen ähnlichen, meist für Oekonomen unnützen Kräutern (lekete Szék, schwarzer, aber auf der Oberfläche weißlicher Szék) bewachsen sah, und ich um die Ursache fragte, warum man diese Felder nicht kultivire und besser benutze: so erhielt ich die allgemeine Antwort: diese Felder wären keiner Kultur fähig, und bei allem Fleiß der Menschen belohne ihre Kultur nicht die Arbeit und den Aufwand, den man auf sie verwende. Ja selbst einer der ersten Oekonomen in dieser Gegend der hochgräflich Carolischen Güter Direktor

17.sz. melléklet

A Tessedik-intézet

Ág. ev. főgymnasium.

Üdvözlét Szarvasról!

Szarvas

Tanítóképezde.

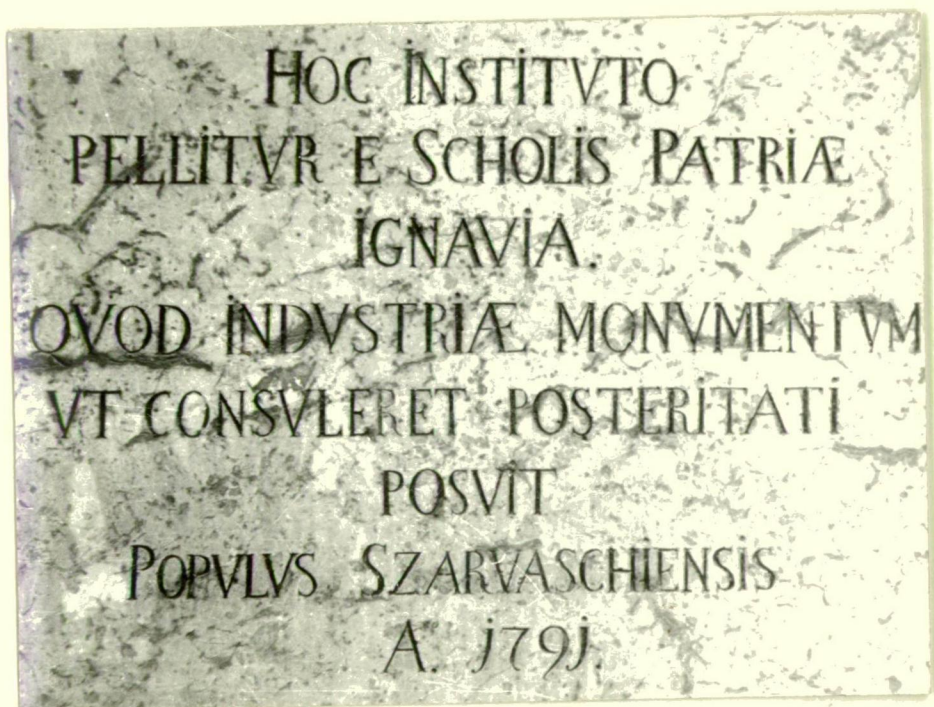

A Tessedik- major /gazdasági kert/

18. sz. melléklet

A Tessedik-intézet felirata

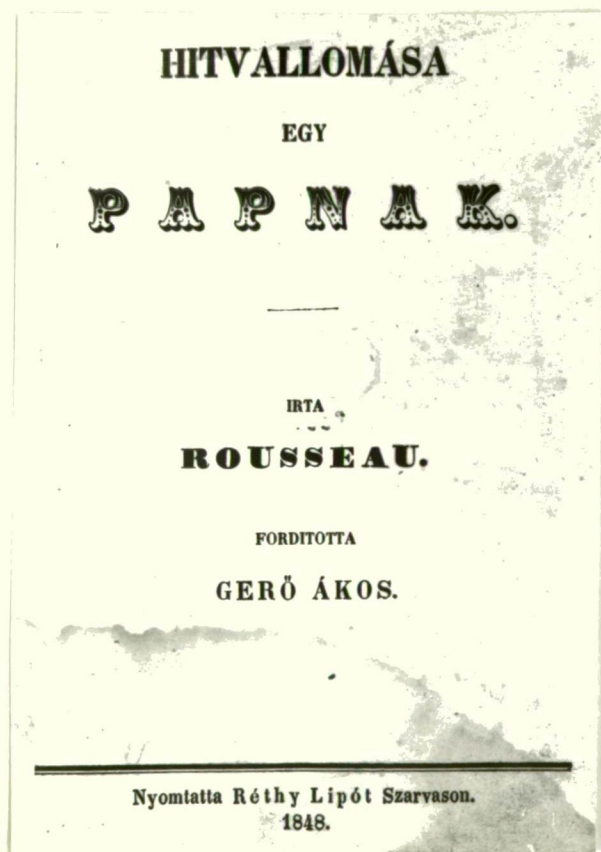
HOC INSTITVTO
PELLITVR E SCHOLIS PATRIÆ
IGNAVIA.
OVOD INDVSTRIÆ MONVMENTVM
VT CONSVLERET POSTERITATI
POSVIT
POPVLVS SZARVASCHIENSIS
A. 1791.

Infrascriptis presentibus Dolorose Declaro, se jura fidei
jam tantum regnum, factionum et injuriam, nisi
proxime per legatos et competentem Cognitionem
hanc et melior subordinationem efficeret, effective pro
tunc mediis in Ecclesia Civitatis effectus
curata fuerit, se circa Decembris anni 1711, dictis
magis majus summi Pastoris Nominis et
Ecclesie, competentem Pastorem Cognitionem valorem
tunc, et rationibus sequentibus, signum
I. Ecclesia, que circa Pastorem pro Ordinario, nec a Venetis,
Univeris a Reverendissimo D. Cognitionem regi se patitur
sed nec legibus, nec statutis Ecclesiasticis parere
vult, ulterius servare non possit.
II. Multi ex Ecclesiasticis officio, quod tunc videtur, sed etiam
antecessoribus curis meritis, non tamen videtur, sed etiam
indecenti modo, in factis et libere
III. Præterea, quod omnes, pro ad administrationem publicam in
defectibus jam a 30. annis existeret, cum per
doctores, iustitiam a ministerio et invidis ita et per
dum, et etiam, quod per Venetiam, in radio in
pelle, acceperit excolere, quod jam a radio in
magis tunc minister, aut solus supportus
debent.
IV. Quod per iudicem, Doctorem Adelfoski, et M.
nam Oppidi, Camerarii, doctores, actionum accurati
facient, multitudine detractionum actionum accurati
in officio, et ministerium, et or, et scripto
in rei detractionem, popularitatem
V. Cui et memorie per competentem liberos, Cognitionem, et no,
lectus ita jura respectantur, et veni debent,
et or, qui prout, in hoc tunc facta et no,
esse Ecclesia, proxime faciem.
VI. Riti, scholas, Ecclesia, palatium, integritas, volo
jam, quod respectu, et aliter, in per nili et no,
libere nunc dicitur

Samuel The Schedit
 Col. Perry, Indiana
 Ord. Verb. Div.
 Minister of

20. sz. melléklet

Néhány híres ~~korabeli~~ publikáció címlapja

A
SZARVASI ÁG. HITV. EVANG. FŐISKOLÁNAK

RÖVID TÖRTÉNETE
ÉS
JELEN ÁLLAPOTJÁNAK VÁZLATA.

ISKOLAI HIRLEMÉNY

A
SZARVASI ÁG. HITV. EV. FŐISKOLÁBAN

JUNIUS 23—25. TARTANDÓ

KÖZVISGÁLATOKRA,

MELLYEKRE EZENNEL A NEVELÉSI ÜGY BARÁTAIT MEGHÍJÁK

Dr. BLOCH MÓRICZ,

MINT EZ ÉVI IGAZGATÓ

ÉS OKTATÓ TISZTTÁRSAI.

SZARVASON,

Nyomatott Réthy Lipót betűivel.

1847.

BÉKÉS MEGYEI
Levélár

Dějepis

Městečka Carwaš

a opis nynějších jeho poměrů.

Styže

Michala Žitinského,

učbáře a knihovníka na vysoké škole žen. samoašské.

3. ř. III, 1872.

Tiskem Viktora Dornanckého.

Tartalomjegyzék

1. Az 1791. évi zsinat " Nyilatkozat "-a.
2. Tomasek Pál: A mezőberényi gimnázium története.
Részlet.
3. Szemelvények Tessedik prédikációiból.
4. Tessedik 1796. évi április 24-i beszéde.
5. Vajda Péter Erkölcsi Beszédei.
A cenzor által kifogásolt részek a cenzor köz-
ponti testületéhez intézett levélből.
6. Tessedik Sámuel levelei Testetics Györgyhez.
7. A Természettudományi Társulat megemlékezése
Vajda Péter haláláról.
8. Vajda Péter pályamunkájának címe.
9. Vajda Péter pályamunkájának mottója.
10. Ballagi Mór hadelnöki titkárrá kinevezése.
11. Ballagi Mór haditudósításai.
12. Ballagi Mór Hamburgban kiadott röpiratának címlapja.
13. Korabeli illusztrációk.
14. Tessedik Sámuel siremléke a szarvasi temetőből.
15. Tessedik Sámuel szobra Szarvason.
16. Tessedik nyomtatásban megjelent művei.
17. A Tessedik-intézet.
18. A Tessedik-intézet felirata.
19. Tessedik lemondó levele.
20. Néhány korabeli publikáció címlapja.